1949-1950

JAARBERICHT N° 11

VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GENOOTSCHAP

EX ORIENTE LUX

INHOUD

HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GENOOTSCHAP ᶜEX ORIENTE LUXᵓ, opgericht 22 Mei 1933, goedgekeurd bij Koninklijk besluit dd. 8 December 1947 no. 9, gevestigd te Leiden, stelt zich ten doel de bevordering van de studie van de beschaving van het oude Nabije Oosten en van daaraan verwante beschavingen, en het vormen van een band tussen hen, die in deze studie belang stellen. Het tracht dit doel te bereiken door het uitgeven van een aantal publicaties, waarvan het Jaarbericht de meest omvattende is.

Het **Jaarbericht** bevat een overzicht van de stand der wetenschap omtrent de landen in het oude Voor Azië en Egypte, zowel in archæologisch-historisch, als in philologisch opzicht. Het onderscheidt zich van het tijdschrift doordat het karakter in de eerste plaats informerend is; het beoogt een recapitulatie te geven van de vele tijdschriftartikelen en opgravingsberichten, die over het Nabije Oosten verschijnen. Polemiek wordt zoveel mogelijk vermeden; behandeling van details wordt beperkt. In het Oosten gaat het terrein tot de Indus, in het Westen via Klein Azië en de Aegeische beschaving tot de klassieke archæologie. In ieder Jaarbericht worden ook tekstvertalingen, alsmede capita selecta opgenomen uit de geschiedenis van de beschavingen der volken om het Middellandse Zeebekken.

Het Genootschap geeft verder een serie **Mededeelingen en Verhandelingen** en **Overzichten van de geschiedenis en opgravingen in het Nabije Oosten** uit, waarin kleinere monographieën verschijnen, benevens een serie grotere wetenschappelijke **Uitgaven.** Voorts stelt de administratie van het Genootschap regelmatig publicaties op het gebied van het Oude Oosten tegen gereduceerde prijzen aan de contribuanten ter beschikking. — In vele plaatsen in Nederland en België zijn studiekringen van ᶜEx Oriente Luxᵓ gevestigd, die des winters bijeenkomsten organiseren, waar sprekers uit binnen- en buitenland lezingen en cursussen houden. Alle contribuanten hebben gratis toegang tot de lezingen. — De bibliotheek van het Genootschap is ondergebracht in het Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosen, Noordeindsplein 4a te Leiden. Contribuanten van ᶜEx Oriente Luxᵓ hebben vrij toegang tot de boekerij van dit Instituut, terwijl zij ook van de logeerkamers van het Instituut gebruik kunnen maken.

Het Algemeen Secretariaat van het Genootschap is gevestigd Noordeindsplein 4a, Leiden (tel. 23682), het Belgisch Secretariaat is gevestigd Leo Dartelaan 4, Heverlee, Leuven (tel. 2247). De leden (*f* 7.50) en leden-begunstigers (id.) ontvangen het Jaarbericht, de Mededelingen en Verhandelingen en de Overzichten van de geschiedenis en opgravingen gratis en, zo mogelijk, de Uitgaven. De begunstigers (*f* 5.— per jaar; Bfrk. 85.—) krijgen het Jaarbericht gratis en de andere uitgaven tegen gereduceerde prijs. Het verenigingsjaar loopt van 1 Juli tot 1 Juli. Opzegging als contribuant moet uiterlijk vóór 1 Juni geschieden. Voor een uitnodiging tot het lidmaatschap en opgave als lidbegunstiger of donateur wende men zich tot de secretaris-penningmeester, de heer Dr A. A. KAMPMAN, Noordeindsplein 4a, Leiden (postgironummer 229501, tel. 23682), tot de Belgisch secretaris Prof. Dr J. VERGOTE, Leo Dartelaan 4, Heverlee, Leuven (bankrekening 9980 van de Kredietbank te Leuven; tel. 2247) of tot de studiekringbesturen (zie blz. 4 van het omslag). Alle bestellingen van publicaties dienen gericht te worden aan het Algemeen Secretariaat, Noordeindsplein 4a te Leiden.

1949—1950

JAARBERICHT N° 11

VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GENOOTSCHAP

EX ORIENTE LUX

KONINKLIJK GOEDGEKEURD

GEVESTIGD TE LEIDEN — OPGERICHT 22 MEI 1933

ANNUAIRE DE LA SOCIÉTÉ EX ORIENTE LUX FONDÉE À LEYDE N° 11

Commissie van advies:
Prof. Dr F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL, Prof. Dr A. DE BUCK

Adres: Redactie: ROODBORSTSTRAAT 16, LEIDEN
Administratie: NOORDEINDSPLEIN 4a, LEIDEN

REDACTIONEEL GEDEELTE

TER INLEIDING

In West-Europa heeft Nederland het zwaarst geleden, en ook het meest opvallend herstel beleefd. Buitenlanders zien dit duidelijk, en verklaren, dat wij met zoveel wilskracht aanpakken. Naar Nederland blijft men uitkijken. Nederland heeft verplichtingen in de broederschap der volkeren. Het hoort een voorbeeld te zijn van ontplooiing in het nieuwe seizoen van de tweede helft der twintigste eeuw.

H.M. KONINGIN JULIANA
in een toespraak door de radio op 5 Mei 1950

BELANGSTELLING VOOR HET NABIJE OOSTEN IN NEDERLAND
HET JAARBERICHT, ZIJN VORM, INHOUD EN DOEL

Dat het in de rubriek *Ter Inleiding* gegeven koninklijk woord ook geldt voor de Nederlandse Orientalistiek en dat men ook in dit opzicht naar Nederland blijft uitkijken, is mede te danken aan de activiteit van ons Genootschap, inzonderheid zich uitend in zijn publicaties. Weliswaar zijn het voor het merendeel der buitenlanders, afgezien dan voor de illustraties, gesloten boeken, maar zij beseffen alleen al door het feit dat zulke publicaties kunnen verschijnen dat in de Nederlands sprekende kringen een belangstelling voor de Oude Geschiedenis is te vinden, die velen van hen met eerlijke jaloersheid vervult. Bovendien zijn zij zich er van bewust dat de goede naam die de auteurs der bijdragen bij hen hebben verzekert dat die belangstelling in goede banen wordt geleid.

Nu het Bestuur Jaarbericht nr. 11 de aangeslotenen aanbiedt, dient om verschillende redenen het onderwerp 'Jaarbericht' aan de orde te worden gesteld. Tot nu toe heeft ons Genootschap er tien gebracht, en als men bedenkt dat dit over vijftien jaar geschiedde, dan ligt het voor de hand te beweren dat die titel Jaarbericht niet meer voldoet aan de verwachtingen die hij schept. Maar niet enkel om deze formele reden zou het nuttig zijn tot een jaarlijks verschijnende publicatie over te gaan. Men zou om dit doel te bereiken, moeten afzien van het wachten op een auteur, zodat er een gaping in de compositie zou komen; anderen stellen voor er een periodiek van te maken dat bevat wat de meer of minder grote productiviteit der auteurs zou opleveren.

Maar door zijn compositie, waardoor geschiedenis en cultuur van het gehele Nabije Oosten door verschillenden bezien aan de orde komt heeft ons Jaarbericht een eigen karakter, en velen willen ook dit karakter behouden. Zo is het te begrijpen dat het onderwerp Jaarbericht in de vergadering van de Algemene Raad j.l. September en op menige bestuursvergadering een onderwerp van geregeld overleg en gesprek is geweest. Suggesties en overwegingen daar naar voren gebracht hebben tenslotte hun verwerkelijking in dit Jaarbericht gevonden. Het zal, dunkt mij, velen aangenaam zijn, van die punten van bespreking hier kennis te nemen.

TECHNISCHE KWESTIES:

Verschijning met kortere tussenpozen zoals voorheen, en vooral jaarlijkse verschijning brengt beperking mede, die de compositie schaadt.

Naast administratie en uitvoering van lezingprogramma dient de publicatie van het Jaarbericht een der grootste posten van de jaarrekening te blijven; omdat hiermede ook zij bereikt worden die door omstandigheden de lezingen niet kunnen bijwonen.

Hoezeer ook de prijzen van zetten, papier en drukken (variërend van 200-400 %) zijn gestegen, mag de qualiteit van het uiterlijk niet dalen.

DE INHOUD:

Hoewel in de afgelopen Jaarberichten enige artikelen zijn verschenen waarvan de inhoud voor vele lezers moeilijkheden brachten, blijve men bedenken dat zulks in vroegere jaarberichten kon, omdat daarnaast iedere lezer door de gevarieerdheid der artikelen voldoende gading vond; bovendien kon op die manier nu en dan een onderwerp aan de orde worden gesteld, waarvoor elders geen plaats was. In deze dunnere Jaarberichten zal evenwel het plaatsen van zulke artikelen minder makkelijk gaan.

De overzichten over litteratuur en archæologie dienen te worden gehandhaafd. Het zal echter niet mogelijk zijn die van ieder gebied in elk Jaarbericht te brengen. Zoveel mogelijk zullen in die overzichten de te bespreken publicaties om een bepaald onderwerp worden gegroepeerd.

Naast die overzichten worden in afzonderlijke artikelen besproken die onderwerpen die een belangrijke plaats innemen in de ontwikkeling van onze wetenschap en in de belangstelling der lezers.

Daarnaast zullen de vertalingen van belangrijke teksten worden gebracht, en zulke bijdragen die de geest van het Oosten verduidelijken.

De rubrieken *Vooraziatische Philologie* en *Vooraziatische archæologie* worden opgeheven. Hiervoor komen rubrieken in de plaats waardoor Palestina, Klein Azië en Syrië, en het Tweestromenland als zelfstandige cultuureenheid hun intrede doen. Daarnaast kan in een afzonderlijke rubriek op de culturele eenheid van Voor-Azië de nadruk worden gelegd.

Voor de wetenschap van die onderafdelingen van het Oude Oosten waarvoor in Nederlandse kringen van geleerden geen beoefenaren worden gevonden, worden buitenlandse geleerden gevraagd.

Zulk een lijst van desiderata is natuurlijk schematisch. Wilde men Jaarbericht nr. 11 aan haar toetsen, dan zou het wellicht opvallen dat bijna geen der artikelen slechts in een van de bovengenoemde rubrieken zou kunnen worden ondergebracht. Het pleit voor de bekwaamheid der auteurs dat zij hun onderwerpen zo hebben weten te kiezen en te behandelen dat overzicht van litteratuur, nieuwheid en belangrijkheid van het onderwerp, het geven van vertaling en inwijding in den geest van het Oosten meer dan eens samenvielen. In het bijzonder mogen wij dankbaar zijn dat zulk een competente behandeling hebben gekregen die onderwerpen die in de afgelopen jaren zo grote belangstelling hebben gevonden, in en buiten de kring van *Ex Oriente Lux*, te weten: de rollen gevonden in de woestijn van Juda, en het wetboek van Bilalama, als wetgever een voorloper van de befaamde Chammurabi.

Ook Pers en Radio hebben aan deze onderwerpen meer dan eenmaal hun aandacht besteed en men moet tot hun eer getuigen dat met een enkele uitzondering na zij dit op een bevredigende wijze hebben gedaan. Maar het getuigt toch van gebrek aan kennis en in een bepaald geval zelfs van goede wil wanneer over dergelijke onderwerpen berichten en reportages worden gegeven die er op bedacht zijn een onkundig publiek te épateren. Over de berichtgeving aangaande de expeditie naar de berg Ararat spreken wij nog maar niet eens.

Dit wat het Jaarbericht betreft naar zijn vorm en zijn inhoud; het zij mij veroorloofd nog hier aan toe te voegen enkele beschouwingen over zijn doel en zulks in verband met reacties op de bladzijden die wij aan het begin van Jaarbericht nr. 10 schreven, waar wij een pleidooi leverden voor de bestudering van de Oude Geschiedenis ook in deze tijd.

Wij verdedigden ons bestaan door er op te wijzen, althans als stelling te poneren, dat de wortels van onze beschaving in dat verre verleden mede in het Nabije Oosten lagen, dat dus om onze beschaving te kunnen verstaan kennis dier oudste tijden onmisbaar was, en sommigen voegden eraan toe dat voor een komende beschaving deze kennis van integrerend belang was. Toch dient in het bijzonder dit laatste nog even onder de ogen te worden gezien. Is het op zichzelf onmogelijk een maatschappelijke en staatkundige regeling te vinden zonder die kennis? Als wij aannemen dat wat wij de Europese middeleeuwen noemen een harmonisch geheel van ordening is geweest, dan moeten wij ons toch bewust zijn dat de kennis van de tijden van vóór duizend voor Christus slechts zeer summier, om het op zijn zachtst uit te drukken, was. Wat helpen mij, zo drukte een Amsterdams reder zich tegen mij uit, de potten en de pannen der archæologen, voor het oplossen van mijn moeilijkheden bij het opbouwen van nieuwe arbeidsvoorwaarden in mijn bedrijf? Deze vragen zijn klemmend en men kan niet volstaan ze ter zijde te schuiven door ze oppervlakkig te noemen. Als ik er een antwoord voor tracht te vinden, dan moge ik van de tegenwoordige wereldconstellatie uitgaan. Grote magneetvelden zou men de vier delen waarin onze mensheid heden is gesplitst kunnen noemen. West Europa-America, Rusland, Midden en Verre Oosten, en de wereld van de Islam; zij allen lijken een autonome en autarkische eenheid te willen zijn, en het benauwende van dit oogenblik is dan ook, hoe de krachten van deze velden gecoördineerd moeten worden. Zelfs kunnen wij deze botsing geestelijk niet verwerken, en we staan als het ware hulpeloos tegenover onze kinderen voor wie in de komende jaren van verdere ontwikkeling van vervoer het probleem van nog nijpender actualiteit zal zijn.

Zal onze beschaving, stoelend op Christendom, classieken en antieken zich kunnen handhaven in dit treffen, dan is het een eerste vereiste dat degenen die haar dragen en uitbouwen, zich bewust zijn van de historische ontwikkeling, het groeiproces in zijn verschillende stadia doorzien, dan is het ook nodig dat zij zich bewust zijn dat in dat Christendom, en bij die classieken en antieken waarden schuilen die een inzet van de persoon rechtvaardigen: het is hier niet de plaats als kampioen van de eerste twee op te treden, maar wat de laatste betreft moge ik mij een keer herhalen en nogmaals aandacht vragen voor de identiteit van de begrippen waarheid en recht in de oude culturen van het Nabije Oosten. Ik deed dit de eerste keer jaren vóór 1939 (Inleiding op deel I der Jaarberichten), maar schoner verschiet voor hen die een rechtsorde opbouwen is er dunkt mij niet. Zo heeft de antieke beschaving elementen in zich die haar bestudering juist in deze tijd niet alleen rechtvaardigen, maar ook gewenst maken.

Maar die beruchte potten en pannen dan, zal men vragen, die staan daar toch buiten. Zeker is het niet het doel der archæologen alle gebroken vaten, zowel die ter ere als die ter onere, voor de dag te brengen; zeker zal men zich er voor moeten hoeden een quantiteit van materiaal voor de dag te brengen die men niet kan verwerken en die opgepot blijft liggen; maar het valt niet te ontkennen dat ons de weg door het tweede en derde millennium v. Chr. mede door het aardewerk is gewezen en dat de weg door het vierde en vijfde millennium die wij op het ogenblik zoeken, ook mede door dat aardewerk zal zijn te vinden. En juist voor die periode heeft niet alleen onze West-Europese cultuur interesse, maar hebben het ook de andere drie.

Want uit de Eurasiatische steppen stammen vele volken die wij in het Naburige Oosten later een rol zien spelen. Indië kijkt naar het Westen om een oplossing te vinden voor de culturen van Mohenjo Daro en Charappa. De verbinding naar het Verre Oosten is een van de problemen waarvoor ons de neolithische vondsten in China stellen, en de wereld van de Islam is alleen reeds door het feit dat zij het terrein waarop deze beschavingen tot bloei kwamen onder haar controle heeft, ook een der belanghebbenden. Bovendien richten de gedachten van de kerstenheid van over de gehele wereld zich telkens opnieuw naar deze gebieden.

Het Nabije Oosten is dus een gebied waar de vier magneetvelden waarin de huidige samenleving is verdeeld, elkaar treffen, het is een gebied waarop aller aandacht is gevestigd, en dat des te meer naar gelang in de komende jaren de praehistorie haar geheimen zal uitleveren. Daarmede vergeleken is de studie der classieken slechts een interne Westerse aangelegenheid. De studie der antieken is een punt waarop de vertegenwoordigers der verschillende cultuurkringen elkaar kunnen ontmoeten, dus ook een der punten waarop wederzijds contact en wederzijds kennen en begrijpen mogelijk is.

De kennis toch der wederzijdse beschaving en daardoor de wederzijdse gedachten ontbreekt. Wel zijn er enkelen wie het ten deel valt een der groepen in het bijzonder te kennen, maar de massa kent de massa niet. Van Rusland weten ze van kaviaar en wodka, eventueel van de knoet. Bij het Verre Oosten denken ze aan kimonos en parasols, en als ze van de Islamieten spreken, hebben ze het over Mahomedanisme en vereenzelvigen dat met onderwerpen die er slechts zijdelings mee in verband staan. Ze hebben enkele juiste gegevens die zij met het gevoel verwerken, het is het gebied der *confinia veri ac falsi* waarover Tacitus spreekt, het grensgebied tusschen waarheid en verdichtsel. Ze verwerken dit tot een *mythos* en hoe gevaarlijk zulks is, herinnert ons nog al te goed de oproep tot het Duitse volk zijn nederlaag voor Stalingrad tot een mythos te maken.

Hier is ingrijpen van de *logos* nodig. Als wij logos met woord vertalen, dan mogen wij niet vergeten dat de stam van logos echter tellen en verzamelen betekent. De functie van de logos is een tellende en verzamelende, d.w.z., een ordenende. Het is niet een werken met schaduw en licht, het is een waarde toekennen aan een ieder der onderdelen naar zijn innerlijk gehalte, het is een logisch werken en daardoor een ordenen naar waarheid en recht.

Zodoende is de logos het beginsel dat zich in de *kosmos* manifesteert, de verhouding van de Griekse ordenende logos tot het scheppende woord van de Oosterse wereld vindt zijn synthese in de godsgedachte. Zo is de ware kennis, de ware logos, krachtens zijn goddelijk karakter voor de mens ongenaakbaar; het *eritis sicut deus* laat zich ook hier horen met al zijn verleidelijkheid, het tragisch menselijke is dus ook niet dat de zuivere rede voor de mens onbereikbaar is, het tragisch menselijke ontstaat wanneer de mens zich niet meer bewust is van zijn gespletenheid, namelijk van het feit dat en logos en *my*-thos beide in hem leven. Als de *my*-thos domineert, zal hij in de chaos van zoetelijkheid en misverstand, zal hij in een valse *my*-stiek vervallen. Laat hij de logos overheersen, dan wordt dat in menselijke handen slechts nuchterheid en miskenning van het gevoelsleven.

Een synthese van mythos en logos moet dus ons bestuderen zijn van dit verre verleden te midden van een benauwende actualiteit; zo te werken is geen bovenmenselijke taak, maar volmaakt menselijk, het moeilijke is slechts het maat houden en het niet laten heersen van de een waar de ander op zijn plaats is. Voor ons Nederlanders wordt deze taak vergemakkelijkt omdat wij in den lande voorgangers hebben gehad die deze kunst bij uitnemendheid verstonden. Jan POORTENAAR getuigt daarvan in zijn *Schilders van het Hollandsche Landschap* als hij schrijft over de kunst van de gouden eeuw, als een die illusie en werkelijkheid tot edele harmonie wist samen te smelten.

In deze geest hopen wij ook de komende jaren te werken. Het Jaarbericht moge in deze periode in het Nederlandse cultuurleven de plaats behouden die het daarin heeft veroverd. Moge mede door zijn invloed een nieuw geslacht van Orientalisten in den lande ontstaan die de goede naam der Nederlandse Orientalistiek ook in het nieuwe seizoen van de tweede helft der twintigste eeuw handhaaft.

Leiden, Mei 1950. B. A. VAN PROOSDIJ

LIJST VAN GESCHRIFTEN VAN PROF. DR B. D. EERDMANS

BETREKKING HEBBENDE OP HET OUDE NABURIGE OOSTEN

vervolg *

49 — *The Covenant at Mount Sinai, viewed in the light of antique thought.*
Burgersdijk & Niermans, Leiden, 1939, 31 blz.
Een behandeling van Ex. xix, xx en xxiv. Het vuur en het geluid niet veroorzaakt door donder of vulcanische uitbarsting, maar door de Qenitische priesters, die naar antieke zienswijze de bemiddelaars tussen god en mens zijn.

50 — *Studies in Job.*
I The Conception of God in the Book of Job (El, Eloah, Shaddai). II Liwjatan (Leviathan).
Burgersdijk & Niermans, Leiden, 1939, 34 blz.
Proloog en Epiloog worden jonger geacht dan het oude, voorjahwistische wijsheidslied, waartoe slechts cap. xxxviii, xxxix, xl 6-41 en xlii 1-6 niet behoren. Dit lied kent zes verschillende godsbenamingen, weerspiegeling van de ontwikkelingsfazen van het godsbegrip. Proloog en Epiloog kennen de Jhwh van Tora en Profeten.
De Leviathan wordt als een dolfijn geduid, xl 25-32. In xl 15-24 en xli als een nijlpaard.

* In Jaarbericht II/6 (1939) staat een 48 nummers tellende Lijst van Geschriften van Professor Dr. B. D. EERDMANS, betrekking hebbende op het oude nabije oosten.
Sinds dien zijn nog andere geschriften van de hand van Professor EERDMANS, die op 29 April 1948 tachtig jaren en vijf dagen oud is overleden, verschenen.

51 — *Sojourn in the tent of Jahu.*
Oudtestamentische Studiën Deel i afl. 1, Brill, Leiden, 1941, blz. 1-16.
Een vertaling en verklaring van Pss xv, xxvii 4, 5, lxv 5, lxi, xxxix 13, 14, lxxxiv 5-8, xci 1, 2, 10-13, Jes lvi 3-5, Pss lvi, lxxxiv 3, 4, Mal ii 10-16, Pss xxiii en xxvii. Door het plaatsen van een voorwerp in een kamer of voorhof van de tempel verwacht de gelovige bescherming van de god des tempels.

52 — *Essays on Masoretic Psalms.*
Oudtestamentische Studiën Deel i afl. 2/3, Brill, Leiden, 1942, blz. 105-300.
Tien studies over het Psalmboek: On the road to monotheism; Foreign elements in pre-exilic Israel, Ps cxviii; The Songs of Ascents, the psalms hamma caloth; Toda-songs and templesingers in the pre-exilic period; The Chasidim; Psalm xiv, liii and the Elohim-psalms; Psalms xl; Psalm vli; Psalm lv; Psalm lxviii.

53 — *The Religion of Israel.*
Universitaire Pers, Leiden, 1947, viii, 344 blz.
Een herbewerking van *De Godsdienst van Israël* (1930) in het Engels, met uitvoeriger argumentatie en met verwerking van nieuwe gegevens zowel op het terrein der Inleiding als der Archæologie en Theologie.

54 — *The Hebrew Book of Psalms.*
Oudtestamentische Studiën Deel iv, Brill, Leiden, 1947 viii, 614 blz.
Inleiding, Vertaling en Verklaring. De Inleiding behandelt o.a. de Opschriften der Psalmen uitvoerig. In de verklaring zijn leidinggevende gezichtspunten: de godsdienst van Israël staat als een gestichte godsdienst tegenover de natuurreligies; de antieke zienswijze; het voorexilisch bestaan van de Chasidim als groep van orthodoxe vereerders van Jhwh; de hoge waarde van de Masoretische tekst.

55 — *The Name Jahu.*
Oudtestamentische Studiën Deel v, Brill, Leiden, 1948, blz. 1-29.
Een pleidooi voor de uitspraak Jahu van Israël's godsnaam, op grond van gegevens uit de oudheid en van gezichtspunten over de verbinding met een verbum, het klanknabootsend karakter en de Qenitische herkomst.

56 — *The Composition of Numbers.*
Oudtestamentische Studiën Deel vi, Brill, Leiden, 1949, blz. 101-216.
Een voortzetting van de *Alttestamentische Studiën* (1908-1912). Bestrijding van de toepassing der bronnentheorie op het Boek Numeri. De behandeling van het boek Numeri, waarbij aanzienlijke gedeelten vertaald en verklaard zijn, is onvolledig gebleven. Zij breekt af in Num xxvii.

EGYPTISCHE PHILOLOGIE

OUDERTROTS, KINDERPLICHT EN DE KLACHT VAN EEN KINDERLOZE

„Er was eens een koning, wien nog geen zoon was geboren. En hij bad tot de goden van zijn tijd om een zoon, enz.". Zo begint het Egyptische sprookje van den Prins en het Noodlot, en het klinkt ons bekend in de oren; het is dezelfde toon, waardoor wij in onze jeugd werden geboeid: „Er waren eens een koning en een koningin, die zo bedroefd waren, omdat zij geen kind hadden, enz.". Het is een begin, dat naar vorm en inhoud eeuwig menselijk schijnt te zijn. Het verlangen naar een kind en de wederzijdse liefde tussen ouders en kinderen — indien ergens, dan schijnen wij ons hier op een terrein te bevinden, waar wij, in welk land en welke tijd ook, mogen verwachten bekende klanken te horen en vertrouwde verschijnselen te ontmoeten. En in deze verwachting worden wij niet teleurgesteld; wij komen hier inderdaad van stap tot stap het ons verwante tegen. *Tout comme chez nous* zeggen wij, wanneer de wijze Ani om zijn leerling zorgzaamheid en eerbied voor zijn moeder in te scherpen het volgend schetsje ontwerpt van de opofferende, bezorgde moeder: „Geef het brood, dat uw moeder u gegeven heeft, in dubbele mate terug. Draag haar, zoals zij u heeft gedragen. Zij is vele (maanden) lang met u beladen geweest, zonder dat zij mij die last overliet. En toen gij na afloop van uw maanden geboren waart, droeg zij u nog op haar schouder en drie jaar lang was haar borst in uw mond. Wanneer de walgelijkheid van uw ontlasting sterk was, walgde zij niet, zeggende: Wat zal ik doen? Later heeft zij u op school gedaan, opdat gij onderwezen werdt in het schrijven en dagelijks heeft zij u opgewacht met brood en bier in haar huis". Moederliefde van alle landen en tijden en wij kunnen ons gemakkelijk voorstellen, dat tante Stastok, indien zij niet door een enkel drastisch trekje in de beschrijving al te zeer gechoqueerd zou zijn, de voordrager van dit stukje met het wegknippen van een traan en een „Heremijntijd, dat is mooi", zou hebben beloond. Zoals wij omgekeerd ons zonder moeite een Egyptische ‘Mietje met de kalfsogen’ kunnen voorstellen, die met een „Hè ja", zou reageren op een Egyptische bewerking van Hildebrand's voordracht:

> Dat zij nooit zomertijd, aan bloemen arm, bejammeren,
> Of bijenloze korve, of schaapskooi zonder lammeren,
> Of kinderloze woning zien.

Zulke gevoelens lijken inderdaad van altijd, overal en van allen. En toch — soms kunnen ook op dit bij uitstek algemeen-menselijke gebied de vormen ons vreemd zijn, zodat wij ons herinnerd voelen aan Pascal's bekende tirade over de betrekkelijkheid van alle zedelijke oordeelvellingen: Le larcin, l'inceste, le meurtre des enfants et des pères, tout a eu sa place entre les actions vertueuses ... tout branle avec le temps. On ne voit rien de juste et d'injuste, qui ne change de qualité en changeant de climat; ... Vérité au deçà des Pyrénées, erreur au delà.

Moord op kinderen en ouders — tot geruststelling van den lezer, zij gezegd, dat wij geen kans lopen bij de Egyptenaren op dergelijke uitersten van wonderlijke ‘vreemde’ zeden en gewoonten te stoten. Het bevreemdende, of, indien dit woord te sterk is, het lichtelijk van onze wijze van voelen afwijkende, dat wij in enkele der hier vertaalde inschriften zullen tegenkomen, is van veel onschuldiger aard. Voorlopig blijven wij trouwens nog binnen het gebied, waar wij de Egyptenaren geheel kunnen begrijpen.

Misschien zou de Egyptische koning, die zo bedroefd was, ook blijde zijn geweest met een meisje, dat zijn kinderloze woning kon opvrolijken, zoals zijn Mesopotamische collega, bij wien onze prins later terecht komt, blijkbaar tevreden en gelukkig is geweest met zijn dochter, die hij uit jaloerse bezorgdheid in een hemelhoge burchtkamer tegen andere liefdes dan de zijne trachtte te beveiligen. Toch gaat in het Oosten, het huidige zowel als het oude, het verlangen vooral uit naar een zoon. En bij sommigen onzer moge de familiezin zo zwak

zijn, dat dochters en zoons hun om het even zijn, bij velen leeft toch in onze eigen tijd en omgeving nog sterk de begeerte naar een ‘stamhouder’, die de familienaam, het geslacht zal kunnen voortzetten. In de oudheid was dit verlangen bij vele volken buitengewoon sterk ontwikkeld. Zeer krachtig leefde het o.a. in het oude Israël en uit menig gebruik en verhaal van het Oude Testament is het ons vertrouwd. De roerende gestalten van de kinderloze en door hare rivalen geminachte Rachel en Hanna getuigen ervan, evenzeer als omgekeerd het trotse woord van Lea: Nu zal mijn man mij aanhangen, want ik heb hem zes zonen gebaard (Gen. 30: 20). Het vrouwtje van Tekoa weet 's konings hart te zullen treffen met het verhaal over haar twee zoons, waarvan de een den ander gedood heeft, „en zie het ganse geslacht is opgestaan tegen uw dienstmaagd en zij hebben gezegd: Geef dien hier die zijn broeder verslagen heeft, dat wij zijn leven voor dat van zijn broeder dien hij heeft doodgeslagen, nemen en ook den erfgenaam verdelgen: alzo zullen zij mijn kool, die overgebleven is, uitblussen, opdat zij mijn man geen naam, noch nakomelingschap laten op de aardbodem" (2 Sam. 14: 7).

Het leviraatshuwelijk is er op gericht den man ook na zijn dood nakomelingschap te verzekeren; de lieftallige Ruth en de doelbewuste Tamar oogsten de onbeperkte bewondering van verteller en toehoorders, wanneer zij dit lofwaardige doel nastreven, ook waar dit tot situaties leidt, die voor ons gevoel stuitend zijn ... *tout branle avec le temps*. Bewonderenswaard is naar de bedoeling van den schrijver ook het gedrag der dochters van Lot, als zij door hun vader het geslacht doen voortleven (Gen. 19: 32 vv.).

Een zelfde verlangen naar een zoon, ondanks het bezit van drie dochters spreekt uit het volgende opschrift van een grafsteen, dat onder de Egyptische inscripties van deze soort met hun merendeels uiterst traditionele bewoordingen opvalt door frisheid van verteltrant en meer dan in Egypte gebruikelijk is, de menselijke, persoonlijke gevoelens van den schrijver of spreker onthult. Het betreft hier trouwens een vrouw, doch aan dit feit is de grotere openhartigheid in het uitspreken van verlangen en blijdschap wel niet toe te schrijven, daar het grafschrift zeker pas na haar dood is opgesteld. De dode, die op haar grafsteen, zoals gebruikelijk was, wordt voorgesteld als de spreekster van het opschrift, was de gemalin van een hogepriester van Memfis, uit de eerste eeuw vóór Christus en na een inleiding, waarin behalve haar naam, Taimhotep, haar vele titels en de namen en titels harer ouders worden vermeld, doet zij het verhaal van haar leven aldus [1]:

O, alle gij rechters, alle gij geleerden, alle gij ambtenaren, alle gij edelen, alle gij mensen, die dit graf zult binnengaan, komt en hoort, wat er met mij is gebeurd.

De negende dag van de vierde maand van het overstromingsseizoen van het negende jaar onder de regering van de Majesteit van koning Ptolemæus, hij leve eeuwig, de door Ptah en Isis beminde, (is) de dag, waarop ik geboren werd.

Op de ... dag van de derde maand van het zomerseizoen van het drie en twintigste jaar onder de regering van de Majesteit van den Heer der beide Landen gaf mijn vader (mij) tot vrouw aan den profeet [2]) van Ptah, den bibliothecaris van de tempelbibliotheek [3]) ......, den hogepriester van Memfis, Pesjerenptah [4]), ... Het hart van den hogepriester verheugde zich daarover uitermate. Ik werd driemaal zwanger bij hem, zonder dat ik een jongen baarde, maar (ik baarde) drie dochters. Toen bad ik samen met den hogepriester tot de Majesteit van dezen

[1]) Gepubliceerd o.a. in H. BRUGSCH, *Thesaurus*, p. 918 vv.

[2]) Onder profeet versta men hier en in het vervolg een soort priester, niet een profeet in de zin, die wij gewoonlijk aan dit woord hechten.

[3]) Er volgt een lange reeks titels.

[4]) Er volgen nog de titels en namen van zijn ouders.

verheven god, die grote wonderen doet, die geluk aanbrengt en die een zoon geeft aan dengene, die er geen heeft, Imhotep [5]), den zoon van Ptah. Hij verhoorde onze smekingen, hij gaf gehoor aan zijn [6]) gebeden.

Hij kwam (staan) aan het hoofdeind van den hogepriester in een goddelijke openbaring en hij zeide: „Laat een groot bouwwerk uitgevoerd worden, een heilige kapel van Anchtawi [7]), een plaats, waar mijn lichaam [8]) geborgen kan worden. Dan zal ik u als beloning daarvoor een jongen schenken". Daarop ontwaakte hij en hij wierp zich ter aarde voor dezen verheven god.

Hij gaf opdracht daartoe aan de profeten, geheimraden en priesters en aan de beeldhouwers van het Goudhuis [9]), allen tezamen. Hij zond hen om een voortreffelijk werk te maken, een heilige kapel. En zij deden geheel, zoals hij had bevolen.

Toen verrichtte hij het mondopeningsritual [10]) voor dezen verheven god en hij bracht een groot offer, bestaande uit alle mogelijke goede dingen. Hij beloonde de beeldhouwers wegens dezen god en verblijdde hun hart met alle mogelijke dingen.

In ruil daarvoor maakte hij mij zwanger van een jongen. Hij werd geboren op de vijftiende dag in de derde maand van het zomerseizoen in het zesde jaar onder de regering van de Majesteit van de Heerseres en Meesteres der beide Landen, Cleopatra, zij leve, zij ongedeerd en gezond, in het achtste uur van de dag. Het was een feestdag van dezen verheven god Imhotep, den zoon van Ptah. Zijn [11]) gedaante geleek op die van den zoon van Hem, die zich ten Zuiden van zijn muur bevindt [12]). Er werd wegens hem [13]) gejuicht door de bewoners van Memfis. Hem werd de naam Imhotep gegeven, bijgenaamd Petubastis. En iedereen jubelde wegens hem.

De zestiende dag van de tweede maand van het winterseizoen van het tiende jaar (was) de dag, waarop ik ben overleden. Mijn echtgenoot [3]) ... de hogepriester Pesjerenptah bracht mij naar het Westen [14]). Hij verrichtte voor mij alle ceremoniën, die voor een voortreffelijke gestorvene worden verricht. Hij gaf mij een schone begrafenis en liet mij in zijn graf leggen [15]).

In dit alles klinkt niets ons vreemd in de oren. Anders wordt het wanneer wij vragen naar de reden, waarom de Egyptenaar zo naar een zoon verlangde. Gemakkelijk kan ons hier onze eigen gevoels- en ervaringswereld op een dwaalspoor brengen. Honderden malen komen in de Egyptische grafinscripties uitdrukkingen voor als: Het is zijn zoon, die zijn naam doet

[5]) Dit is een beroemd architect en wijze uit de 3de dynastie, die in de late tijd vergoddelijkt is en vooral beschouwd werd als een god, die genezing schonk, de Egyptische Asclepios.

[6]) Waarschijnlijk een fout voor: onze.

[7]) Naam van een deel van Memfis.

[8]) D.i. mijn beeld.

[9]) De tempelwerkplaats.

[10]) Het rituaal dat aan beelden en mummies voltrokken wordt, waardoor zij tot leven worden gewekt. De opening van mond, ogen, oren speelt daarbij een grote rol.

[11]) D.i. die van haar zoon.

[12]) Een bijnaam van Ptah.

[13]) Het pasgeboren kind.

[14]) De dodenstad.

[15]) Hierop volgt nog een toespraak tot haar gemaal, waarin zij hem opwekt het leven te genieten, daar het dodenrijk slechts ellende betekent; zie Jaarbericht n°. 7, 302.

leven [16]); het is de zoon van zijn zoon, die zijn naam doet leven; enz. Wat betekenen deze formules? Meestal wanneer ik een leerling, die nog weinig van de Egyptische gedachtenwereld afweet, deze vraag voorleg, komt daarop zonder aarzelen het antwoord: Zijn zoon of zijn kleinzoon doet het geslacht van den afgestorvene voortleven. En toch is dit voor ons zo voor de hand liggende antwoord onjuist. Wat deze formules dan wel betekenen? Uitvoeriger voorbeelden als de volgende uit het graf van een zekeren Petosiris spreken het duidelijk uit. Hier spreekt de overledene, die later zelf is bijgezet in het graf, waarin hij zijn vader en oudste broer heeft begraven en dat hij zelfs beweert voor hen gebouwd te hebben [17]: „O, alle gij profeten, alle gij priesters, alle gij geleerden, die deze dodenstad binnentreedt en dit graf ziet! Gezegend is hij, die mij offers brengt, gezegend zijn zij, die mij offers brengen, want ik ben een geëerde van zijn vader, een gunsteling van zijn moeder, een vriend van zijn broeders. Ik heb dit graf gebouwd in deze dodenstad, in de nabijheid van de grote zielen, die zich daar bevinden, opdat de naam van mijn vader en die van mijn oudsten broer worden uitgesproken. *(Want) iemands naam uitspreken betekent dat men hem doet leven"*.

Elders weidt hij nog meer daarover uit [18]: „O, mijn oudste broer, ik ben uw jongste broer. Ik heb gemaakt, dat uw ziel geëerd is op de aarde van de levenden, dat hij er niet van verdwijnt. Er is geen tekortkoming in u gevonden. Ik heb gemaakt, dat uw naam is in de mond van de levenden, die elkaar zullen opvolgen in uw huis, opdat uw naam niet ophoude in uw huis, eeuwiglijk; *want een mens leeft daardoor dat men zijn naam uitspreekt.* Uw beeld is getransporteerd naar de tempel van Thoth met uw naam er op gebeiteld, om te maken, dat uw naam herdacht wordt in de tempel van Thoth, dagelijks voor altijd. Ik heb dit graf gebouwd in de dodenstad, terwijl uw naam er op gebeiteld staat op zijn linker zijde, opdat uw naam wordt uitgesproken door hen, die gaan en komen om offers in de dodenstad neer te leggen, eeuwig, ten gunste van de ziel van de eigenaar van dit graf."

Hier blijkt ten duidelijkste de ware zin van de genoemde formules. Overal wordt de naam van den dode aangebracht, want het uitspreken er van betekent het voortbestaan van den afgestorvene. 'Zijn zoon doet zijn naam voortleven' vertolkt dus niet het verlangen van den dode naar een voortzetting van het geslacht, maar naar een voortleven van de eigen naam, d.i. de eigen persoon. Als een refrein keert dit motief telkens terug. Op de beelden, die in tempel of graf worden opgesteld, op de wanden van het graf, overal staat de naam van den dode. Zoals het reciteren van de gebeden en offerlijsten deze tot levende realiteit maakt, zo wekt het uitspreken van de naam van den afgestorvene dezen tot leven. Deze nadruk op het eigen, persoonlijk voortbestaan, schijnt in Egypte de elders zo algemeen heersende en blijkbaar bevredigende voorstelling van de onsterfelijkheid van het geslacht volkomen te overschaduwen. Het is een kentekenende lijn in Egypte's geestesmerk.

De dode wordt dan ook niet moede op te wekken tot het uitspreken van zijn naam en de aard van de gave, die hij zijn familie of vrienden of alle voorbijgangers vraagt, doet hem tevens een argument aan de hand om hen over te halen aan zijn verzoek gehoor te geven. Het is zo gemakkelijk, wat hij vraagt. Hij vraagt niet iets kostbaars, noch iets vermoeiends, slechts een woord, een ademtocht.

Evenzo, aldus een inscriptie in hetzelfde graf van Petosiris [19]), zal er gedaan worden voor dengene, die het (voor mij) zal hebben gedaan. Wie mij welgedaan heeft, hem zal de god weldoen. Iets goeds te zeggen is een monument. (En toch) zal uw mond niet vermoeid worden door het te zeggen; het zal niet van uw voedselvoorraden afgaan. Het is niet moeilijk iets goeds te zeggen. (Integendeel,) het is voordelig voor wie het doet.

En elders in hetzelfde graf, dat ik hier heb gekozen wegens de uitvoerigheid van zijn teksten, spreekt de dode [20]): O, gij levenden op aarde, die naar deze berg komt ... en die zegt: Tot uw dienst, tot uw dienst! in antwoord op de woorden, die ik tot u zeg! Spreekt mijn naam uit met een goed..., leest de opschriften, verricht de ceremoniën voor mijn naam, spreekt mijn

[16]) Of: in leven houdt.
[17]) G. LEFEBVRE, *Le tombeau de Petosiris*, inscr. 81, 10 vv.
[18]) *Ibid.*, inscr. 65, 1 vv.
[19]) *Ibid.*, inscr. 137, 5 vv.
[20]) *Ibid.*, inscr. 125, 2 vv.

naam uit, terwijl gij rijkelijk offers brengt. Geeft mij voedsel van de mond en spijzen van de lippen [21]); uw mond zal daardoor niet moede worden; het zijn geen eigendommen, die uit uw handen ontsnappen. Zoals men anderen weldoet, zal men welgedaan worden; iets goeds te zeggen is een monument, enz.

Teksten uit vroeger tijd zijn bij deze woordenvloed vergeleken kort en sober; zij gaan spaarzamer om met het woord, ofschoon ook zij overtuigd zijn van de goedkoopte en gemakkelijkheid van dit artikel. Zij zeggen meestal slechts kortweg: Adem van de mond is nuttig voor den dode; dit is niet iets waarvan men moe wordt. Een enkele maal wordt daaraan nog een kleuriger illustratie toegevoegd: Het komt niet uit uw voorraadkamers, of: het is geen last op uw schouders!

Daar wij in de laatste inscriptie, die ik hier zal vertalen nog een zeer uitgewerkt voorbeeld van dergelijke aanbevelingen zullen tegenkomen, ben ik ter toelichting daarvan iets uitvoeriger ingegaan op dit genre van opschriften. Thans keren wij tot ons eigenlijke onderwerp terug.

In Egypte vindt dus, zo zagen wij, het verlangen naar een zoon zijn grond voornamelijk in het feit, dat deze in de dodencultus een onontbeerlijke figuur is. Hij moet zorgen voor een graf met toebehoren, zonder hetwelk de ziel in het Westen geen plaats zou vinden, waarop zij kan neerstrijken, zoals het in de Levensmoede heet. Hij moet zorgen voor een behoorlijke begrafenis met al de begeleidende ceremoniën, waardoor de dode tot een „welvoorziene geest" wordt gemaakt. Hij moet na de begrafenis het dodenoffer brengen en het dodengebed reciteren en bovenal de naam van den overleden vader uitspreken. Zonder hem is een waarlijk voortbestaan onmogelijk en zou de dode, zoals wij nog zien zullen, aangewezen zijn op de altijd twijfelachtige welwillendheid van vreemden. Het nakomen van de plichten jegens den gestorven vader is even belangrijk, ja, in wezen belangrijker dan het vervullen van de kinderplichten, waarop de levende vader recht heeft. De plichtsbetrachting jegens den overleden vader wordt dan ook niet vergeten in het hooggestemde loflied op den volmaakten zoon, dat vereeuwigd is in één der opschriften van het beeld van een zekeren Bakenchonsoe, een priester van Amon. Het is voor den vader gemaakt en in de tempel van Karnak opgesteld door een zoon, wiens voorbeeldig gedrag in het algemeen en wiens piëteit jegens den gestorven vader in het bijzonder breed worden uitgemeten.

Het portret laat ons den bezongene naar onze smaak niet op zijn voordeligst zien en gaarne zouden wij het hier getekende beeld van den braven Hendrik, wiens leren spelen en wiens spelen leren is geweest, aan misplaatste vadertrots toeschrijven. Was misschien Bakenchonsoe een Egyptische heer WITSE, die — in dit opzicht hinderlijker nog dan deze — het vermogen bezit ook na zijn dood overal rond te gaan en aan alle huizen, daar hij komt, breed op te geven van de ongehoorde kundigheden van zijn zoon Gerrit, alias Djedbastefanch? Er zijn verscheidene wegen om een zoon of dochter ongelukkig te maken — had reeds Bakenchonsoe sedert lang deze ingeslagen? Helaas, het beeldje en ook het opschrift zijn het werk van den zoon zelf, zodat wij hem niet op deze wijze kunnen redden. Misschien mogen wij echter een groot deel van de beschrijving op rekening stellen van zelfbedrog of geheugenzwakte en zo de mogelijkheid openhouden, dat onze onuitstaanbaar brave Djedbastefanch een doodgewone, normale Thebaanse jongen is geweest.

Ziehier dan de incarnatie van het ideaal van den braven zoon [22]):

Dit mijn graf is nuttig voor mijn ziel. Mijn hart is vriendelijk voor hem, die mijn beeld heeft gemaakt. Ik hield immers van hem, toen hij een klein kind was; (want) ik zag in, dat hij een echte man [23]) was. Ik bevond hem reeds oud, toen

[21]) D.i. die slechts uit woorden behoeven te bestaan.
[22]) G. LEGRAIN, *Statues et statuettes de rois et de particuliers*, n°. 42213; de gedrukte tekst (p. 35) verbeterd naar pl. XXII.
[23]) Er staat: de zoon van een man, d.i. iemand van goede geboorte en daarom zelf ook een gentleman.

hij nog een kind was. Zijn onderwijs [24]) stond niet in verhouding tot zijn leeftijd. Zijn spreken was uitgelezen, er was geen fout (?) in zijn woorden. Hij was de evenknie van Thoth [25]), vriendelijk voor dengene, die hem had gemaakt [26]). Hij verving mijn werkzaamheid in wat hij deed [27]). (Hij was) iemand vaardig in het spreken, die de harten vriendelijk stemt. Zijn woord was melk. Ik heb voor hem gebeden om jaren in geluk. Ik heb de Phoenix [28]) melding gemaakt van hem. Moge hij lang op aarde leven zonder daarin op te houden. (Want) zijn dauw [29]) is overvloediger dan regen, hij brengt rijkelijk offers. Hij heeft de dodenstad voortreffelijk gemaakt ... voor mijn lichaam. Hij heeft daarop het lichaam van den god gespreid voor mijn graf, zodat hij zeilt wanneer hij mij nadert [30]).

Het loon daarvoor van de zijde van Osiris is dat zijn leven lang wordt gemaakt in vreugde. Moge hij zijns gelijke hebben tot zijn opvolger, opdat deze hem zijn weldadigheid jegens mij vergoede.

Moge mijn beeld in deze tempel blijven, duurzaam als de monumenten van Karnak.

De voorlaatste alinea is voor den liefderijken zoon zeker niet het minst belangrijk geweest. *Charité bien ordonnée commence par soi-même.* Het in de tempel geplaatste beeld moge een weldaad voor den vader zijn; ook de zoon zelf mag op den duur rente van dit uitgezette kapitaal verwachten. Geheel onbaatzuchtig is hij stellig niet, want weldaden aan een dode bewezen zijn, zoals de grafschriften dikwijls verkondigen, nog beter voor dengene die ze doet dan voor dengene voor wien ze worden gedaan.

Doch hoe dit zij, hoe gering of groot de dosis eigenbelang in de piëteit van den zoon geweest moge zijn, de vader plukt er in ieder geval de vruchten van. Hoe benijdenswaard is het lot van hem, die zulk een zoon heeft! Hoe troosteloos moet de overzijde van het graf er uit zien voor een Egyptenaar, die deze verzorging moet missen.

Daarom volge hier tenslotte nog een grafschrift, waarin een kinderloze zijn hart uitstort. Het ligt na al het boven besprokene voor de hand, dat vooral de bezorgdheid omtrent zijn toekomstig lot na den dood hem zwaar zal drukken. Wat ook het leed van Petusoechos, zo heet onze kinderloze, tijdens zijn leven geweest moge zijn, hoe groot het verdriet om schaapskooi zonder lammeren, hoe vlijmend de smart om zomertijd, aan bloemen arm, veel ingrijpender moesten voor een Egyptenaar de eeuwige gevolgen der kinderloosheid zijn. Wat was dit tijdelijk verdriet vergeleken bij de ontbering der eeuwigheid? Geen dochter en vooral geen zoon, dat moest betekenen het wegvallen van alle zekerheid omtrent het hiernamaals. Alle voorwaarden voor een behoorlijk voortbestaan, waarvan de vervulling afhing van den zoon, de begrafenis en de voortgezette dodencultus, dat alles zweefde voor den kinderloze in een pijnlijke onzekerheid. Niets bleef hem over dan een vurig, doch machteloos beroep op het medelijden van buitenstaanders. Zou het mogelijk zijn de onverschillige voorbijgangers na

[24]) Er staat: in verhouding tot hem. Men zou gaarne vertalen: zijn wijsheid, kennis, doch het Egyptische woord betekent: onderwijzing. Het komt trouwens op hetzelfde neer: hij was zijn leeftijd vooruit in kennis.

[25]) Thoth is de god van de wijsheid.

[26]) D.i. zijn vader.

[27]) D.i. hij leek sprekend op mij in zijn doen en laten. De vertaling is echter erg onzeker; er kan ook iets heel anders staan.

[28]) Een merkwaardige en verder onbekende functie van de Phoenix. Wel heet deze bv. in Dodenboek 17, de inspecteur van wat er geweest is, d.i. van de eeuwigheid. Dat verklaart misschien, dat hij over de tijd kan beschikken en levensjaren uitdelen, wat hier blijkbaar de bedoeling is.

[29]) D.i. de plengoffers, die hij brengt.

[30]) Een raadselachtige zin. Het lichaam van den god kan betekenen: het water. Is het een overdreven beeld voor de veelheid van zijn plengoffers: hij plengt zoveel, dat het graf er van drijft; men kan er wel zeilen. Dit lijkt waarschijnlijker dan dat het zou betekenen: hij heeft een kanaal aangelegd naar mijn graf, zodat hij het zeilende kan bereiken.

dagen en weken — misschien —, na maanden en jaren — het leek reeds onwaarschijnlijker — nog over te halen al was het maar tot een ademtocht van enkele minuten?

Het grafschrift van Petusoechos is een wanhopige poging de daadwerkelijke belangstelling van de bezoekers der dodenstad te wekken. Het is in zijn uitvoerigheid tevens een uitstekend voorbeeld van de compositie en stijl van dit litteraire genre. Men vindt er achtereenvolgens de aanroeping der voorbijgangers, het verzoek zijn naam uit te spreken en andere cultische handelingen te verrichten (bv. water te plengen, het dodenoffer te reciteren, enz.) en de belofte van goddelijke en menselijke gunst, die dit verzoek kracht bijzet.

Deze belofte is merkwaardigerwijs zeer kort — een enkele zinsnede, terwijl men zou verwachten, dat de spreker, die er alles aan gelegen moest zijn onverschillige vreemden voor zijn lot te interesseren, hoog zou hebben opgegeven over de beloningen, die hun wachtten, indien zij hem ter wille waren. Het ontbrak ook niet aan modellen voor de uitwerking van dit thema en een ruime voorraad geijkte phrases had hem desgewenst ter beschikking gestaan. Zelfs graven van ouderen datum, die op het punt van inscripties meestal minder breedsprakig zijn dan de latere, weiden hierover dikwijls uitvoerig uit [31]): Gij zult leven in de gunst van uw vorst, gij zult uw ambten overdragen aan uw kinderen; uw kinderen zullen blijven op uw zetels in uw eeuwige ambten; gij zult geen honger hebben en gij zult geen dorst lijden. De grote god heeft bevolen, dat gij op aarde leeft in zijn gunst. Gij zult niet worden vastgehouden in de moeilijke plaats [32]) door de gunst van de goden van uw stad, indien gij zegt, enz. Daarbij steekt op onze stele het éne zinnetje over de gunst van den groten god wel zeer sober af.

Hierop volgt dan een biographisch deel, grotendeels een uitstalling van eigen voortreffelijkheid, die ten doel heeft te bewijzen, dat de dode deze weldaden waardig is. In ons geval komt hier waarschijnlijk de kinderloosheid en misschien de oorzaak daarvan ter sprake. Uitvoerig schildert hij dan wat zoon en dochter voor een dode doen en wat hij dus mist, om daarna met dubbele aandrang zijn verzoek te herhalen: als niemand anders zijn naam uitspreekt, staat hij immers geheel alleen en hulpeloos, dan is hij een boom, die met wortel en tak is uitgeroeid. En als sluitsteen van zijn argumentatie volgt dan nog een zeer uitvoerige uitwerking van het boven besproken thema: Doe het maar, het vermoeit u niet en het kost u ook niets!

Ondanks de slechte toestand, waarin sommige delen van het opschrift verkeren, is het grootste gedeelte van de stele volkomen duidelijk en vertaalbaar, dank zij de traditionele vorm en inhoud, waardoor het mogelijk is, slecht leesbare regels met behulp van verwante teksten aan te vullen. Waar deze hulp ontbreekt — en dat is juist het geval bij de individuele, en daardoor interessantste passages — is een volledige vertaling van de gepubliceerde tekst niet mogelijk [33]). Het is verleidelijk juist in de onvolledige en blijkbaar incorrect gecopieerde regels allerlei buitengewoon treffende mededelingen te vermoeden. Lange heeft bijvoorbeeld de onderstelling geopperd, dat Petusoechos ergens over een ziekte als oorzaak van zijn kinderloosheid zou spreken. Voordat een correcte, volledige tekst beschikbaar is, blijft dit echter een gewaagde, oncontroleerbare fantasie. Beter is het voorlopig met het zekere genoegen te nemen en dit is belangwekkend genoeg. Petusoechos dan houdt de volgende toespraak:

O, alle gij priesters, alle gij profeten, alle gij voorleespriesters ... alle gij schrijvers van het Levenshuis [34]) en alle balsemers, dienaren, dodenpriesters,

[31]) Brits Museum 101 = K. Sethe, *Ägyptische Lesestücke,* 89.

[32]) D.i. blijkbaar een bijzonder onaangenaam deel van de onderwereld.

[33]) De publicatie van Daressy in *Rec. de Trav.* xxvi, 78 is zeker niet overal correct. Sommige fouten kon ik verbeteren aan de hand van een goede photo, waarover ik door de vriendelijke bemiddeling van den heer Labib kon beschikken, maar voor een definitieve lezing is vergelijking met het origineel noodzakelijk. Spiegelberg heeft het eerst op het belang van deze stele gewezen en de hoofdinhoud juist aangegeven: *Die Bitte eines kinderlosen Ägypters um Totengebete* (ARW xviii, 594); Lange analyseerde de tekst in *Mélanges Maspero* i, 211.

[34]) De schrijversschool bij tempel of paleis, waar ook de heilige boeken werden geschreven.

werklui die bij de begrafenis [35]) betrokken zijn en die bij de dodenstad behoren, die zult komen naar deze berg en die Hawara [36]) zult voorbijkomen ten tijde, dat gij offers brengt voor uw afgestorvenen en die zult zien deze grafsteen en die de hiëroglyphische inscripties daarop zult lezen, geeft toch gehoor aan de bede, die ik als een nederig smekeling voor u heb opgesteld, namelijk dat gij mijn naam gedenkt en vermeldt ten goede. Dan zal de grote god, de heer van het Westen, u daarvoor gunst bewijzen, want ik ben een edele afgestorvene ... vriendelijk voor dengene, die hem weldoet ... er is geen kwaad bij mij. Ik zeg en doe u weten de dingen, die met mij zijn gebeurd ... Ik heb daarom deze ⌈inscriptie⌉ geschreven. Ik heb (mijn) leven doorgebracht... van 's morgens tot 's avonds; ik heb niet werkeloos gezeten... [37]).

Ik heb geen opvolger, die mij tot geest zou kunnen maken [38]) in de hal van de horizon met zijn riten en het werk van Anubis [39]) ... en die mij kon tooien [40]) op de dag van de ter aarde bestelling, die voor mij de dodenspreuken kon uitspreken ... die mij in mijn graf kon doen binnengaan, die mij kon doen rusten in mijn grafgebouw, die voor mij de riten kon verrichten, wiens hart mijn graf kon zoeken wegens mij en die voor mij offers en plengoffers kon brengen, zoals een zoon voor zijn vader pleegt te doen.

Ik ben een eerwaarde geweest van mijn gouw, (maar) ik heb geen dochter, die voor mij kon rouwbedrijven op de dag van het plantenoffer (?), die voor mij kon rouwen, die over mij kon klagen ten tijde van het moede zijn [41]) ... Dit is met mij gebeurd, zodat er niemand is die voor mij offert.

Ik ben een priester geweest, die zijn plicht kent, bij wien geen kwaad was, rein van vingers bij wat zijn hand deed, die geen onreinheid deed, een priester, die ging op het water van zijn heer [42]) ..., die niet moede werd hem te volgen, rein in zijn ..., die niet streefde naar het onreine, die zich reinigde ten tijde van het offeren zonder ophouden ... Ik was een burger in wien geen tekortkoming werd gevonden, die een uitspraak deed zonder partijdigheid ..., bij wien geen zonde was ... zonder partijdigheid, ..., wiens afschuw het onrecht was.

Ik heb dit vóór u geplaatst om u mijn aard te doen kennen en wat er met mij is gebeurd om uw mond sterk te maken om mijn naam uit te spreken als een bede, die ik tot u heb gericht, want een man, wien geen kind is geboren, hij is iemand die er nooit geweest is, hij is in het geheel niet geboren. Zijn naam wordt niet herdacht, zijn naam wordt niet uitgesproken als die van iemand, die

35) Dat is niet alleen de ter aarde bestelling, maar het gehele proces van mummieficatie, enz.

36) Plaats in het Fajoem, waar de grafsteen is gevonden.

37) Op deze passage berust LANGE's gissing; er is blijkbaar slechts sprake van P.'s rusteloze werkzaamheid voor het algemeen welzijn.

38) Dit is: door voorgeschreven riten tot een zalige dode maken. De even later vermelde dodenspreuken heten bijvoorbeeld in het oorspronkelijke: geestmakers.

39) Het werk van Anubis is de mummieficatie. Men ziet Anubis of een als Anubis vermomde priester dikwijls afgebeeld, terwijl hij bezig is met de mummie.

40) Het werkwoord wordt vooral van kleden en zalven gebruikt.

41) D.i. het sterven.

42) D.i. die zijn heer trouw diende.

in het geheel niet heeft bestaan. Zo ben ⌈ik als⌉ een boom, die met zijn wortels is uitgerukt wegens datgene wat er met mij is gebeurd.

Daarom heb ik dit vóór u gesteld, opdat degenen, die nu leven en zij die in de toekomst tot in eeuwigheid zullen leven (mij) van dienst zullen zijn.

Moge het waarlijk voor mij gedaan worden, (want)
uw hart zal niet mat worden door het te scheppen,
uw keel zal niet benauwd worden door het te uiten,
uw tong zal niet moede worden door het te zeggen,
uw ⌈mond⌉ zal niet ziek worden door het te herhalen!

Het is geen koopwaar die u ⌈ontglipt⌉, wanneer gij het doet; uw voorraadschuren zullen daardoor niet leeg worden van spijzen; (want) adem van ⌈de mond is nuttig⌉ voor de doden, ... een dode leeft van het uitspreken van zijn naam, een geest ademt doordat men roept ... [43]).

Deze grafsteen geeft, zoals men ziet, in zijn begrijpelijke delen een volledige samenvatting van de inhoud van de Egyptische geloofsvoorstellingen, die in dit artikel kort zijn geschetst. Moge ons in de toekomst ook de zin van de nu nog duistere passages worden onthuld.

Leiden A. DE BUCK

OVERZICHT DER EGYPTISCHE FILOLOGIE GEDURENDE DE JAREN 1948—1949 GEGROEPEERD OM DE VERTALING VAN EGYPTISCHE VERHALEN.

De verhalen, die Scheherazade aan haar echtgenoot verteld zou hebben, zijn bekend geworden onder den titel van 1001 Nacht. Uit hun beroemdheid mag men afleiden, hoezeer men in het Oosten het verhaal, mits goed verteld, op prijs wist te stellen. Het gold dan zelfs als litteratuur, iets wat in Hellas zeker in veel mindere mate het geval geweest is, hoewel bv. Plato en zeker Herodotus de vertelling niet versmaad hebben. Het is interessant, dat sommigen verdedigen, dat de 1001 Nacht, hoewel zij in Bagdad voorgesteld worden te gebeuren, feitelijk Caïro als achtergrond zouden hebben. Daarnaast wijst men op parallelen met oeroude Egyptische verhalen [1]); zo wil men het verhaal van den zeeman Sindbad in verband brengen met den Schipbreukeling. Juist omdat een vertelling zo geliefd geweest is in het faraonische Egypte, is het merkwaardig, dat wij van den Schipbreukeling slechts één tekst en wel op papyrus, over hebben. Want *a priori* zou men verwachten, dat ook ostraka ons tenminste gedeelten van dezen tekst bewaard zouden hebben. Waarom dit niet het geval is, kunnen wij slechts gissen. Mag men er uit afleiden, dat hij niet als voorbeeld op de scholen gebruikt werd? Sinoehe genoot daarentegen een grote populariteit of tenminste een grote verbreiding bij het onderricht; zo bevindt zich bv. te Oxford een buiten verhouding groot ostrakon, dat zoveel van dezen tekst bevat, dat men het liefst als een schoolbord zou beschouwen.

Dat de oude Egyptische verhalen ook in ons taalgebied nog belangstelling genieten, blijkt wel uit het feit, dat de verzameling, die A. de BUCK ruim twintig jaar geleden in vertaling publiceerde, reeds jaren uitverkocht is [2]). Hij heeft niet geschroomd door cursieven

43) De rest van de stele is afgebroken.

1) G. LEFEBVRE, *Origine égyptienne d'un épisode d'un conte des „Mille et une Nuits"*, CRAIBL 1943, 74-84. Het is niet mijn bedoeling hier de verdere litteratuur over dit onderwerp te geven.

2) A. DE BUCK, *Egyptische verhalen uit het oud-Egyptisch vertaald,* Santpoort, 1928.

druk aan te geven, waar de vertaling onzeker is. Want ofschoon de BUCK hier als litterator aan het woord is, verloochent hij terecht niet de andere aspecten der filologie. Wanneer hij immers als grammaticus weet, dat hij een bepaalde passage zo moet vertalen, doet hij dit, ook indien de zin ervan hem dan ontgaat. Het niet begrijpen ligt immers aan ons, of tenminste aan gebrek in onze kennis. Maar wegens dit tekort mag men niet verwringen, wat wij volgens onze kennis der grammatica op een bepaalde manier moeten vertalen. Het is slechts geduldig wachten op de interpretatie. Daarbij is de semasiologie of betekenisleer der woorden van groot belang; Sir Alan GARDINER, wiens *Egyptian Grammar* zo voortreffelijk is, omdat hij algemeen linguistisch georiënteerd is, heeft daarop nog het vorige jaar, bij gelegenheid van het Oriëntalisten congres te Parijs, gewezen. Want maar al te vaak zijn onze vertalingen van Egyptische woorden vaag of erg ruim, terwijl onze kennis van het idioom betrekkelijk gering is. Het werk van den grammaticus en semasioloog is zeker ondankbaar, maar het is absoluut noodzakelijk, wil men tot betrouwbare vertalingen komen. Door niet meer te vertalen dan men kan, eert men niet alleen hun werk, maar is men ook pas wetenschappelijk verantwoord. De voortgezette studie van grammatica en betekenisleer der woorden zal ongetwijfeld leiden tot een steeds beter verstaan der beschikbare teksten. Nu is het een plicht de bestaande vertalingen steeds meer te vervolmaken. Het is dan ook verheugend, dat er kortelings twee bijdragen op dit gebied van eerste rangs Egyptologen, B. GUNN en G. LEFEBVRE, zijn verschenen.

Alvorens op hun werk nader in te gaan, is het misschien niet overbodig iets te zeggen over de Egyptische verhalen in het algemeen. Indien men als omschrijving van het begrip verhaal mag zeggen, dat het de verzorgde beschrijving is van iets, dat de verteller voorstelt als gebeurd, maar met een onverwacht verloop, dan moet men zeggen, dat de fantasie van den Egyptenaar op dit punt niet groot geweest is. Wij zien er dezelfde nuchterheid, die wij menen te mogen opmerken bij het beschouwen van hun reliefs. Ook is, volgens ons gevoel, de opbouw der verhalen soms zwak, hoewel litteraire procédé's als bv. het kaderverhaal, gebruikt worden. Wij kennen naast mythologische verhalen als het Proces van Horus en Seth [3]), ook anecdotische, bv. de geschiedenis van de Inneming van Joppe door Generaal Toethmosis. Ook kunnen allegorieën, als Waarheid en Leugen [4]) de hoofdrol vervullen. Weer geheel anders is de parel der Egyptische vertellingen, Sinoehe, waarin ons in den vorm van een autobiografie diens belevenissen verhaald worden. Men is algemeen van mening, dat wij hier met een historisch gegeven te doen kunnen hebben, dat dan echter met grote vrijheid is bewerkt. Daar wij in de avonturen van Wenamon een beschrijving van diens werkelijke avonturen, slechts weinig opgesmukt, schijnen te hebben, is het een kwestie van standpunt, of men dit geschrift al of niet tot de verhalen wil rekenen.

Misschien nog moeilijker dan een bevredigende omschrijving van het begrip verhaal is het vinden van een indeling in genre's der verschillende vertellingen. Het realistische verhaal van den Welsprekenden Boer zou men als vertegenwoordiger van een apart genre kunnen beschouwen, evenzeer Sinoehe wegens zijn autobiografisch karakter. Men kan het verhaal van Astarte mythologisch noemen, evenals het Proces van Horus en Seth, maar indien, wat niet onwaarschijnlijk is, Bata in het verhaal der Twee Broers met Osiris gelijk gesteld moet worden, zou dit er ook bij thuis horen. Moet men bij de geschiedenis der prinses uit Bechten [5]) met LEFEBVRE meer den nadruk leggen op het anecdotische ervan of het toch niet liever klassificeren onder de wonderverhalen, zoals wij die kennen uit den papyrus Westcar? Terwijl wij dus van den enen kant bij den Egyptenaar een gebrek aan fantasie moesten vaststellen, kunnen wij van den anderen kant toch constateren, dat de onderwerpen en de behandeling ervan zo gevarieerd zijn, dat het beter schijnt iedere indeling achterwege te laten. Ook hier dringt zich vanzelf een vergelijking met de beeldende kunst op: hoe uitgesproken typisch deze ook in haar uitbeelding was, toch heeft de kunstenaar dit type

[3]) J. M. GERRITSEN, *Het Proces van Horus en Seth*, JEOL 1/3 (1935), 61-68.

[4]) J. M. GERRITSEN, *Waarheid en Leugen*, JEOL 1/2 (1934), 24-26.

[5]) A. de BUCK, *De Bentresj-stele*, JEOL 10 (1945-1948), 237-243.

nooit klakkeloos gecopieerd,maar steeds gevarieerd. J. CAPART, die voor de reliefs het bestaan van boeken met voorbeelden (*cahiers de modèles*) aannam, heeft hier herhaaldelijk op gewezen.

Ook de beide straks genoemde vertalers hebben een keuze uit het beschikbare materiaal gedaan. B. GUNN [6]) vertaalde slechts enkele verhalen en, om het aanstonds te zeggen, misschien is wel het belangrijkste van deze vertaling hierin gelegen, dat hij breekt met de bestaande gewoonte, oude teksten in een soort Bijbel-Engels te vertalen; zijn vertalingen hebben daardoor niet het gekunstelde, dat zij in Engeland tot nu toe steeds bezaten, en spreken den huidigen lezer dan ook veel meer aan. Als proeve van oud-Egyptische verhalen koos hij den Schipbreukeling, de avonturen van Sinoehe, de Wonderverhalen aan het hof van Cheops, de Twee Broers, en uit den laten tijd, het verhaal van Chaëmwese. Bovendien werd het verhaal van de schatten van Rhampsinitus, ofschoon slechts bij Herodotus bewaard, opgenomen, omdat het onmiskenbaar Egyptische inspiratie verraadt, misschien zelfs van Egyptischen oorsprong is; tenslotte voegde GUNN nog een tweetal verhalen uit de Koptische litteratuur aan zijn bloemlezing toe. Het boekje is uitdrukkelijk bestemd voor een algemenen lezerskring, zoals ook uit de noten blijkt. Dat de vertalingen alleszins verantwoord zijn, behoeft nauwelijks uitdrukkelijk gezegd te worden.

Zoals uit den ondertitel van het boek blijkt, was het de bedoeling een verzameling korte verhalen te geven. Men vindt er, behalve de reeds vermelde, nog een elftal, die alle dateren uit de Arabische periode van het Nijldal; het oudste is ongeveer duizend jaar oud, het jongste nog geen tien. LEWIS ziet in al deze verhalen iets typisch Egyptisch, omdat de basis van het Egyptische leven, de boer, door de eeuwen heen dezelfde en hetzelfde is gebleven. Hij wijst erop, dat het scheppen van het korte verhaal als litteraire vorm voor het eerst in Egypte heeft plaats gevonden en dat vele van de bewaarde verhalen, ook uit den oudsten tijd, slechts verteld worden uit zuivere liefde voor het vertellen. Wanneer LEWIS echter constateert, dat de meest treffende trek van den Egyptenaar in alle eeuwen is de vitaliteit en verscheidenheid van zijn verbeelding, kan ik hem tot mijn spijt niet bijvallen, evenmin als wanneer hij spreekt van de onwerkelijke schepselen der boerenlegenden. Van deze laatste is ons immers in de oud-Egyptische litteratuur niets bekend en het is niet zonder belang op te merken, dat juist het verhaal van den Welsprekenden Boer uitmunt door zijn realisme [7]). Verder zegt hij: Dit land zonder bergen of bossen heeft geen Spartacus of Robin Hood gekend, en daar de wrok der massa zich niet kon uitleven door voort te borduren op de daden van populaire opstandelingen, heeft hij een uitlaat gevonden in verhalen van dieven en oplichters, kleine luyden uit de steden, die door een combinatie van stoutmoedigheid en bedrog, onder de toejuichingen van degenen, die van bezit verstoken waren, de rijken en machtigen tartten en te slim af waren." Ook dit geldt toch wel niet van de verhalen uit de faraonische periode, waarvan men dan evengoed als kenmerk zou kunnen vermelden, dat de goddelijke farao er zeer menselijk wordt voorgesteld, bv. in Neferrohoe en de Wonderverhalen aan het hof van Cheops, zoals ook in het Proces van Horus en Seth nogal gemoedelijk met de goden wordt omgesprongen.

Daar LEWIS zijn bundel betitelt als „Land van tovenaars", zijn bij voorkeur verhalen opgenomen, waarin deze een rol spelen. In Sinoehe, dat wegens zijn kwaliteiten moeilijk weggelaten kon worden, is dit echter in genen dele het geval. De bloemlezing van LEWIS is dan ook tamelijk willekeurig en zijn inleiding geeft, zoals wij zagen, herhaaldelijk aanleiding tot tegenspraak. Ziet men echter af van deze tekortkomingen, dan mogen wij constateren, dat dit aardige boekje velen menig aangenaam uur zal bezorgen. Voor hen, die er belangstelling voor hebben uit het oogpunt van de algemene letterkunde, zal het voor het faraonische gedeelte echter met voorzichtigheid gebruikt moeten worden, om redenen die boven zijn aangegeven. Het zou ongetwijfeld zeer interessant zijn te weten, of er door veertig

[6]) B. GUNN in B. LEWIS, *Land of Enchanters.* Egyptian Short Stories from the earliest Times to the present Day, London, [1948].

[7]) B. A. van PROOSDIJ, *Oudoostersche vertelkunst*, Kernmomenten der antieke beschaving en haar moderne beleving, Leiden, 1947, 9-12 (MVEOL 7).

eeuwen heen iets typisch Egyptisch in de verhalen valt op te merken. Dit is echter een probleem, dat LEWIS wel heeft aangeraakt, maar mijns inziens niet bevredigend heeft opgelost.

Veel omvangrijker is het boek van G. LEFEBVRE [8]), dat twaalf verhalen meer bevat dan de vorige bloemlezing. De voornaamste ervan zijn de Welsprekende Boer, de profetie van Neferrohoe, de Prins en het Noodlot, de Inneming van Joppe, Waarheid en Leugen, het Proces van Horus en Seth, Wenamon, en de Prinses uit Bechten. De vier andere zijn of in verminkten vorm of fragmentarisch tot ons gekomen. Behalve een uitvoerige inleiding op het geheel, geeft LEFEBVRE een inleiding op elk verhaal afzonderlijk, dan volgt een gedetailleerde bibliographie en daarna de vertaling; de noten, in den regel voor Egyptologen bestemd, geven vaak aan, waarom aan een bepaalde opvatting bij het vertalen de voorkeur werd gegeven. Bovendien zijn de vertalingen veel meer geleed door het aanbrengen van opschriften, terwijl het opzoeken van een bepaalde passage gemakkelijk is, doordat de regels van den oorspronkelijken tekst zijn aangegeven.

Telkens kan men constateren, hoezeer zijn vertaling een vooruitgang op vroegere betekent, maar — en dit stemt in zekeren zin tot verheugenis — vrijwel altijd zijn het kleinigheden en fijnheden; dit geldt nog meer van plaatsen, waar de vertaling nauwkeuriger kon zijn [9]). Het zou ongetwijfeld interessant zijn, LEFEBVRE's vertaling naast vroegere vertalingen te plaatsen, maar waarschijnlijk zou dit de lezers slechts matig boeien en daarom lijkt het beter, een verhaal in zijn geheel hier op te nemen. Dit is gekozen, omdat het om verschillende redenen merkwaardig is. Allereerst wegens de overlevering, waarin het tot ons is gekomen, namelijk uitsluitend op ostraka, alle ongeveer uit de 13de eeuw v. Chr. Sommige ervan zijn nog niet gepubliceerd, maar konden door LEFEBVRE toch reeds gebruikt worden bij zijn vertaling. Bovendien is het verhaal van een genre, dat wij pas uit den Ptolemeeën-tijd in Egypte kenden. Zie hier den korten inhoud van deze spookgeschiedenis: De hogepriester van Amon, Chonsoe-emheb geheten, staat in betrekking met een geest (*ꜣḫ*), wiens gezelschap hij schijnt te zoeken, want hij smeekt de goden dien te laten verschijnen. Vol ontzag voor dit bovennatuurlijke wezen, vraagt hij naar diens naam en den naam van zijn ouders en verklaart zich bereid zijn bevelen uit te voeren, met name hem een nieuw graf te verschaffen. Want de geest is een spook, een dode die door den droeven toestand van zijn graf moet ronddolen en daardoor allerlei narigheden en zwarigheden ondervindt. Toch was hij tijdens zijn leven een hooggeplaatst ambtenaar, die zozeer de achting van den farao genoot, dat deze hem een sarcofaag en een graf geschonken had. Dit graf was blijkbaar door iemand anders geüsurpeerd met alle gevolgen van dien; de mummie was eruit gehaald en de offers van de dodenstichting werden niet meer aan hem gebracht maar aan den nieuwen eigenaar. De hogepriester besluit dan drie personen uit te sturen om het geschonden graf te zoeken. Wanneer deze hierin geslaagd zijn, keren zij terug. Na enkele regels breekt de tekst dan af. De opschriften in de hier volgende vertaling zijn door LEFEBVRE aangebracht, terwijl aanvullingen of onzekerheden cursief gedrukt zijn.

DE VERSCHIJNING VAN DEN GEEST

... zijn plan ... volgens het plan, dat ... gemaakt had ... *Hij kwam* per schip; hij bereikte zijn huis en liet doen ... alle goede dingen.

... Toen ik (nl. de verteller) dan naar het Westen *gekeerd* was, besteeg hij (nl. de hogepriester) het dak ... *hij riep* de goden des hemels aan en de goden der aarde, die van het Zuiden, Noorden, Westen en Oosten, de goden *van de andere wereld* met de woorden: „Laat de zalige geest tot mij komen". Hij kwam en sprak tot hem: „Ik ben uw ..., *die komt*

[8]) G. LEFEBVRE, *Romans et contes égyptiens de l'époque pharaonique*, Paris, 1949.

[9]) Bijvoorbeeld
Schipbr. 64-65: haar lichaam was met goud overtrokken;
Schipbr. 66: verstandig was zij wat betreft de toekomst, dwz. zij kon in de toekomst zien;
Schipbr. 133: Indien het u te machtig wordt.
Sinoehe 226: evenals wanneer een Delta-bewoner zich in Elefantine ziet en een moerasbewoner in de gouw van Elefantine.

om 's avonds bij zijn graf *te slapen*". Toen *sprak* de hogepriester van Amon, Chonsoe-emheb, *tot hem*: „*Zeg mij uw naam, den naam van uw* vader en den naam van uw moeder, om hun te offeren en te doen voor hen al datgene, wat gedaan moet worden *voor iedereen, die zich in hun positie bevindt*". *Toen* zeide de zalige *geest* tot hem: „Nioetboesemech is mijn naam, Anchmen is *de naam* van mijn vader, en Tamsjas is de naam van mijn moeder".

BELOFTEN VAN DEN HOGEPRIESTER

Toen *sprak* de hogepriester van Amon, koning der goden, Chonsoe-emheb, *tot hem*: „Zeg mij, wat gij wenst; ik zal zorgen, dat *men* het voor u doet, en ik zal u *opnieuw* laten begraven. Ik zal ook zorgen, dat men alles voor u doet, zoals passend is te doen jegens iemand van uw rang. *Gij zult niet meer naakt hoeven te verdragen* den wind in den winter, hongerig, zonder te ... Mijn hart zal niet heen en weer geslagen worden als het water der overstroming; *ik heb* niet *de bedoeling u in den steek te laten, anders* zou ik mij er niet mee ingelaten hebben". Maar *de geest* antwoordde *hem*: „*Houd op met spreken* ..." *Daarop* ging *de hogepriester van Amon, koning der goden,* wenend naast hem zitten *en zeide tot hem*: „*Ik zal dus hier blijven,* zonder eten, zonder drinken, zonder *oud te worden en zonder jong te worden*; *ik* zal de stralen van de zon niet zien, ik zal den noordenwind niet inademen, de duisternis is elken dag in *mijn* gelaat; *ik* zal niet vroeg opstaan om te vertrekken".

DE GEEST VERTELT ZIJN LEVEN

Toen sprak de geest tot hem: „Toen ik nog op aarde leefde, was ik hoofd van het koninklijke schathuis van farao Rahotep, hij leve, zij in welstand en gezondheid! Ik was ook officier bij het leger. Toen ik aan het hoofd der mensen stond, *onmiddellijk* na de goden, ging ik *voorgoed* te ruste in het 14de jaar, in het zomerjaargetijde, van farao Men*toe*hotep, hij leve, zij in welstand en gezondheid! Hij gaf mij mijn vier canopenvazen en mijn albasten sarcofaag. Hij liet voor mij doen al datgene, wat gedaan wordt voor iemand van mijn rang. Hij deed mij rusten *in* mijn graf ... Zie, het laagste gedeelte van den bodem ... om ze (nl. de mummie?) naar buiten te werpen; wanneer de wind blaast, kan hij zomaar ... grijpen.

Wat betreft datgene, wat *gij* mij gezegd *hebt:* „Ik zal u opnieuw laten begraven", dat is mij *reeds* viermaal *beloofd.* Maar wat heeft men gedaan? En wat zal ik doen met dergelijke dingen, die gij op uw beurt toezegt? Zal ik met al die woorden mijn doel bereiken, en *naar mijn graf* gaan?"

Toen sprak de hogepriester van Amon, koning der goden, Chonsoe-emheb, tot hem: „Geef mij een concreet bevel, met de opdracht: Het moet voor mij worden uitgevoerd, en ik zal het voor u laten uitvoeren. Ofwel ik zal zorgen, dat men *u* vijf slaven en slavinnen schenkt, totaal tien, om *u* water te plengen, en dat men dagelijks een zak tweekoorn geeft om *aan u* af te leveren; bovendien zal de chef der *offers* water *voor u* plengen".

Daarop sprak de geest Nioetboesechensic tot hem: „Waartoe dient datgene, wat gij wilt doen? Wordt een boom niet overgelaten aan de zon? Wordt hij niet achter de tuinpoort gelaten zonder dat hij zich kan verplaatsen? Wanneer de steen oud geworden is, brokkelt hij af".

MEN ZOEKT EN ONTDEKT HET GRAF

... *koning* Hepetre, hij leve, zij in welstand en gezondheid! ...Amon, koning der goden, driemannen ..... Hij ging per schip, hij ging naar boven ... bij de schitterende behuizing van koning Hepetre, *hij leve, zij in welstand en gezondheid*! ... *en zij gingen* binnen. En zij *gingen* vijf en twintig *el voorwaarts* op den koninklijken weg, die leidde naar .... Toen daal-

den zij af naar den oever en zij *keerden terug* naar den hogepriester van Amon, koning der goden, Chonsoe-emheb. Zij vonden hem, terwijl hij celebreerde in den tempel van Amon, *koning der goden*... Hij sprak tot hen: „Zo, gij zijt dus terug. Heeft *men* de voortreffelijke plaats gevonden om er voorgoed te vereeuwigen den naam van *den geest,* die *Nioetboesemech* heet?". Toen zeiden de drie mannen uit één mond: „Wij hebben de voortreffelijke plaats gevonden *om er den naam van den geest te vereeuwigen".* Zij gingen voor hem zitten en zij vierden dien dag feest. Zijn hart was blij gestemd, sinds zij gezegd hadden: „. . . , wanneer de zon uit den horizon is gekomen". Toen riep hij den officier van het domein van Amon, Menkaoe,... *en hij gaf hem instructies* over zijn werkzaamheid. 's Avonds kwam hij om in de stad te overnachten, terwijl hij...

Ook voor teksten, die ons op papyrus zijn bewaard, zijn de ostraka van groot belang, hoewel zij soms slechts enkele regels bevatten. Op duidelijke en overtuigende wijze is dit uiteengezet door B. VAN DE WALLE, die een helder overzicht geeft van datgene, wat ons thans bekend is aangaande de overlevering der litteraire teksten in Egypte [10]). Hoewel ook belangstellenden het met vrucht zullen raadplegen, is het toch op de eerste plaats bestemd voor ingewijden. Wij zullen het dan ook hier verder niet bespreken, maar slechts wijzen op de bijdrage, die G. POSENER ertoe leverde. Hij publiceert in genoemd werk enkele ostraka uit het museum te Brussel; op één ervan staat de volgende zinsnede: „Wat betreft den schrijver, welke ook zijn rang is aan het hof, hij zal er niet slecht aan toe zijn"; nu wordt dit gezegde in een zeer bekend litteratuurwerk, de Leer van Cheti, aangehaald, terwijl deze laatste er tevens bij vermeldt, dat het staat „aan het einde van Kemiet". Met dit woord werd dus blijkbaar het geschrift, waaraan dit gezegde ontleend was, aangeduid. Ongeveer terzelfder tijd kwam H. BRUNNER in zijn grote publicatie van de Leer van Cheti tot dezelfde conclusie [11]). Minstens even interessant is, dat W. C. HAYES, nog onkundig van dit alles, twee ostraka uit New York publiceerde, waarop een flink stuk van den tekst uit Kemiet staat [12]). Naar den vorm blijkt het een modelbrief te zijn, terwijl de inhoud vier onderwerpen behandelt: de begroetingsformule, een vertellend gedeelte, formules uit de traditionele autobiografische teksten en een onderwijzing. In het vertellende gedeelte vernemen wij, hoe een zekere Aoe na een afwezigheid van drie jaar thuis komt; al dien tijd heeft hij zich beziggehouden met jagen en vissen. Gezien dezen bonten inhoud is het niet eenvoudig het boek Kemiet onder een of ander genre te rubriceren. Zou het te gewaagd zijn, het in te delen bij de groep, waarin de schrijvers hun spot ten beste gaven over alle andere klassen van mensen en die men daarom vaak de satyres op de ambachten [13]) heeft genoemd? Voor een behandeling van deze groep teksten zij verwezen naar het uitstekende overzicht van B. van de WALLE [14]).

Het is mij een genoegen te vermelden, dat van de door P. GILBERT verzorgde bloemlezing uit de Egyptische poëzie [15]), een weinig veranderde herdruk verscheen; ook deze is zeer verzorgd uitgegeven en met veel smaak geïllustreerd.

Men kan opmerken, dat de hier genoemde studies zich slechts weinig (bv. GUNN) of opzettelijk niet (LEFEBVRE) bezig houden met een periode der Egyptische letterkunde, die wij de Demotische plegen te noemen. Daar zij een tijdsspanne van verscheidene eeuwen omvat en er de laatste vijftig jaar een groot aantal litteraire teksten in het Demotisch bekend zijn geworden, is dit wel te betreuren, maar toch evenzeer te verklaren [16]). De studie van het Demotisch is namelijk een terrein van specialisten geworden, wier aantal niet groot is, en

[10]) B. van de WALLE, *La transmission des textes littéraires égyptiens avec* une annexe de G. Posener, Bruxelles, 1948.

[11]) H. BRUNNER, *Die Lehre des Cheti, Sohnes des Duauf,* Glückstadt, 1944, 26-27; exemplaren van dit boek bereikten West-Europa pas in 1948.

[12]) W. C. HAYES, *A Much-Copied Letter of the Early Middle Kingdom,* JNES 7 (1948), 1-10.

[13]) JEOL 1/5 (1937-1938), 295-296.

[14]) B. van de WALLE, *Le thème de la satire des métiers dans la littérature égyptienne,* CdE XXII (1947), 50-72.

[15]) P. GILBERT, *La poésie égyptienne,* Bruxelles, 1949; men zie JEOL 9 (1944), 29.

[16]) W. SPIEGELBERG, *Die demotische Literatur,* ZDMG 85 (1931), 147-171; in het Frans vertaald als *La littérature démotique,* CdE VIII (1933), 44-68.

zo komt het, dat de andere Egyptologen zich slechts met schroom op zulk een speciaal terrein wagen. Wij mogen ons daarom gelukkig prijzen, dat wij in Nederland in dit opzicht goed bedeeld zijn, zoals blijkt uit de vertaling van den Strijd om de praebende van den god Amon; deze werd verzorgd door B. H. STRICKER, die bovendien de vertaling van een werk, dat tot denzelfden cyclus behoort, den Strijd om het pantser van Inaros, beloofde [17]).

Wij hebben in het begin gezien, hoe noodzakelijk en belangrijk het werk op semasiologisch terrein is. Het is dan ook wenselijk kort te wijzen op een uiterst belangrijke bijdrage van Sir Alan GARDINER [18]). Feitelijk zijn de door hem als *onomastica* betitelde teksten niets anders dan lijsten van woorden, die vanuit bepaalde gezichtspunten bij elkaar zijn geplaatst, een gebruik, dat ook in de Koptische en Arabische periode in zwang is gebleven [19]). Zo vindt men bv. de namen van een aantal vissen of viervoeters opgesomd, maar ook van planten, koeken, steden en vestingen, ambachten en beroepen, naast vreemde volkeren. Oorspronkelijk heeft het aantal bij elkaar gebrachte woorden 323 bedragen, maar deze zijn niet meer allemaal leesbaar. Zij zijn door den Egyptischen samensteller niet voorzien van een vertaling of omschrijving, zodat deze taak ten laste kwam van den modernen uitgever. Deze heeft zijn grote kennis neergelegd in de verklaringen; kennelijk is zijn voorkeur echter uitgegaan naar de aardrijkskundige gedeelten en vreemde volkeren. Sir Alan is hier zo kwistig met het hem ten dienste staande materiaal, dat elke naam voor het ogenblik werkelijk afdoende behandeld wordt. Maar ook voor het overige brengt hij zoveel verduidelijkende passages, dat zijn werk een ware goudmijn is geworden. De uitgave van dit werk heeft lang op zich laten wachten, maar dit wachten is ruimschoots beloond geworden.

En alsof dit *opus* nog niet genoeg was, kregen wij van GARDINER's hand ook nog de magistrale bewerking van den papyrus Wilbour [20]); ofschoon nu reeds twee delen verschenen zijn na de publicatie van den tekst zelf, wordt ons het deel, dat de *indices* zal bevatten, nog in het vooruitzicht gesteld. Hoewel het grote belang van dezen papyrus op ander terrein is gelegen dan het filologische, is de commentaar van Sir Alan GARDINER, die zich in zijn bekende bescheidenheid tot het oplossen van vele door den papyrus gestelde problemen niet competent acht, van een dergelijke grootse allure, dat zijn verschijnen een evenement genoemd mag worden in de geschiedenis der Egyptische filologie.

Het zou verleidelijk zijn niet alleen in te gaan op den inhoud van dezen belangrijken papyrus, maar ook op andere publicaties van dezen groten Egyptoloog, die weer verband houden met datgene, wat hier slechts kon worden aangeraakt. Maar volledigheid zal zeker dit maal niet de bedoeling van den schrijver van dit overzicht zijn. En gelukkig is dat ook niet nodig. Van den enen kant is immers de Egyptologische productie weer zo groot geworden, dat volledigheid hier te veel plaats zou opeisen, van den anderen kant is deze overbodig geworden, sinds er geregeld een overzicht verschijnt, waarin de gehele litteratuur is opgenomen. Voor hen, die volledig wensen te worden ingelicht, zij daarheen verwezen [21]). Terwijl in genoemde bibliografie gestreefd is naar de grootst mogelijke objectiviteit, is hier niet alleen een persoonlijk standpunt betrokken, maar daardoor tevens een greep of keuze uit het beschikbare materiaal gedaan. Maar niet alleen kiezen is subjectief, ook bij het bepalen van de waarde der publicaties is het uiteraard niet mogelijk, die objectiviteit voor ogen te houden, die men zelf zou wensen. Moge de lezer, het oude spreekwoord indachtig, tenminste den wil van den overzichtschrijver prijzen.

Leiden, 26 October 1949 JOZEF M. A. JANSSEN

[17]) B. H. STRICKER, *De strijd om de praebende van Amon,* Oudheidkundige Mededelingen Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, 29 (1948), 71-83.

[18]) A. H. GARDINER, *Ancient Egyptian Onomastica,* Oxford, 1947, 3 delen.

[19]) J. CAPART, *Philologie moderne et égyptologie,* Mélanges Lefort 491-496 = Le Muséon 59 (1946).

[20]) A. H. GARDINER, *The Wilbour Papyrus,* Oxford, 1941-1948, 3 delen; zie reeds JEOL 10 (1945-1948), 247, Nr. 93.

[21]) J. M. A. JANSSEN, *Annual Egyptological Bibliography 1947,* Leiden, 1948 en *1948,* Leiden, 1949.

EGYPTISCHE ARCHÆOLOGIE

EEN NIEUWE PHOENIX: AMARA-WEST (SOEDAN)*

PLATEN I-II (Fig. 1-2)

In November 1947 zijn de opgravingen te Amara-West[1]) hervat door de *Egypt Exploration Society,* wederom onder leiding van H. W. FAIRMAN. Het is gebleken, dat de plaats oorspronkelijk op een eiland in de Nijl lag. Tengevolge van uitdroging van de Noordelijke arm der rivier heeft deze zich Zuidwaarts verlegd, waardoor het oude Amara zich thans op de linkeroever bevindt. De huidige nederzetting treft men ten Zuiden van de Nijl aan. De originele situatie was een zeer gunstige: contrôle op de scheepvaart en op de karavaanroute naar de Selima-oase en vooral aanwezigheid van goudmijnen in de woestijn, wier bestaan waarschijnlijk is door de vondst van een kruik met klompen goudhoudend kwarts in één der huizen. De ʿStadhouder van Koesjʾ, één der twee gevolmachtigden van de Egyptische vicekoning van Nubië, resideerde tijdens de Ramessiden dan ook daar en misschien was Amara de hoofdstad van de provincie Boven-Nubië.

De schets van Fig. 1 laat zien, dat een ringmuur van tichelstenen, ± 3 m dik en soms nog een 6 m hoog, de stad omgaf. Ofschoon men in deze muur bastions aantreft, waren er blijkbaar geen vijandelijke aanvallen te duchten: eigenlijke verdedigingswerken vindt men niet en verschillende gebouwen liggen buiten de muur.

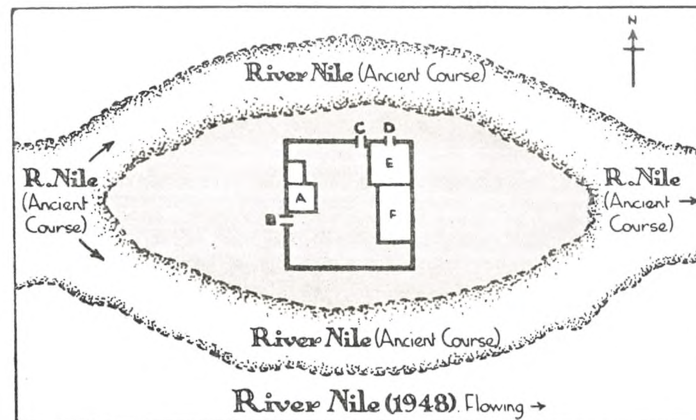

Fig. 1. Plattegrond van Amara-West (Soedan)
ILN April 17, 1948, p. 439

De tempel van Ramses II (Fig. 1, E; D is de oorspronkelijk in het Zuiden geprojecteerde hoofdingang), die reeds in 1939 blootgelegd was[2]), blijkt volgens inscripties gedurende de XIXe en XXe dynastie gebruikt en pas tegen het einde daarvan geheel afgewerkt te zijn. Onder deze inschriften, belangrijk in historisch opzicht, bevinden zich in de zuilenhal (PLAAT I, Afb. 1) uitvoerige lijsten met overwonnen steden en volkeren in Afrika en Azië. Terwijl de meeste hiervan op plagiaat uit Amenhotep III's tempel in Soleb berusten, dateert één groep uit de tijd van de koning zelf (Fig. 2). Het is hier, dat voor het eerst — voor zover bekend — in Egypte gewag wordt gemaakt van de plaatsen Jericho (zie bij 1 op Fig. 2) en

*) Naar: ILN, April 17, 1948, p. 439-441 en Oct. 22, 1949, p. 633-635 met artikelen van H. W. FAIRMAN en P. L. SHINNIE.

1) Amara-West ligt ± 180 km ten Zuiden van Wadi Halfa tussen de tweede en derde cataract. — Zie ook reeds: JEOL III (n°. 10, 1945-1948), p. 313-315 (met oudere literatuur).

2) Een beschrijving van de vooroorlogse resultaten vindt men in het geciteerde overzicht (noot 1).

Jahweh-in-Edom (zie 2), zoals B. GRDSELOFF ontdekte. Vooral de tweede naam, één van een rijtje Edomitische plaatsen, is zeer interessant.

De naoorlogse opgravingen bevestigden het bij het uitgraven van de tempel gewekte vermoeden, dat de stad reeds vóór Ramses II bewoond was. Het onderzoek van werkplaatsen en opslagruimten (Fig. 1, F) wees uit, dat in Amara vier lagen te onderscheiden zijn en inschriften in het paleis van de gouverneur (Fig. 1, A en PLAAT I, Afb. 3) bepaalden de datering. De oudste stad werd gebouwd in het begin van Seti I's regeringsperiode (± 1306 v. Chr.), vermoedelijk vooral met het oog op de goudmijnen. Deze was fraai aangelegd: de ruimten (van Fig. 1, F) waren in blokken gegroepeerd en lagen aan smalle, elkaar rechthoekig kruisende straatjes of met de achterkant tegen elkaar. Nadat de stad snel in verval was geraakt, voornamelijk door de onsolide bouw, trok Ramses II haar geheel nieuw op (waarschijnlijk vóór 1266). Ook deze plaats was geen lang leven beschoren en een vijftig jaar daarna onder Ramses III verrees zij wederom. De derde stad, met een muurdikte van soms 90 cm, handhaafde zich honderdtwintig jaar: toen volgde de reeds genoemde opdroging van de Nijlarm (± 1080). Daardoor was Amara gelijk steeds, maar thans volledig, blootgesteld aan de hevige Noorden-

Fig. 2. Lijst van plaatsnamen uit de tempel, o.a. 1. Jericho, en 2. Jahweh-in-Edom
ILN April 17, 1948, p. 439

winden en de wegvretende zandstormen[3]) en werd het door de bevolking verlaten. Of daar ook andere, b.v. politieke redenen voor geweest zijn, is onbekend; sporen van plundering of verovering zijn in elk geval niet aangetroffen en uit de kleine hoeveelheid gevonden voorwerpen blijkt, dat men niet overhaast is vertrokken. Door de alles overdekkende zandmassa's is de plaats overigens beter dan welke andere Egyptische ook geconserveerd. Waarschijnlijk honderden jaren later bouwde blijkbaar een vissersbevolking de vierde stad. De breuk met de bouwplannen van het eerste Amara werd toen volkomen, doordat men zelfs met de oorspronkelijke straten geen rekening hield.

In één van de werkplaatsen werd verf bereid; in een andere bevonden zich stenen werkbanken, stampers en onder de vloer de reeds vermelde kruik met kwarts. PLAAT I, Afb. 2 toont één met de naam Amenemope, vermoedelijk het hoofd, op de deurposten. — Het paleiscomplex bestond uit een blok ambtelijke vertrekken en opslagruimten, uit het huis van de gouverneur, verdeeld in ambtskamers en -hallen, ruim en soms met zuilen getooid, en uit de particuliere appartementen, waaronder een badkamer. De bader stond hierin op een steen, terwijl een pot in de vloer het douchewater opving.

Aan het einde van het seizoen wachtten o.a. de bestuurswijk, de garnizoenskazerne, de ambtsgebouwen, het terrein buiten de muur en de kerkhoven op ontgraving. Eén derde van de stad was toen blootgelegd.

In het daaropvolgende jaar werd de ontmanteling van het paleis door de *Egypt Exploration Society* samen met de *Sudan Government Antiquities Service* voltooid en het terrein vóór de hoofdpoort[4]) blootgelegd. In dit laatste gebied ontdekte men de waterafvoer-

3) Karakteristiek voor de weersgesteldheid is, dat vele huistoegangen, die op het Noorden lagen, door de bewoners geblokkeerd zijn.

4) Uit de tijd van Seti I. Zie Fig. 1, C en PLAAT II, Afb. 4. Fig. 1, B is de Westelijke ingang, blijkbaar eerst als hoofdtoegang bedoeld en met levendige, helaas zwaar beschadigde reliëfs van Ramses II op het Nubische oorlogspad versierd.

leiding, gevormd door aan elkaar gecementeerde aarden buizen, die door stenen beschermd werden (PLAAT II, Afb. 4 en 5). De plattegrond van het paleis kon door grondbeschadiging niet tot in bijzonderheden gereconstrueerd worden. Wel vond men de Oostelijke buitenmuur, welke aan een brede straat bleek te grenzen, die vermoedelijk de stad van de Noord- tot de Zuidkant doorkruiste. Aan de Noordzijde van het paleis en daarbuiten werd een aantal huisjes ontdekt, misschien van werklieden, die voor de gouverneur arbeidden. Twee daarvan bestonden uit een kleine slaapkamer, een woonkamer en een keuken, die aan de voorkant lag.

Tussen de stadsmuur en de opgedroogde rivierarm blijken zich gebouwen, onder welke waarschijnlijk een tempel, en kleine rechthoekige, voor de bewatering practisch aangelegde bedden (zie PLAAT II, Afb. 6 en 7 achtergrond) bevonden te hebben. Midden in Amara's groententuin, die deze laatste misschien gevormd hebben, treft men een klein heiligdom van tichels aan (Afb. 6). Dit tempeltje bestaat uit één vertrek met een ingang op het Zuiden en is, zelf opgetrokken op een ouder gebouw, later als huis gebruikt, waarom het van een tweede toegang voorzien is. Om het heiligdom heen waren potten geplaatst, die meestal met lemen stoppen gesloten waren en slangeskeletten bevatten, waarvan men er overigens ook in een kuiltje vond. In een grote pot (PLAAT II, Afb. 7) bevonden zich twee geraamtes, van een hond en van een slang, die zich om hem heen gewonden had. Misschien heeft men hier met pythons te maken. En betreft het een tot nu toe onbekende Egyptische cultus of een Nubische?

Zal Amara, dat in navolging van die merkwaardige Egyptische vogel, de phoenix, in de oudheid driemaal en thans wederom herrees, nog eens voorgoed ten onder gaan? Wee de stad, wanneer bij de tweede cataract en Kareima dammen aangelegd worden! Dan zal het ganse gebied tot de derde cataract aan Hapi, de overstromingsgod, ten offer vallen.

Leiden, 10 Januari 1950 — M. S. H. G. HEERMA VAN VOSS

NAAR CONSOLIDATIE EN VERBREIDING VAN ONZE KENNIS INZAKE DE PYRAMIDEN

Aan de hand van een drietal boeken wil ik de lezers van de Jaarberichten in kennis brengen met de nieuwste gegevens over de pyramiden. Twee daarvan behandelen geschiedenis en problemen in het algemeen, het derde geeft bijzonderheden over de zo merkwaardige trappenpyramide te Sakkara.

JEAN-PHILIPPE LAUER: *Le Problème des Pyramides d'Egypte.* Traditions et Légendes — Explorations — Description — Théories — Science et Croyances des Constructeurs. Avec 49 figures et 29 photographies. Préface d'Etienne DRIOTON. Paris, PAYOT, 1948. 231 pp.

J. E. S. EDWARDS: *The Pyramids of Egypt.* With drawings by John CRUIKSHANK ROSE. London, Penguin, (1947) 256 pp.

Sinds de bijna 5000 jaren dat de pyramiden van Giza, als drie gigantische grenspalen, juist bij de aardrijkskundige limiet van het Nijldal, waar voorbij de Delta zich als een waaier openvouwt, hun imposante massa omhoogtillen, hebben zij niet opgehouden bij de ontelbare bezoekers de levendigste gevoelens te wekken van admiratie, van verwondering, ja, soms van verontwaardiging. En nog in onze dagen, meer misschien dan ooit, zijn de reizigers te tellen, die wanner zij in de buurt van Egypte komen, niet alles in het werk stellen om tot Cairo te geraken met geen andere bedoeling dan om — zo al de tijdsomstandigheden het niet toe laten tot aan den voet van de pyramiden zelf te gaan — toch minstens een visioen uit de verte te hebben van hun fameuze geometrische silhouetten. Dit visioen is overigens een van de schoonste indrukken, die men van hen kan meedragen; vooral wanneer men het voorrecht heeft

hen hetzij in den ochtend te zien, wanneer ze, al naar gelang hun zijde gekeerd is ten opzichte van het licht, rose of blauw omhoogrijzen uit de nevels van het dal, die ze met hun spitsen schijnen te doorboren, — hetzij tegen den avond, wanneer ze de vurige stralen weerkaatsen van de op de woestijn neerdalende zon of enige minuten later, tijdens de schemering, wanneer hun al donker wordende driehoeken zich aftekenen tegen een hemel, die in brand staat.

Bij deze indrukken kon zich voorheen des zomers en nu, de laatste jaren, nog in het begin van den herfst, het waarlijk feeërieke schouwspel voegen van de overstroming van den Nijl. Dit onvergetelijke panorama, zo uitzonderlijk en zo typisch Egyptisch, is helaas voor altoos uitgevallen sinds in 1936 een nieuwe ophoging van den stuwdam bij Assoean werd verwezenlijkt, die, terwijl ze een permanente bevloeiïng van al het bebouwde land in het dal door kleine kanalen mogelijk maakt, ook de verdwijning heeft meegebracht van de laatste waterbekkens, die tot dan toe nog gebleven waren langs den westelijken woestijnrand. Gedurende deze overstromingsperiode werd de Egyptische vlakte omgetoverd in een onmetelijk meer, door uitgestrekte palmaanplantingen, afgewisseld met zandduinen, omringd en waarboven hier en daar een sycomore, een groepje palmen, een tamarisken- of accasiabosje uitstak, terwijl de dorpen met opzet op kleine heuveltjes gebouwd, in evenzovele eilanden veranderden, tussen welke zich de roeibootjes of de zeilschepen der fellahs bewogen: „*Illa facies pulcherrima est, cum iam se in agros Nilus ingressit. Latent campi, opertaeque sunt valles: oppida insularum modo extant*" schreef reeds Seneca. Dit reusachtig wateroppervlak dat zich in het dal zowel naar het noorden als naar het zuiden uitstrekte tot voorbij den gezichtseinder, weerspiegelde in een kleurenrijkdom met oneindige variaties alles wat door zijn meestal kalme en klaardoorzichtige golfjes werd bespoeld. Naar het oosten begrensde enkel de lange, rose muur van het Arabische gebergte, hier en daar onderbroken door een blauwachtige wolkenschaduw, dit magnifieke kijkspel dat in het westen door het zand van de Lybische woestijn als met een soepelen gouden band werd omlijst......

Met deze dichterlijke regelen [1]) opent in onovertroffen élan het meest interessante, meest exact-wetenschappelijke, ik zou haast zeggen het meest dogmatische, maar in elk geval het meest voortreffelijke boek dat ooit over 'de pyramiden van Egypte' geschreven werd. Etienne DRIOTON, directeur van den Oudheidkundigen Dienst, noemt het, in de voorrede die hij schreef, in één adem een noodzakelijk èn een voortreffelijk boek! Te recht gewaagt hij in verband met de pyramiden van het privilegium, de geesten in lichter laaie te zetten: nog steeds is de pyramide of zijn de pyramiden het waarmerk van Egypte. Wie 'pyramide' zegt, verwijlt met zijn gedachten in Egypte, aan den Nijl. Zo is het geweest van vóór den tijd der Grieken, onveranderd tot nu toe. Want ook het puntige silhouet der pyramiden boven den altijd eenderen woestijnrand, westelijk en zuid-westelijk van de Deltaspits, veranderde al dien tijd niet.

Wat echter dit silhouet *in concreto* verborg, wat voor werkelijks precies eraan ten grondslag lag, daarover liepen de meningen in zo uiteengelegen tijden ook ver uiteen. Hoe ver, dat stelt ons meteen duidelijk het eerste hoofdstuk van dit boek voor ogen, dat een quasi volledig overzicht geeft van alles wat van de oudheid af tot aan de expeditie van NAPOLEON, de *Expedition d'Egypte,* over de pyramiden geschreven werd. Ik kan U verzekeren, lezer, het is meer dan de meesten weten! En interessant en leerzaam is het alles in hoogste mate.

Buitengewoon knap is in den aanhef van hs. II een beschrijvende karakteristiek van de Egyptische expeditie en de uit deze voortgekomen *Description de l'Egypte,* geconcentreerd samengevat in nauwelijks een halve pagina. De analyse van de door deze expeditie verrichte werkzaamheden beslaat enkele bladzijden meer, maar ze is dan ook 'af'. Graafwerk van betekenis in en om de pyramiden is er tijdens deze expeditie niet zo veel verricht. De grote pyramide was geopend, doch een verder onderzoek nauwelijks aangevangen. Wel had een vrij nauwkeurige opmeting van alle buitenmaten plaatsgevonden door drie verschillende onderzoekers onafhankelijk van elkaar, die tot bijna volmaakt hetzelfde resultaat leidden. Resultaat dat ook

[1]) Naar Arthur RHÔNÉ, *L'Egypte à petites journées.*

in het licht van onze tegenwoordige kennis er zijn mag: zo was de door JOMARD op 144.195 m vastgestelde absolute hoogte slechts 2.40 m lager dan de tegenwoordig algemeen erkende.

Daarnaast echter zijn het vooral de notities en herinneringen geweest die de deelnemers aan de expeditie, JOMARD vooral, in de *Description* hebben nagelaten, die de aandacht van de post-napoleontische wereld op de talloze door de pyramiden gestelde problemen concentreerden. Het duurde niet lang of een brede schare van nieuwe onderzoekers trad aan. In het vervolg van het tweede hoofdstuk verhaalt de auteur ons minutieus en uitvoerig van hun werk en van de resultaten die ze bereikten. In chronologische volgorde behandelt en coördineert hij mensen, data en feiten; alles wat de mensen, wat de onderzoekers deden, al hun pogingen, soms tot vele malen toe herhaald, soms schijnbaar op niets uitlopend. Zo opende al in 1818 BELZONI de tweede pyramide, die van Chefren, waarbij hij o.m. diens grafzerk vond. Hieruit trok BELZONI terecht de conclusie dat de beide grote pyramiden echte graven waren en geen schatkamers, zoals wel beweerd werd. Drie jaar later drongen VON MINOTULI en SEGATO door tot in één van de 'blauwe kamers' onder de trappenpyramide van Sakkara, waarbij allerkostbaarste zaken gevonden en meegenomen werden: helaas ging het belangrijkste op weg naar Hamburg in een schipbreuk te gronde.

Het meest vruchtbare werk aan de pyramiden was dat van kolonel Howard VYSE en ingenieur S. J. PERRING in 1836/7, die er in slaagden de pyramide van Mycerinus te openen. De ook in moderne kunstboeken nog zo vaak afgebeelde fraaie grafzerk die toen gevonden werd ging, andermaal, tijdens een scheepsramp verloren. De hele streek waar pyramiden voorkomen van Abu Roach tot Dahchour toe werd in die dagen door de twee energieke Engelsen onderzocht. De voortreffelijke tekeningen in opstand en doorsnede, die PERRING maakte van de beide grote pyramiden van Dahchour zijn to nu toe (1948) de enige die wij bezitten van deze bouwwerken, die ouder zijn dan dat van Cheops. Men glimlacht wanneer men leest dat het werk soms met de wapens in de hand moest worden gedaan en dat de onderzoekers met hun personeel in hun kampen door Bedouïnen werden aangevallen!

Vlak daarop zien we vervolgens LEPSIUS in Egypte werkzaam, daarna MARIETTE en den Britsen astronoom Piazzi SMYTH, die de tot dan toe bekende maten, vooral van de grote pyramide, nauwlettend naging en controleerde en, vooral wat het inwendige betrof, in allerlei details corrigeerde. In andere opzichten heeft SMYTH verderfelijken invloed geoefend, waarover hieronder meer. Wetenschappelijk, ook in onzen modernen zin, werden de pyramiden van Giza, later ook andere, eerst in de jaren 1880 e.v. door Sir W. Flinders PETRIE, onderzocht. Hij verrichtte in Egypte veelzijdig en oorspronkelijk werk, meer dan enig ander Egyptoloog, gedurende een halve eeuw lang. Ongeveer te zelfder tijd — het begin der tachtiger jaren — opende Gaston MASPERO verschillende pyramiden, vooral van koningen uit de Ve en VIe dynastieën. Hij ontdekte als eerste de pyramidenteksten en bestond het bovendien ze, zó, heet van de naald, en bloc te vertalen! Van de namen van nieuwere onderzoekers noem ik alleen Jacq. DE MORGAN, Edouard NAVILLE, Ludwig BORCHARDT, en ten slotte LAUER zelf, mij alleen tot de allervoornaamste beperkend. Veel, ontzaglijk veel over dezen en hun werk staat in deze bladzijden van het boekje saamgedrongen.

Maar de auteur laat het hierbij niet. Al vertellend ontwerpt hij voor ons een beeld ook van 'de pyramide' in algemenen zin, haar betekenis en wordingsgeschiedenis, daarbij uitstippend allerlei wezenlijke trekken b.v. dat de pyramide op zich zelf geen geheel is zoals een tumulus of een mastaba, doch het dominerende punt in een uitgebreid monumentaal complex, waar om te beginnen alle ritueel aan mummificatie en begrafenis verbonden voltrokken werd en dan later de dodendienst blijvend plaats vond. Dat en hoe in den loop van de lange ontwikkeling het bouwplan zich telkens wijzigde. *En passant* ook allerlei meer bijkomstige trekjes vermeldend, die bij den bouw en de bediening werden toegepast (lopend zand b.v.), enz., enz. Daarbij vergeet hij niet, bij gelegenheid tevens ook te wijzen op het bijzondere, dat elk nieuw exemplaar, door de achtereenvolgende koningen van de IIIe tot de XIIIe dynastie gebouwd, aankleefde of typeerde. Zo werd, naar LAUER meent, het idee dat de ziel van den overleden koning een ladder behoefde om op te gaan naar den hemel, idee ontleend aan één der pyramiden-teksten, en in de trappenpyramide van Zoser in Sakkara tot stenen werkelijkheid ge-

maakt, in de pyramide van Meydoum weer losgelaten. En wanneer de lezer na het beëindigen van dit hoofdstuk, dat het eerste van de vier delen besluit, waaruit het werk bestaat, het boek een ogenblik neerlegt, weet hij van de pyramide en haar ontwikkeling meer af, dan hij ooit heeft kunnen vermoeden dat er aan te pas zou komen.

LAUER zelf vat het voorafgaande aldus beknopt samen: „de archæologische onderzoekingen gedurende anderhalve eeuw, die wij zoëven opsomden, hebben onweerlegbaar aangetoond dat de pyramide onder het Oude Rijk wezenlijk koningsgraf was en dat de architecten zich, geslachten lang, beijverd hebben in hen een systeem van verdediging te verwezenlijken, dat hoe langer hoe meer geschikt zou zijn de mummie in stand te houden van den pharao, welke instandhouding als een noodzakelijke voorwaarde werd beschouwd voor het voortbestaan van den laatste". Elders preciseert hij nog: (p. 109) „assurer au pharaon divinisé l'inviolabilité de sa demeure d'éternité en même temps que la persistance de son culte funéraire, tels ont été les objets essentiels de la construction des pyramides royales et de leurs complexes monumentaux......".

Hierop schraagt nu de auteur zijn beschouwing die het essentiële van het tweede deel van zijn boek uitmaakt, dat tot opschrift draagt: „de pyramide — koningsgraf — en haar monumentaal geheel". Voor deze beschouwing, systematisch, nauwkeurig en fundamenteel, werd gebruik gemaakt van het volledige ter zake dienende materiaal. Dit is een der prettigste ervaringen van dit boekje: het gemak waarmee de auteur de stof in al haar onderdelen beheerst. Niets, geen detail werd vergeten. Alles vindt in LAUERS betoog zijn juiste plaats, zijn geëigende verhoudingen. Hier is de man aan het woord die grotendeels uit eigen ervaring puttend, zijn kennis afrondt tot een gaaf geheel, geadstrueerd en verlucht met een overvloed van tekeningen en plattegronden — vele van hem zelf afkomstig en enkele nog niet gepubliceerd — wier aantal men, zo mogelijk, nog uitvoeriger zou wensen.

We staan daarmee midden in de situatie van vandaag. Het onderzoek van de pyramiden is nog lang niet afgesloten. En bijna met de getrouwheid van een verslag vinden we in het boek voor elk object afzonderlijk, den stand van zaken geregistreerd, niet slechts naar de archæologische feiten maar ook volgens de interpretatie daarvan. Er ontbreekt niets aan: noch enig onderdeel van de pyramide boven of onder den grond, noch een detail van den dodentempel of van den tempel in het dal. Alles is ontleed tot in onderdelen en wordt — voor zoveel de gegevens het toelaten — verklaard naar ontwikkeling, gebruik en betekenis.

Met het derde deel betreedt het boek een geheel nieuw terrein en hierop doelde DRIOTON's adjectief 'nécessaire'. We moeten hiervoor weer even terug naar NAPOLEON's *Expedition d'Egypte*. Deze expeditie, wier voornaamste nut, zoals we zagen, van den enen kant is geweest dat ze uitgangspunt en stimulans werd van en voor steeds meer vruchtdragend modern onderzoek, maakte van den anderen kant ook den bodem rijp voor allerlei vage en mysterieuse interpretaties, die een halve eeuw later vorm kregen in de werken van een John TAYLOR en vooral een Piazzi SMYTH. Sinds laatstgenoemde zijn fantastische theorieën verkondigde over een in de maten van de Grote Pyramide ons geopenbaarde geheime kennis van de oude Egyptenaren, hebben de door hem uitgezaaide dwalingen voortgewoekerd op een wijze, die nauwelijks kan worden begrepen. Is het niet vreemd zoiets te moeten ervaren in een tijd, die getuige was van het systematisch en tot in de finesses doorgevoerd onderzoek van meer dan 60 pyramiden en de daartoe behorende bouwwerken? Het mocht wat! Binnen de 75 jaar groeiden de adepten van TAYLOR en SMYTH uit tot een klein leger — onder hun namen lezen we die van Morton EDGAR, van D. DAVIDSON, van Georges BARBARIN, van J. GARNIER, van Walter WYNN; van bekende theosophen als W. Marsham ADAMS, Ralston SKILLER, Edouard SCHURÉ en Madme H. P. BLAVADSKI, van de astronomen Rich. A. PROCTOR, Duncan MACNAUGHTON en COTHSWORTH. In Frankrijk kennen we den beroemden Abbé Th. MOREUX, in Duitsland waren het vooral JAROLIMEK, Max EYTH, Hermann REIKES en G. DE MANTEYER. Velen van dezen zijn ook in ons land geen onbekenden. Hun soms bepaald ziekelijke geestesproducten verschenen en verschijnen in bijna ongelimiteerde aantallen, die hun lezers bij tien- ja, wellicht bij honderdduizenden tellen.

En ofschoon we sinds lang met zekerheid het doel kennen, waarvoor niet alleen de grote pyramide in Giza, die slechts één onder vele is, maar zonder uitzondering alle werden gebouwd, ofschoon we van elk der onderzochte pyramiden het bouwschema nauwkeurig kennen, aan de hand waarvan met bijna absolute zekerheid de chronologische volgorde van hun ontstaan kan worden afgeleid, ofschoon ook weer met absolute zekerheid op een paar uitzonderingen na de namen bekend zijn van hen, wier gebalsemde lijken er eens rustten — toch blijft de mythe rondwaren van de occulte kennis van de Egyptische priesters, van hun profetieën, die symbolisch in de stenen particulariteiten van alleen die éne, Grote pyramide werden vastgelegd!

De Stenen spreken: hoeveel maal reeds werd een datum in het wereldgebeuren, als van bijzonder groot belang aangekondigd, door de gebeurtenissen gelogenstraft en prompt verscheen een nieuwe editie van hetzelfde boek, waarin de datum eenvoudig naar een later tijdstip verschoven was! En altijd weer volgen nieuwe oplagen elkander op; het is een raadsel waarmede de psychologie zich zal moeten bezighouden. Egyptologen hebben hieromtrent maar één oordeel en herhaaldelijk werden in het verleden pogingen gedaan om in eenvoudige, klare taal de zaken recht te zetten. Ik noem U hier alleen Sir Flinders PETRIE, Ludwig BORCHARDT, Gustave JEQUIER.

Ook LAUER heeft nu den strijd aangebonden tegen dit euvel. Hij doet het grondig en systematisch en het derde deel van zijn boek is een boek op zich geworden. In het kort memorerend wat sinds de Oudheid over de bestemming van de pyramiden werd geschreven en gedacht komt de auteur tot de lichtelijk beschamende vaststelling dat behoudens enkele kleine afwijkingen — de mening van een Proclus in de vijfde eeuw onzer jaartelling of de middeleeuwse legende van de graanschuren van Josef — het eigenlijk eerst de 'verlichte' achttiende eeuw geweest is, die voor het eerst van het juiste inzicht, dat de pyramide een graf vormde en niets dan een graf, is afgeweken en daarvoor fantastische theorieën in de plaats stelde, strekkende om de mysteriën en geheimzinnigheden te ontsluieren, die in deze buitengewone monumenten zouden verborgen liggen.

LAUER onderscheidt deze theorieën, die zich zoals we zagen vooral sinds Piazzi SMYTH tot ware monsterachtigheden ontwikkelden, in mystieke en wetenschappelijke. De eerste verdeelt hij weer onder in bijbelse en theosofische, de laatste in astronomische en mathematische. Stuk voor stuk laat LAUER de opkomende dwalingen de revue passeren, recht zettend wat nog recht gezet kan worden. Hij analyseert ze tot op den draad, altijd geestig blijvend en vaak met een tikje van dien fijnen humor, die naar het schijnt O.L. Heer alleen ter beschikking van de Fransen heeft gehouden.

Een van de kardinale punten waar de theorie van Piazzi SMYTH op steunt is de beruchte *pyramide-inch*. „Alle berekeningen van den vernuftigen astronoom berusten in feite op het bestaan van dezen pyramide-duim, die identiek zou zijn met een 25ste deel van de 'heilige el', welke, op haar beurt, gelijk was aan 25.025 Engelse duim (= 0.6356 m). Van waar: één pyramide-duim = 1.001 Engelse duim. Welnu, deze pyramide-duim en deze heilige el zijn pure, op gevoelsoverwegingen steunende verzinsels van Piazzi SMYTH, die voor de uitvoering van een monument als de Grote Pyramide het gebruik van de eenvoudige Egyptische el van 0.5235 m à 0.5240 m niet kon begrijpen. Toch vinden we, vanaf de eerste dynastieën, bij alle Egyptische monumenten deze el terug, die hij (Piazzi SMYTH) kwalificeert als een afgodische eenheid, die door Caïn zou zijn uitgevonden!

Zouden verzekeringen van een dergelijke naïviteit doordrenkt, niet voldoende hebben moeten zijn om ieder te goeder trouw zijnd persoon voor te lichten en heel de theorie tot niets te reduceren' vraagt LAUER. „Maar", concludeert hij fijntjes, „de schriften van Piazzi SMYTH, die het voordeel had van zijn officiëlen titel van astronoom en van zijn reputatie van geleerde, konden niet nalaten indruk te maken op het Engelse publiek, dit te minder waar het werken met ingewikkelde berekeningen en niet-meer-te-controleren cijfers den schijn suggereerden van een ter zake vereiste nauwkeurigheid." (blz. 115).

Mijn artikel zou te lang worden wanneer ik den auteur op den voet ging volgen. Wie zich voor deze dingen te sterk interesseert moet het boek lezen en als er in zijn brein nog één gezond plekje over is, ik verzeker hem, hij zal zich van zijn dwaling genezen weten!

Tenslotte bestaat LAUER's boek nog uit een vierde deel. Men zou dit, wanneer men in deel drie meer een negatieve bestrijding, een soort verweer wil zien, een constructieve bijdrage van zeer positieve waarde kunnen noemen. Het bestaat uit drie hoofdstukken achtereenvolgens handelend over de technische kennis van de pyramidenbouwers, over den stand van hun wetenschappelijke kennis en over wat deze mensen geloofden. Dit deel, waarin ook LAUER's nieuwste gezichtspunten tot uitdrukking worden gebracht zou, strikt genomen misschien een meer zakelijke en dieper gaande kritiek vereisen, waaraan ik mij hier liever niet wagen wil. In ieder geval immers zou die kritiek alleen in ondergeschikte details met de zienswijze van den auteur kunnen verschillen. En stellig zal de buitenstaander zich het veiligst aan de zienswijze van den auteur kunnen houden.

Deze put hier bijna geheel uit gegevens en berekeningen ontleend aan zijn eigen, ongelofelijk rijke ervaring. In hoofdstuk I somt hij b.v. de zeer weinige werktuigen op in steen, koper en hout, of de sporen van gebruikte materialen (baksteen, afkomstig van eens bestaan hebbende opritten) die hij vooral in Sakkara in het trappenpyramide-complex van Zoser vond en waaruit hij de beginselen afleest, die bij den opzet en de uitvoering van het werk werden toegepast.

Belangrijk lijken mij in hoofdstuk II zijn meetkundige berekeningen die uiteindelijk geen andere conclusie toelaten dan deze, dat de Egyptenaren tijdens den langen duur van hun geschiedenis weliswaar den weg hebben bereid voor de latere ontdekkingen van de Grieken, doordat zij beetje voor beetje den schat aan kennis hebben opgebouwd, waaruit deze onbetwistbaar in zeer ruime mate hebben geput, doch dat men aan den anderen kant niet kan ontkennen, dat het aan den wijsgerigen geest van deze laatsten te danken is dat de meetkunde zich tot een waarachtige wetenschap ontwikkeld heeft.

Het laatste hoofdstuk eindelijk, dat er niet alleen den nadruk op legt dat de pyramide niet, zoals veelal gedachteloos wordt aangenomen, een monument is op zich, maar centrum van een groot geheel, dat er al evenmin om zich zelfs wil is doch deel, middelpunt uitmaakt van een cultus, wil ons aan de hand van de pyramideteksten een blik geven in de religieuze gevoelens en bespiegelingen van dien tijd en brengt als het ware een soort concordantie tot stand tussen deze teksten en de pyramiden, vooral die van Sakkara. Dit zal zonder twijfel een machtig gegeven blijken met vele nieuwe aspecten.

Bijna gelijktijdig met het tot dusver besproken boek, maar geheel onafhankelijk daarvan, ontstond een ander boekje over de pyramiden, misschien een tikje minder wetenschappelijk, minder gedocumenteerd ook, maar buitengewoon prettig om te lezen.

De auteur, J. E. S. EDWARDS, is, ook ditmaal, geen onbekende in Egypte. De meeste van de door hem beschreven pyramiden heeft hij persoonlijk bezocht en zijn notities heeft hij ter plaatse gemaakt, ofschoon hij het merendeel van zijn gegevens ontleende aan de ter zake verschenen wetenschappelijke publicaties. Zijn verdienste is niet alleen dat hij deze gelezen heeft, en goed gelezen, maar ook dat hij het wezenlijke eruit zo knap en gedegen heeft weergegeven. Zijn boekje heeft dan ook — en dat is geen geringe lof — naast dat van LAUER wis en zeker reden van bestaan.

Ik kan het vlot geschreven boekje van EDWARDS hier niet op dezelfde wijze analyseren als ik het zijn voorganger deed; dan zou ik in herhaling vervallen en ook de voor dit artikel beschikbare ruimte overschrijden. Na een bondige, zeer lezenswaardige inleiding, die terecht een definitie van de Egyptische religie en het Egyptische geloof aan het menselijke voortbestaan in het hiernamaals tot onderwerp en uitgangspunt heeft, schetst de auteur ons in een zestal hoofdstukjes de ontwikkeling van het oorspronkelijke Egyptische graf bij uitstek, de mastaba, dan den sprong naar de trappenpyramide, den overgang naar de werkelijke pyramide, de Gizagroep, de pyramiden van de V^e en VIe dynastieën en die van latere tijden. Gezonde denkbeelden

die ten dele met die van LAUER overeenkomen, bevat vooral ook het laatste hoofdstukje *Construction and purpose.*

De vele duidelijke en goed gereproduceerde tekeningen verhogen de waarde van het boekje aanzienlijk. De bijgevoegde chronologische lijst van de 'voornaamste pyramiden van het Oude- en het Middenrijk' — al gedeeltelijk door de ontdekkingen in Dahchour achterhaald —, een vrij uitvoerig litteratuuroverzicht en een index dragen tot de practische bruikbaarheid het hunne bij.

Na deze twee boeken van algemenen aard zal, denk ik, de aandacht wel zijn gewonnen voor het werk van LAUER, waarin ons zoveel bijzonderheden worden gegeven over de geschiedenis van de opgravingen van de trappenpyramide van Koning Zoser.

JEAN-PHILIPPE LAUER, *La Pyramide à degrés.* Tome III, Compléments. VII, 77 pp., 24 pls, dont 1 en couleurs. Gr. in-4°. Le Caire, Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, 1939.

zie PLATEN III-VI, Fig. 3

In Jaarbericht n° 5, blz. 313/4 besprak ik, nu ongeveer elf jaar geleden, de eerste twee delen van het hierboven aangekondigde boek. Mijn bespreking wilde destijds niet alleen recht laten wedervaren aan het ongetwijfeld belangrijke verslag van den auteur, maar ook de aandacht vestigen op de meer dan gewone betekenis van het werk zelf der opgraving van Zoser's grafcomplex in Sakkara, die in de voorafgaande jaren onder verschillende leiders had plaats gevonden en waarvoor, ook te onzent, de belangstelling in die dagen nog groeiende was.

Jean-Philippe LAUER was de laatste van een drietal bekwame mannen aan wie, sinds 1925, de leiding van het gigantische werk was toevertrouwd. Dat werk, men weet het, was toen nog niet afgesloten. Hij heeft het naderhand voortgezet.

Het is waar, LAUER heeft meer gedaan: hij heeft een deel van de ontgraven monumenten, voor zoveel het materiaal ervoor aanwezig was of met zekerheid kon worden aangevuld, weer opgericht. Maar dat is een taak apart — en welk een taak! — die in dit deel, dat niet anders wil dan het verslag van de eigenlijke opgravingen completeren en afmaken, niet uitvoerig kon worden meegedeeld.

Naarmate de restauratie- en reconstructiewerken vorderen — het tempo kan uiteraard niet anders dan zeer langzaam zijn — zal men de resultaten elders besproken en verantwoord vinden.

Op het ogenblik dat de delen I en II werden afgedrukt moest met name nog een aantal ongeveer dertig meter lange gangen op een diepte van 28 m onder den grond worden onderzocht, resp. geledigd. Deze gangen liggen, elf in getal, naast elkaar onder de oostelijke helft van het metselwerk van de trappenpyramide. Vijf ervan waren reeds eerder onderzocht; ze hadden als begraafplaatsen gediend voor leden van de koninklijke familie. Zes gangen echter waren in 1933 nog ongeopend; ja, ten dele werden ze eerst nadien ontdekt (vgl. Fig. 3: I-XI).

In het hier besproken derde en laatste deel van zijn werk, dat te onzent eerst na den oorlog bekend werd, beschrijft LAUER deze gangen, of galerijen, zoals hij ze noemt, *en détail.* Hij noteert de verschillende bijzonderheden die hij tegenkwam en vooral de wijze waarop de nooit eerder geziene massa's stenen vaatwerk die hij vond in de gangen VI en VII, die er tot den nok toe mee bleken gevuld, waren opgestapeld (vgl. PLAAT V), zowel als de vulling met aarde van andere gangen, al naar de mate en den gang van zaken, letterlijk zoals hij alles bij de opgraving vond. Op de platen, die het werk verluchten, vindt men de reproducties van ter plaatse bij de opening genomen foto's en van verduidelijkende tekeningen. Ook enige van de voornaamste typen van de gevonden stenen kruiken en schalen worden door LAUER gepubliceerd, alsmede enkele belangrijke inscripties, in het bijzonder een aantal gegraveerde koningsnamen — het is alles slechts een kleine selectie, bijeengebracht op vier belangrijke platen in het boek (vgl. o.a. onze PLATEN V en VI). Van de inscripties zowel als van de kruiken en schalen komen speciale catalogi met een wetenschappelijke beschrijving, die waarschijnlijk jaren zal vergen.

Aan de korte beschrijving van de nieuw-ontdekte galerijen en de opsomming van hun inhoud werden enkele paragraphen toegevoegd, die vroegere publicaties van LAUER completeren of wijzigen. Ten slotte bevat het boek een antwoord op verschillende kritieken en gegeven suggesties.

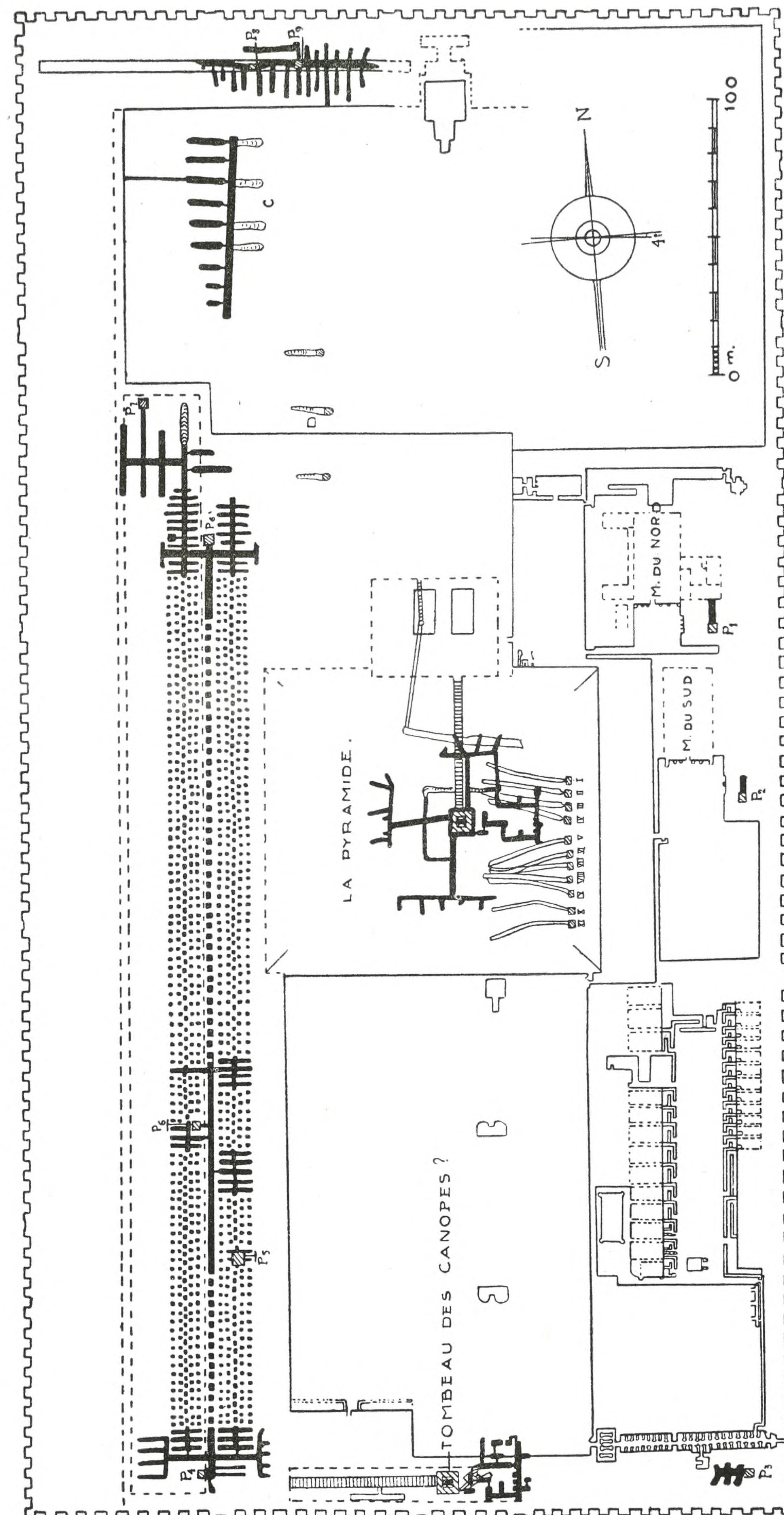
Levendig beschrijft LAUER in het eerste gedeelte van dit boek hoe hij in Mei 1933 op het einde van het seizoen, nadat het werk in de vijfde galerij (de laatste van de tot dusverre bekende) geëindigd was en op het punt stond te worden verlaten, ontdekte dat er uit den zuidelijken wand van de galerij juist boven een tweetal kort te voren ontdekte grafzerken, scherven van vaatwerk staken. Dat was bij het uiterste einde van gang V (de laatste naar men toen meende); de wand was ter plaatse van zeer slechte rots en sterk afgebladderd. Bij den aanvang van het nieuwe seizoen in November was het eerste werk dezen wand te reinigen en af te krabben op de plaats waar de potscherven naar buiten puilden, ten einde te weten te komen waar deze scherven vandaan kwamen. Er bleek toen al heel gauw dat de wand daar slechts ongeveer 30 cm dik was en dat zich daarachter een hele stapel scherven uitstrekte; misschien een dépôt, waarvan de toegang tot dan toe onbekend was gebleven. Waarschijnlijker nog was er een nieuwe galerij aangeboord, die vermoedelijk wel parallel aan de overige zou lopen. Ten einde hieromtrent zekerheid te krijgen werd een eind meer naar het beginpunt toe, ongeveer halverwege vanuit de vijfde galerij, een zijgang in zuidelijke richting gegraven en, jawel, na drie en een halve meter stiet men op de verwachte nieuwe galerij, die tot stomme verbazing van alle aanwezigen tot den nok toe gevuld was met vaatwerk van allerlei vorm en afmeting. Stapels schalen en borden vooral van albast en hardsteen, kriskras door elkaar geworpen en opeengestapeld van den bodem tot het plafond, dat, doordat het in den loop der tijden was ingestort, alles meer of minder gebroken en verbrijzeld had.

Welk buitengewoon toeval was er verantwoordelijk voor dat deze enorme reserve aan vaatwerk had kunnen ontsnappen aan de aandacht en de naspeuringen van de vele grafrovers, die al in de oudheid naar het scheen, de hele pyramide van onder tot boven hadden doorzocht? LAUER, die zich deze vraag stelt, meent dat Zoser's graf het doelwit is geweest van achtereenvolgens op z'n minst twee berovingen, waarvan de eerste zich alleen tot de gangen, door hem I t/m IV genoemd — graven van familieleden van den koning zoals we zagen — zou hebben uitgestrekt. Eerst veel later, toen men al begonnen was de bekledingsblokken van de pyramide weg te halen, werd ook de put, die uitmondde in de vijfde galerij, ontdekt en stellig ook kort daarna gevisiteerd.

De zes volgende galerijen echter (VI t/m XI), waarvan de putten, resp. de ingangen begraven liggen onder den bovenbouw van de vergrote mastaba (vgl. Fig. 3), die aan den bouw van de eigenlijke trappenpyramide voorafging (vgl. JEOL 5, blz. 313), bleven tot nu toe onontdekt. Dit feit zou mede te danken zijn aan de omstandigheid dat de scherven, die LAUER in 1933 opmerkte omdat ze door den wand staken, in den tijd dat deze gang (V) door de grafrovers geledigd werd, nog niet uitpuilden.

Nu herbergden deze laatstelijk ontdekte galerijen (VI-XI) helaas geen begrafenis en bevatten ook nimmer enig ander grafmobilair dan het gevonden stenen vaatwerk. (Men zou zich kunnen afvragen of wellicht in deze omstandigheid niet de reden kan worden gezocht waarom de grafrovers uit de oudheid, die, wat weten we nu onder de hand wel, steeds drommels goed op de hoogte zijn geweest van wat er in die onderaardse graven en gangsystemen te koop was, deze 'galerijen' evenals de hieronder te noemen daarop volgende, maar eenvoudig links lieten liggen? Schatten of wat in hun ogen daarvoor doorging, bevatten ze immers toch niet? A.).

Archæologisch gesproken vertegenwoordigt het gevonden vaatwerk zowel kwantitatief als kwalitatief buitengewoon grote waarde en rijkdom. Naar schatting is het materiaal gevonden van 30.000 à 40.000 stuks. Verschillende honderden stuks zijn intact of zo goed als, terwijl binnen enkele jaren meer dan 5000 stuks konden worden gereconstrueerd. Vele van de

LÉGENDE. ▬ GALERIES EXPLORÉES. ■■■ GALERIES À EXPLORER. ___ CONTOURS DES MONUMENTS.
IDEM À D'AUTRES NIVEAUX. |||| DESCENDERIES. ▨ PUITS. '..' SUPERSTRUCTURES.

Fig. 3. Plattegrond van de onderaardse gangensystemen onder het ommuurde gebied van Zoser in Sakkara. Men ziet in het midden de in oost-westelijke richting iets gerekte pyramide. Onder het metselwerk van den oostelijken zijkant hiervan, de elf t/m 32 m diepe putten (I-XI) uitmondend in evenzovele naar het westen lopende gangen (galerijen), waarvan in dit artikel sprake is. De onder-grondse gangen van de andere systemen zijn meestal in dikke zwarte lijnen getekend. De gebroken lijnen (in het westen) duiden gangen aan, die nog niet systematisch werden onderzocht.

gevonden vazen en schalen zijn opmerkelijk om hun vormenschoonheid of hun vormstof, andere om de perfectie van hun uitvoering, de nieuwheid of de originaliteit van hun type, zoals b.v. de op PLAAT VI, 1 en 2 afgebeelde *hebsed*-vaas.

In philologisch en palæologisch opzicht is van belang een mooie collectie inscripties — in cursief hiëroglyphenschrift met inkt geschreven, "een aanloop naar het latere hiëratisch", dat op talrijke vazen voorkomt. De inscripties behoren deels tot de derde, maar voor het grootste deel tot de eerste en tweede dynastieën. Ze vormen verreweg de belangrijkste groep uit deze vroege periode, die ooit gevonden werd. Ook historisch zullen sommige van deze inscripties ongetwijfeld kostbare documenten vormen voor de studie van de sociale en administratieve organisatie van die archaïsche periode. Ten slotte vindt men er vele namen en titels van koningen onder, sommige zijn echte "koningslijsten". Wat op deze wijze onder de trappenpyramide gevonden werd, vormt het merendeel der namen van alle koningen van de beide eerste dynastieën (vgl. PLAAT VI, 1 t/m 9).

In een volgend hoofdstuk beschrijft de auteur meer in detail het verloop van de ontdekking van de galerijen VI t/m XI en het systematisch opnemen en bergen van het gevonden vaatwerk. Het werk zelf moet hoogtepunten van opwinding hebben gekend. Hoe bv. nauwelijks in gang VI doorgedrongen, de bodem slechts een laag rotsgrond blijkt van 30 à 50 cm dik, waaronder een nieuwe, eveneens met vaatwerk volgepropte galerij zichtbaar wordt (VII). Beide gangen waren over een deel van hun verloop juist onder elkander gelegen, terwijl, dit bleek weer enkele dagen later, ook de wand aan de zuidzijde van de boven elkander liggende galerijen, onmiddellijk grensde aan nog een derde galerij (VIII).

Een sarcofaag echter werd, zoals reeds gezegd, niet meer gevonden, noch in galerij VI, noch in de later ontdekte gangen. De massa vaatwerk was zo groot dat speciale maatregelen moesten worden genomen (vgl. PLAAT IV). Voor de berging en het voorlopig bewaren werden kleine kistjes van wit hout ontworpen, 30 × 60 × 20 cm groot, waarin telkens een hoeveelheid bij elkander gevonden scherven werden neergelegd. Stukken afkomstig van een en dezelfde gebroken vaas of schaal werden eerst netjes bij elkaar in papier gepakt. Voor het maken der kistjes werden twee schrijnwerkers aan den arbeid gezet. Verder moest er een magazijn worden gebouwd met afdelingen, waarin in de volgorde van plaats en tijd de kistjes dag na dag konden worden gerangschikt. Dit magazijn bleek met 900 kistjes aan het einde van zijn capaciteit te zijn, waardoor het noodzakelijk werd een tweede magazijn, ditmaal voor 1200 kistjes, te bouwen. Wanneer men echter leest dat de lediging van galerij VI over een afstand van ongeveer 5 m, 500 kistjes met scherven opleverde, zal men begrijpen dat spoedig een derde magazijn, ditmaal nog groter, later zelfs nog een vierde, nodig waren (vgl. PLAAT III). De afmetingen van de galerij waren ± 1.50 m breed en ± 1.40 m hoog bij een lengte van 30 m. Per dag werden 30 à 40 kistjes boven gebracht.

Wat den tijdsduur aangaat waarover de exploratie van de gangen VI en VII zich uitstrekte: het duurde tot midden 1936 eer galerij VII geheel ledig was. Aan de andere (VI) moest nog in December van dat jaar worden gewerkt! De volgende gangen VIII t/m XI, die in den loop van 1934 en '35 werden gevonden, bleken, zoals we zagen, zo goed als geheel met zuivere aarde gevuld. Het is een gruwelijk werk geweest deze aardmassa, waarin slechts heel weinig dingen van waarde werden aangetroffen, te verwijderen, resp. te verplaatsen en men kan zich indenken dat, toen op Kerstavond 1936 de meer dan drie jaar eerder aangevangen taak voorgoed was beëindigd, niet slechts de leiding maar ook de werkers zich opgelucht hebben gevoeld.

LAUER beschrijft hierna allerlei typen van vazen, enz. door hem gevonden — verschillende geheel nieuw. Ik kan hierop nu niet ingaan (vgl. PLAAT VI); wel nog even dit: reeds in het jaar 1933, tijdens de lediging van gang VI, waren vermoedens gerezen dat althans sommige van de vazen in gebroken staat in deze galerij zouden zijn gebracht, maar zekerheid hieromtrent kon niet worden verkregen. (Het vermoeden is naderhand bewaarheid, gelijk men weet.)

Bij een terugblik komt LAUER ten slotte tot deze tweeledige conclusie, 1° dat de gehele aanleg van het bouwcomplex rond de trappenpyramide voor rekening van Zoser komt en *niet* door een van diens voorgangers werd begonnen (zoals o.a. vroeger door BORCHARDT

en CAPART wel is beweerd) en 2° dat het gevonden vaatwerk vermoedelijk is geput uit reserves door voorgangers van Zoser aangelegd of anders uit diverse tempels en heiligdommen. De massa moest vermoedelijk in overeenstemming zijn met de grootheid van het bouwwerk.

Het tweede gedeelte van het boek bevat een viertal aanhangsels, met aanvullingen en verbeteringen van in de delen I en II voorgestelde reconstructies. Tot de belangrijkste behoren de nieuwe façade-tekeningen van de *Maisons du Sud et du Nord,* die elk een venster kregen, dat in beide gevallen den ᶜSerdabᵓ met de buitenwereld in verbinding brengt. Verder is er een interessante correctie op de wijze van afsluiting van de granieten grafkamer van het graf onder den zuidelijken ringmuur. Met de reeds genoemde contra-kritiek en een minutieuse beschrijving der platen sluit het werk.

Utrecht, 31 Dec. 1949 HENRI ASSELBERGHS

WERKELIJKHEID EN UITDRUKKINGSMIDDEL IN DE OUDOOSTERSE KUNST

Noch de Oudoosterse tekenaar, noch de Oudoosterse beeldhouwer tracht een onmiddellijken indruk van de werkelijkheid weer te geven. Een kunstenaar, gezeten voor zijn natuurlijk voorbeeld, daarnaar van zijn werk telkens opkijkend om vervolgens den zojuist ontvangen indruk vast te leggen, is voor het Oude Oosten ondenkbaar. Integendeel — het is daar het *uitdrukkingsmiddel,* dat het kunstwerk beheerst. Het uitdrukkingsmiddel van den tekenaar wordt gevormd door het vlak. De tastbare twee dimensies daarvan bepalen bepalen de wijze waarop de kunstenaar tekent. Hij geeft de werkelijkheid in samenhang met het vlak weer. Het resultaat is een a-perspectivisch beeld of — zoals het reeds lang in de kunstwereld genoemd wordt — een „tweedimensionale weergave" [1]).

Bij het vervaardigen van een statue gaat het net zo.

Het lichaam, zowel van mens als dier, dat het onderwerp van den beeldhouwer vormt, is organisch. Het bestaat uit een passief deel — het skelet — dat door de activiteit der spieren, die het bekleden, in beweging wordt gebracht. Deze bewegingen worden vanuit één centrum geregeerd en de verplaatsing van het ene lichaamsdeel heeft verandering van vorm en stand van andere lichaamsdelen ten gevolge. Deze organische samenhang van het lichaam vormt — voor zover het om het formele (d.w.z. het blootvormelijke) gaat — het uitganspunt van den Europesen beeldhouwer en ligt zowel ten grondslag aan een beeld van Lysippos, als van MICHEL ANGELO of van een modern meester als b.v. Auguste RODIN [2]).

Het uitdrukkingsmiddel van den beeldhouwer daarentegen — het materiaal dus waarvan het beeld gemaakt is — vormt een onwrikbare, homogene en anorganische massa. Deze geteldheid ligt ten grondslag aan de gestalte van de Oudoosterse statue. De kop van een Egyptisch beeld b.v. is een massieve kei, die van buitenaf gemodeleerd is. De Griekse beeldhouwer van het klassieke tijdvak daarentegen, vat — zoals Valentin MÜLLER terecht opmerkt — het hoofd op als bestaand uit een benen kern met daarom heen een laag van week en soepel vlees: „Wat de conceptie betreft, is dit een constructie van binnen naar buiten, terwijl de techniek van het beeldhouwen van buiten naar binnen voert" [3]).

De anorganische formule van de statue is ook toegepast op de Oude Vooraziatische sculptuur. Bij de Mesopotamische beelden bv. is het lichaam evenmin organisch van binnenuit opgebouwd, maar vormen skelet, spieren en kledingstukken met elkaar tezamen één enkele compacte massa [4]). Ten slotte huldigt ook de Griekse sculptuur van vóór de Perzische oorlogen de anorganische opvatting [5]).

Het is niet twijfelachtig of de anorganische conceptie ligt ten grondslag aan alles wat de Oudoosterse sculptuur heeft voortgebracht, terwijl ook zeker is, dat de organische formule van de Grieken der 5de eeuw v. Chr. afkomstig is. Anorganisch opgevat zijn dus ook de Egyptische rondplastieken, die niet aan de z.g. frontaliteitswet gehoorzamen en waarbij dus hoofd, hals en romp tezamen géén symmetrisch geheel vormen (1-5 van Fig. 4 tonen hiervan enkele voorbeelden). Deze inbreuken op de frontaliteitswet zijn volgens Valentin MÜLLER een gevolg van de eisen van het motief. De Grieken van het klassieke tijdvak passen op de gewone staande figuur den heupstand toe (Fig. 4, 6). In dezen stand rust het lichaam op één been (*Standbein*), terwijl het andere (*Spielbein*), dat sterk gebogen is, slechts dient om het evenwicht te bewaren. De schouder boven het *Spielbein* ligt hoger dan die boven het *Standbein*. De heup van het *Spielbein* daarentegen, ligt lager dan die van het *Standbein* (zie de stippellijnen in Fig. 4, 6). Dit is iets wat, zoals MÜLLER verder opmerkt, by Egyptische rondplastieken niet voorkomt. Bij deze liggen heup en schouder van denzelfden kant beide of hoger of lager [6]).

Opgemerkt zij nog, dat — daar ook een organisch beeld „frontaal" kan zijn — deze term die van Julius LANGE afkomstig is, ons in geen enkel opzicht inlicht omtrent het wezen der Oudoosterse sculptuur.

Wij willen ons betoog in de volgende stelling samenvatten.

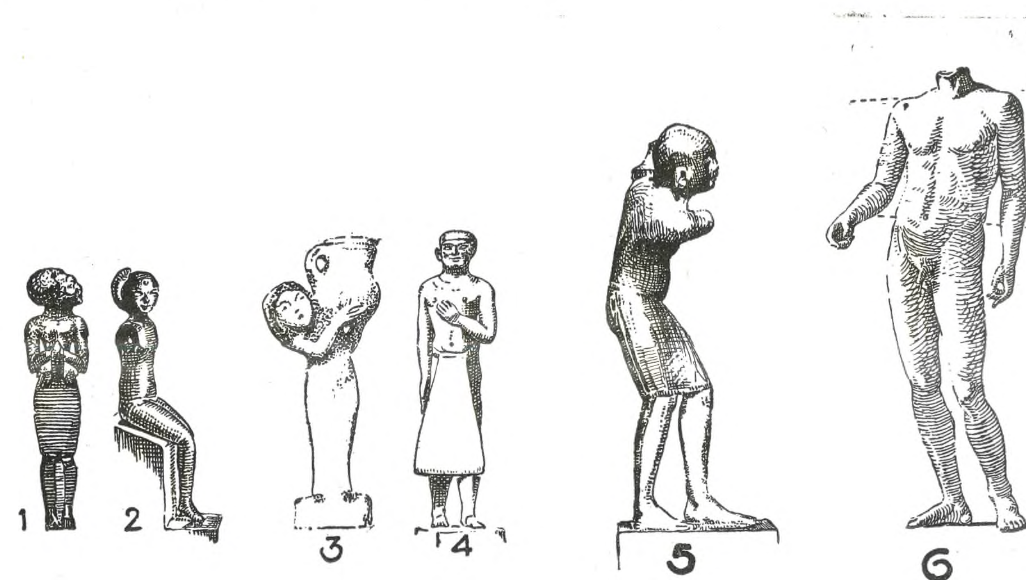

Fig. 4.

1. n. Hedwig FECHHEIMER, *Kleinplastik der Aegypter,* 151 A. — 2. n. Paul RICHER, *Nouvelle anatomie artistique* IV, fig. 242). — 3. Als fig. 1, maar dan: 146 A. 4. — Als fig. 1 maar dan: 36. — 5. n. Jean CAPART, *Documents pour servir à l'étude de l'art égyptien* I, pl. 42 C. — 6. n. Julius LANGE, *Darstellung des Menschen in der älteren griechischen Kunst,* fig. 71.

[1]) W. VAN OS, *Irrationele Tekenkunst* (avec résumé en français). Binnenkort te Antwerpen te verschijnen.

[2]) Deze alinea vrij naar Gerhard KRAHMER, *Figur und Raum in der ägyptischen und griechisch-archaischen Kunst.* Halle (Saale), 1931, p. 7.

[3]) Valentin MÜLLER, *Progress and Reaction in Ancient Egyptian Art.* Studies in Oriental Archaeology IV. Journal of the American Oriental Society, Vol. 63, n° 2, April-June 1943, p. 146.
Valentin MÜLLER († 1945) was gedurende de laatste 14 jaren van zijn leven ᶜAssociate Professor of Classical Archaeologyᵓ bij het *Bryn Mawr College* in Pennsylvania.

[4]) Valentin MÜLLER, *Frühe Plastik in Griechenland und Vorderasien.* Augsburg 1929. Hfdst. V: *Die mesopotamische Kunst mit Einschluss der elamischen,* p. 102.

[5]) Valentin MÜLLER, *Archaische Plastik bis zu den Perserkriegen.* Bilderhefte zur Kunst- und Kulturgeschichte des Altertums IV. Bielefeld und Leipzig, 1927, p. 3 v.

[6]) Als noot 3.

Terwijl wij het uitdrukkingsmiddel opofferen aan de werkelijkheid (door diepte te maken op een vlak b.v.), offert de Oudoosterse kunstenaar — omgekeerd — de werkelijkheid op aan het uitdrukkingsmiddel.

Leiden, Januari 1949 W. VAN OS

RÉSUMÉ

Ni le dessinateur ni le sculpteur de l'Orient ancien n'ont tenté de rendre une impression directe de la réalité. Au contraire — ce qui l'emporte dans leurs créations, c'est le *moyen d'expression*. Le moyen par lequel s'exprime le dessinateur est constitué par le plan. Par conséquent c'est la référence au plan qui régit son dessin et il en résulte une image „a-perspective" ou, comme on le dénomme depuis longtemps déjà dans le monde de l'art: le dessin à deux dimensions.

Il en va de même pour la ronde bosse.

Le corps — aussi bien celui de l'homme que celui de l'animal — qui constitue le sujet du sculpteur, est une masse organique. Son support est le squelette, élément passif, mis en branle par l'activité des muscles qui le revêtent. Celle-ci est dirigée d'un centre unique. Le mouvement d'une partie du corps entraîne celui des autres.

D'autre part, le moyen par lequel le sculpteur s'exprime — c'est-à-dire la matière dont la statue est faite — constitue une masse immuable, homogène et inorganique. Tel est le cas de la ronde bosse de l'Orient ancien. La tête d'une statue égyptienne par exemple a été conçue comme un caillou massif qui a reçu son modelé du dehors. Par contre — comme le constate à juste titre l'archéologue M. Valentin MÜLLER — pour les sculpteurs grecs de l'époque classique la tête possède avant tout une structure osseuse interne recouverte d'une couche de chair molle et flexible: „En ce qui concerne la conception, c'est une construction du dedans, quoique la technique procède du dehors."

La formule de la ronde bosse inorganique a été également appliquée à la statuaire de l'Asie occidentale ancienne et à celle des Grecs antérieure aux guerres médiques. Ici non plus — comme l'affirme encore M. Valentin MÜLLER — la figure n'a pas été construite organiquement du dedans; le corps en chair et en os avec les vêtements forment une seule masse homogène.

La formule inorganique est à la base de toute ronde bosse de l'Orient ancien, tandis que l'autre, l'organique, est une invention grecque. Par conséquent, ont aussi été conçues inorganiquement toutes les rondes bosses égyptiennes qui n'obéissent pas à la loi de frontalité, c'est-à-dire dont la tête, le cou et le torse ne constituent pas entre eux un tout symétrique. D'après M. MÜLLER ces infractions à la loi de LANGE sont dues aux exigences du motif. Les Grecs de l'époque classique ont représenté la figure debout au repos dans une station hanchée. Cette station n'existe pas dans la statuaire égyptienne.

THÈSE. Notre art plie le moyen d'expression à la réalité (par exemple en donnant de la profondeur à une surface). Inversément, l'artiste de l'Orient ancien sacrifie la réalité au moyen d'expression dont il dispose.

HELLAS EN DE AZIATISCH-EGYPTISCHE KUNST

A. W. BYVANCK, *De Kunst der Oudheid.* Tweede deel. 565 blz. Met 465 afbeeldingen op 120 platen en 141 figuren in den tekst. Leiden, E. J. Brill, 1949.

In 1945 verscheen zooals bekend het eerste deel van een groot werk over de *Kunst der Oudheid* van de hand van prof. Dr A. W. BYVANCK [1]). Hoezeer dit deel door het Nederlandsche publiek werd gewaardeerd bleek uit een tweede druk welke reeds in 1947 noodig is geweest. Waarschijnlijk moet dit succes, behalve aan de uitstekende behandeling der stof, mede aan een ruime belangstelling voor de kunst van het oude Oosten, die in deel I wordt behandeld, worden toegeschreven. Zij die belangstellen in de kunst der gansche Oudheid zullen zich verheugen, dat thans deel II (waarvoor de tekst reeds in het najaar van 1945 gereed is geweest) [2]) is verschenen. BYVANCK behandelt in dit deel de kunst van Europa en Azië buiten de oude cultuurlanden die in deel I zijn besproken en wel over een tijdruimte zich uitstrekkend van het Neolithicum tot ca. 500 v. Chr. Hoofdzakelijk is dit deel echter gewijd aan de Kretisch-Mykeensche en de Grieksche kunst tot den aanvang der Perzische oorlogen. Dit hoofdbestanddeel wordt voorafgegaan door een hoofdstuk (I) over het Neolithicum, terwijl het wordt gevolgd door een hoofdstuk (VIe en laatste) ‚*Europa en Azië*'. Onder dezen, hier weinig sprekenden titel, worden o.m. de kunst van Italië (Bronstijd en vroegen IJzertijd), westelijk en midden Europa (*idem*) en de kunst van het Perzische Rijk behandeld.

De kunst van het oude Oosten, waaraan deel I was gewijd, is voor de Grieksche kunst niet zonder beteekenis geweest. BYVANCK verzuimt dan ook niet den invloed welken zij hierop heeft uitgeoefend, aan te wijzen. In de zevende eeuw v. Chr. ontstond onder invloed van Oostersche ornamenten een oriëntaliseerende richting in de vazenkunst. Ook in de plastiek wordt deze richting waargenomen. Een ivoren beeldje (Afb. 140, t.o.p. 164), in Athene gevonden, vertoont groote verwantschap met een ivoren beeldje uit Megiddo (Afb. 141, ibid.). De aanvang der groote Grieksche beeldhouwkunst stond onder Egyptischen invloed. De Kleobis in Delphi (Afb. 160, t.o.p. 180) toont dezen invloed duidelijk (181). Het beeld „mist ... de geweldige kracht van de Egyptische sculpturen. De laatste worden evenwel verre door den Kleobis overtroffen door het leven, dat er uit straalt" (181). Invloed der Assyrische en Phoenicische kunst spreekt uit reliëfs op bronzen schilden (laatste kwart 8e eeuw v. Chr.) welke in een grot op den Ida op Kreta zijn gevonden (Afb. 150, t.o.p. 172). Het Æolische kapiteel, hetwelk als een voorlooper van het Ionische wordt beschouwd, stamt van Egyptische en Voor-Aziatische voorbeelden (202).

BYVANCK wijst er verder op, dat de Oostersche motieven in Griekenland reeds spoedig in eigen geest werden verwerkt (186). Nog vóór het einde der zevende eeuw zijn de vreemde elementen volkomen geassimileerd (*ibid.*). Behalve aan invloed van Oostersche motieven moet echter ook worden gedacht aan de stimulans welke van het oude Oosten vooral voor de bouwkunst kan zijn uitgegaan. Reeds de Mykeensche bouwkunst kan door Egypte zijn gestimuleerd. Terecht wordt door BYVANCK de „behoefte om te imponeeren, een der meest sprekende kenmerken van den Mykeenschen stijl" genoemd (98). KARO wees er reeds op, dat de machtige burchtmuren dezer periode in geen verhouding staan tot de toen in gebruik zijnde aanvalswapenen [3]). Het mag m.i. waarschijnlijk worden geacht, dat de gedachte imponeerende bouwscheppingen op te richten is ontleend aan Egypte, waarmede Mykene zooals

[1]) Zie de bespreking door VAN PROOSDIJ in JEOL 10, p. 369-371.

[2]) „Ook dit deel is nagenoeg geheel een product van den oorlog" (p. XI).

[3]) *Archäol. Anz.* 1922, 137. Het verlangen naar het grootsche, overweldigende, is hier van beteekenis geweest, meent ook KARO (*ibid.*).

bekend in verbinding heeft gestaan [4]). De groote bouwwerkzaamheid der tyrannen in de zesde eeuw v. Chr. kan eveneens door de machtige Egyptische bouwscheppingen zijn gestimuleerd [5]). Aan invloed van Egypte mag ook worden gedacht bij de oudste toepassing van natuursteen in den Griekschen tempelbouw.

De auteur heeft de gelukkige gedachte gehad de gebruikelijke volgorde waarin de verschillende kunstuitingen van Griekenland worden behandeld: bouwkunst, beeldhouwkunst, vazenkunst, prijs te geven voor de omgekeerde: vazenkunst, beeldhouwkunst, bouwkunst. Opmerkelijk is het ontbreken der numismatiek, waarvan toch Griekenland 'le *vrai créateur*' is geweest [6]). Ook met het oog op de groote beteekenis welke BYVANCK aan de dateering toekent mag het ontbreken der numismatiek opvallend worden genoemd. „Er zijn geen monumenten der Oudheid die in zulk een ononderbroken rij vervolgd kunnen worden en over welker herkomst we zoo zeker onderricht zijn als de munten" (BAUMEISTER, *Denkmäler des klassischen Altertums* II, 1887, 934).

Ofschoon de volgorde: vazenkunst, beeldhouwkunst, bouwkunst, werd gekozen met het oog op de dateering, die bij de beeldhouwkunst aan de hand der vaasschilderingen kan worden vastgesteld, moet zij ook zakelijk geheel verantwoord worden geacht. In de ontwikkeling der kunst ging de schilderkunst (die in Griekenland de vazenkunst heeft beïnvloed) steeds aan het hoofd. Zij werd gevolgd door de plastiek en eerst later door de bouwkunst. Het mag waarschijnlijk worden genoemd, dat de vroege beeldhouwkunst in Griekenland, sterker dan door BYVANCK wordt betoond, door de vaasschilderingen, *c.q.* de schilderkunst, werd beïnvloed. Hiervoor spreekt de rijke 'teekenachtige' behandeling der plooien van het gewaad. Het mag verder eveneens waarschijnlijk worden genoemd, dat de veredeling van de detailvormen der bouwkunst mede onder invloed der vazenkunst en der plastiek tot stand is gekomen [7]). In het wezen van den stoeren Dorischen tempel lag deze veredeling althans niet.

De behandeling der Kretisch-Mykeensche en Grieksche kunst door BYVANCK mag voortreffelijk worden genoemd (vgl. ook zijn artikel *De beteekenis der Oud-Kretenzische Kunst,* Jrb. 5, 373 vlg.). Het overzicht der archaische periode der Grieksche kunst (700-525 v. Chr.) berust, zooals de auteur zelf aangeeft (XII) voor een zeer belangrijk deel op de door Mevr. BYVANCK-QUARLES VAN UFFORD verrichte onderzoekingen over de chronologie van die periode. Het is onmogelijk in dit artikel een indruk te geven van de ontwikkeling der vazenkunst, beeldhouwkunst en bouwkunst zooals zij door BYVANCK aan de hand van vele fraaie afbeeldingen aanschouwelijk wordt geteekend. De behandeling der bouwkunst is beknopt, maar de hoofdzaken worden vermeld. Terecht wordt erop gewezen, dat de oudste Dorische tempels, in tegenstelling met de gangbare opvatting, geen zwaar, gedrukt, doch een slank, licht, karakter hebben vertoond (197). De oudste tempels hadden geen peristylos van steenen kolommen, doch van houten posten [8]). De opmerking, dat in de Homerische gedichten geen tempels worden vermeld (187), moet zeker als een *Gedächtnisfehler* worden aangemerkt [9]).

Opvallend is de uitvoerige behandeling der vazenkunst. Voor het eerst wordt hier in een Nederlandsch werk de Grieksche vazenkunst als een ontwikkeling van het Grieksche artistieke

4) Over Egyptische objecten in Mykene gevonden zie PENDLEBURY, *Aegyptiaca,* 1930, 53 vv. Vgl. GLOTZ, *La civilisation égéenne,* 1923, 246 over contact Mykene-Egypte.

5) Vgl. PERROT-CHIPIEZ, *Histoire de l'art dans l'antiquité* VIII, 1903, 707. Deze bouwwerkzaamheid wordt overigens wel terecht door verschillende schrijvers in verband gebracht met een prestige-politiek (WILLAMOWITZ-MOELLENDORFF, *Aristoteles und Athen* II, 1893, 71; BELOCH, *Griechische Geschichte* I, I, 1924, 356).

6) PERROT-CHIPIEZ IX, 1911, 150.

7) De beroemde Italiaansche bouwmeester ALBERTI (15e eeuw), zelf tevens schilder en beeldhouwer, meende, dat de Grieksche architecten de kolommen, basementen, kapiteelen, architraven en soortgelijke bouwkundige details aan de schilderkunst hadden ontleend (BORINSKI, *Die Antike in Poetik und Kunsttheorie* I, 1914, 158-59). Deze extrême opvatting over den invloed der schilderkunst op de bouwkunst moet uiteraard verworpen worden.

8) De oorspronkelijke galerij van houten posten wordt door BYVANCK in verband gebracht met bescherming der (kleisteenen) muren tegen het hemelwater. Zeker zullen echter van den aanvang ook bouwkunstige motieven werkzaam zijn geweest.

9) *Ilias* VI, 88: νηὸν 'Αθηναίης γλαυκώπιδος ἐν πολὶ ἄκρῃ Zie ook PERROT-CHIPIEZ VII, 1898, 108.

vermogen voor oogen gesteld [10]). Boeiend is deze ontwikkeling vooral als de vaasschilders (sedert de zesde eeuw v. Chr.) niet langer anoniem zijn. Klitias de schilder en Ergotimos de pottenbakker der François-vaas, de vazenschilders Douris, Brygos, om slechts deze te noemen, verdienen bekendheid naast de grootmeesters der Grieksche plastiek en bouwkunst. PIERSON heeft er destijds op gewezen, dat de Grieksche vazen in onze musea àl te weinig belangstelling hebben gevonden [10a]). Het werk van BYVANCK toont aan, indien dit nog noodig mocht worden geacht, hoezeer de Grieksche vazenkunst onze belangstelling verdient. Ook de ontwikkeling der Kretenzische vazenkunst wordt door BYVANCK aanschouwelijk geteekend. Een uiteenzetting over het stijlverschil tusschen de Grieksche en Kretenzische vazen had in de slotbeschouwing (waarin zonder innerlijke noodzaak de oude volgorde: bouwkunst, beeldhouwkunst, vazenkunst voorkomt) verwacht mogen worden [11]). Een uitvoerige beschouwing over het wezen der Grieksche kunst in vergelijking met de kunst van het oude Oosten zou eveneens welkom zijn geweest. Men mag verwachten, dat de slotbeschouwing in deel III ons hierover nader zal inlichten. Er moge echter op worden gewezen, dat een klassicistisch getinte beschouwing [12]) nimmer tot een juist inzicht in de kunst van het oude Oosten voeren kan. In dit verband is de uitvoerige behandeling der Grieksche kunst in vergelijking met die van het oude Oosten, in het werk van BYVANCK reeds opvallend. Men wordt herinnerd aan PERROT-CHIPIEZ, die zelf hun monumentale *Histoire de l'art dans l'antiquité* een *histoire de l'art grèc* hebben genoemd [13]). Deze opvatting, dat een geschiedenis van de kunst der Oudheid een geschiedenis is der Grieksche kunst, waarbij de kunst van het oude Oosten slechts inleidend behoeft te worden besproken, zal heden slechts door weinigen worden onderschreven. De Egyptische kunst, om slechts deze te noemen, maakt aanspraak op een volkomen gelijkwaardige behandeling met de kunst van Hellas [14]). Het kan bovendien nauwelijks worden betwijfeld, dat in onzen tijd velen door de meesterwerken der Egyptische kunst sterker worden geboeid dan door de beste werken uit Hellas' bloeitijd. Door het 'nabootsend' karakter der Grieksche kunst blijft de klassieke schoonheid immer aan de aarde gekluisterd. De Egyptische kunstenaar, die het kunstwerk boven het tijdelijke plaatst, verheft de schoonheid in de sfeer van het Eeuwige. Niet het opgaan in de aardsche schoonheid, hoe subliem ook uitgebeeld, schijnt thans het verlangen van de geestelijke elite, maar de overgave aan het bovenzinnelijke. De Egyptische kunst komt door haar Eeuwigheids-karakter aan dit verlangen tegemoet [15]).

Het ligt voor de hand, dat bij een boek met een rijken inhoud als deel II over detailpunten verschil van meening kan bestaan. Een uitvoerige bespreking hiervan valt evenwel buiten het kader van dit Jaarbericht. De groote plaats welke in deel II aan de vazenkunst wordt toebedeeld is vermoedelijk oorzaak, dat bij de bespreking der *Bandceramische* cultuurprovincie uitsluitend het aardewerk en niet de sieraden in beschouwing worden genomen (27 v.). Bij de bespreking van de schatten uit Troje II had op het verband met de *Bandceramische* cultuur-provincie gewezen mogen worden (47). Eveneens bij de bespreking van de schatten uit de schachtgraven van Mykene (108). Dat de ornamentiek der *Bandceramische* cultuur-provincie haar ontstaan dankt aan invloed van Mykene (464; eerst hier wordt op een verband gewezen) mag in verband met den invloed der Donau-cultuur op Troje I en II zeer

10) Een uitstekende discriptieve behandeling der Grieksche vazenkunst werd reeds vroeger geleverd door C. W. LUNSINGH SCHEURLEER (*Grieksche Ceramiek,* Rotterdam, 1936).

10a) *Hellas* II: 1913, 193.

11) Een uitstekende analyse gaf VALENTIN MÜLLER in *Präh. Zeitschrift* 19, 1928, 307-339.

12) Een voorbeeld hiervan geeft boven vermeld oordeel over de Egyptische sculpturen in vergelijking met den Kleobis. Zie ook BYVANCKS oordeel over de Etruskische kunst (459).

13) VI, 1894, 18.

14) In deel I (p. 6) stelt ook BYVANCK de Egyptische kunst op één lijn met de Grieksche.

15) Dit beteekent uiteraard niet, dat de Egyptische kunst uit hetzelfde verlangen is voortgekomen. Er is geen sprake van een geestelijke verwantschap. Slechts in de kunstvormen ligt een verbindende schakel. Wellicht wordt de grootheid der Egyptische kunst juist hierdoor geopenbaard, dat zij uitdrukking zijn kan van zeer uiteenloopende wereldbeschouwingen.

onwaarschijnlijk worden genoemd. Hiertegen spreekt immers ook, dat het Europeesche element in de Mykeensche kunst door den Kretenzischen invloed geheel wordt verdrongen [16]).

Door de vondsten van Troje I is het thans duidelijk geworden, aldus BYVANCK, dat het *megaron* geenszins, zooals men vroeger dacht, uit midden Europa stamt (45). Blijkbaar is het in de cultuur van de landen aan de Aegeïsche zee van oudsher inheemsch geweest (*ibid.*). Daar de cultuur van Troje II door de Bandceramische cultuur-provincie werd beïnvloed en Troje II, zooals BYVANCK ook zelf aangeeft (46) zonder onderbreking bij Troje I aansluit, wordt de oude opvatting door het in Troje I aan het licht gekomen *megaron* geenszins onhoudbaar. Van meer beteekenis is echter (waarop de auteur had mogen wijzen), dat in Jericho een *megaron* uit de Neolithische periode aan het licht is gekomen [17]). Het vertoont groote overeenkomst met de *megara* uit Thessalië. In welk cultuurgebied de open voorhal (het kenmerk van het *megaron*) is ontstaan, kan nog niet worden vastgesteld.

Opvallend is BYVANCKS oordeel over de polychromie van den Griekschen tempel. Hij meent, dat het ons waarschijnlijk moeite zou hebben gekost er bewondering voor te hebben (308). PERROT heeft er echter reeds op gewezen, dat in Griekenland door het rijke zonlicht de slagschaduwen onvoldoende zijn om de detailvormen der gebouwen duidelijk af te teekenen. Door de polychromie, die bovendien de ware dimensies van het gebouw beter doet uitkomen, wordt dit bezwaar opgeheven [18]). Dat de Grieken bij de toepassing der polychromie hun artistiek gevoel niet hebben verloochend blijkt uit de beroemde *Korai* in het museum op de Acropolis [19]).

Met het schrijven van *De Kunst der Oudheid* heeft BYVANCK het Nederlandsche publiek zeer aan zich verplicht. Daar het werk in den oorlog werd aangevangen wordt men herinnerd aan de uitspraak van Herakleitos: *de oorlog is de Vader van alle dingen* [20]). Volgens GOMPERZ is de zin hiervan o.m. deze, dat door den oorlog de bekwamen en onbekwamen worden gescheiden [21]). *De Kunst der Oudheid* draagt inderdaad het signatuur van een bekwaam archæoloog en kunsthistoricus die de begaafdheid bezit ons in het bijzonder de schoonheid der Grieksche kunst te doen doorleven.

Den Haag, October 1949 TH. A. BUSINK

16) Vgl. RODENWALDT, *Archäol. Anz.* 1920, 15.
17) GARSTANG, *The story of Jericho*, 1948, 59 v. en Fig. 5, p. 59.
18) *Histoire de l'art dans l'antiquité* VI, 1894, 46-47. Zie ook dezelfde VIII, 1903, 229 vv.
19) Fraaie afbeelding bij PERROT-CHIPIEZ VIII, 1903, Pl. IV, t.o.p. 218.
20) πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς, Aristoteles, *Ethic. Nic.* IX, 9.
21) *Griechische Denker* I, 1922, 60.

PALESTIJNSE PHILOLOGIE

DE IN 1947 IN DE WOESTIJN VAN JUDA GEVONDEN OUDE HANDSCHRIFTEN IN HET KADER VAN GELIJKTIJDIGE SCHRIFTELIJKE DOCUMENTEN

PLATEN VII-XVIII (afb. 1-29)

I — DE GESCHIEDENIS VAN DE ONTDEKKING EN DE MATERIELE GEGEVENS

De opzienbarende vondst van handschriften in de woestijn van Juda ligt al drie jaar achter ons en van de meeste originele stukken zijn nog slechts fragmenten gepubliceerd. Gezien de aard en de bijzondere omstandigheden der vondst kan men hiervan aan hen op wie de taak der uitgave rust geen verwijten maken, maar wel maakt dit feit het aan de schrijver van een artikel als dit vrijwel onmogelijk aan de lezer een oorspronkelijke studie aan te bieden. Alles wat tot dusver van verschillende zijden over de tekst der rollen is gepubliceerd moet als provisorisch of minstens als fragmentarisch worden beschouwd, zolang de oorspronkelijke teksten niet in hun geheel, en liefst in facsimile, zijn gepubliceerd. Dit artikel bedoelt een overzicht te geven van wat tot dusver bekend is. [Zie aanvullende noot op p. 67].

De geschiedenis van de ontdekking is het uitvoerigst beschreven door MAR ATHANASIOS Y. SAMUEL, Syrisch-Orthodox (= Jacobietisch) bisschop te Jerusalem, in een artikel *The Purchase of the Jerusalem Scrolls* in *The Biblical Archaeologist* van Mei 1949. Bedoeïnen van de Taᶜamireh-stam hebben in het voorjaar van 1947 de rollen ontdekt in een grot 12 km ten Zuiden van Jericho, ten NW van de Dode Zee (PLAAT VII, Afb. 1 en 2). De grot ligt bij een plaats Ain Fašẖa genaamd, op twee km afstand van de oever der Dode Zee en minder dan een km ten Noorden van Chirbet Qumrân. Zij is niets anders dan een natuurlijke uitholling in de rots, 8 m lang en nergens meer dan 2 m breed, waar men oorspronkelijk slechts door een nauwe opening kon binnenkomen; een tweede (onderste) opening is de laatste tijd door clandestiene onderzoekers verbreed [1]).

In de grot vonden de Bedoeïnen een aantal potten waarin handschriften waren opgeborgen (PLAAT VIII, Afb. 3 en 4). Verschillende dezer potten moeten nog heel zijn geweest, de meeste andere waren echter in duizend scherven gebroken; de inhoud, bestaande uit oude handschriften, was er in veel gevallen al niet beter aan toe. Naar uit latere onderzoekingen is gebleken, moeten er oorspronkelijk minstens 51 potten met inhoud hebben gestaan [2]); zij zijn alle afkomstig uit het Hellenistisch tijdvak en behoren volgens p. R. DE VAUX zonder enige twijfel tot de tweede eeuw v. Chr., of hoogstens tot het begin van de eerste, zijn echter volgens hem in géén geval jonger [3]).

De gevonden resten hebben aangetoond dat het aardewerk tot twee typen heeft behoord: kruiken, ± 60 cm lang en ± 25 à 28 cm breed, met platte bodem en een soort lage kommen,

1) Cf. R. DE VAUX, O.P. in *Revue Biblique* LVI, 1949, p. 234 en 586.
2) Oorspronkelijk kon men slechts de aanwezigheid van meer dan 30 potten vaststellen (DE VAUX in *Revue Biblique* LVI, 1949, p. 236), later van ± 40 (DE VAUX in *Vie Intellectuelle* 1949, p. 586) en ten slotte van minstens 49 *deksels* (DE VAUX in *Revue Biblique* 1949, p. 591); daar Prof. SUKENIK ook twee potten + deksels in zijn bezit heeft (zie foto Volkskrant 4.2.1950) en elke pot zijn deksel had, komt men tot (een minimum van) 51 potten.
3) RB 1949, p. 234 en 587.

of deksels in de vorm van kommen, die op de hals der kruiken pasten en ze afsloten [4]). De kruiken hebben gediend tot bergplaats der handschriften en indien deze alle de vorm en gemiddelde omvang hebben gehad van de rollen die gevonden zijn, kunnen er in elke kruik drie à vijf zijn geweest.

Het gebruik handschriften op deze wijze in kruiken te bewaren is bekend, al waren er in Palestina nog geen voorbeelden van gevonden. De in Egypte, 50 km Noordelijk van Loeksor pas ontdekte Koptische gnostieke codices uit de vierde eeuw schijnen alle uit een grote aarden pot te zijn gekomen [5]). Volgens een straks te vermelden mededeling van ORIGENES zijn in 217 A.D. handschriften in potten gevonden in de omgeving van Jericho.

Het materiaal waaruit de handschriften zijn vervaardigd, is leer dat soms veel weg heeft van perkament; ook zijn stukjes papyrus gevonden [6]). Volgens TREVER zijn de straks te bespreken Isaiasrol en het ʿsectarischeʾ document van een soort perkament, de Habakkukrol echter van ʿdiep goudbruin leerʾ [7]). DE VAUX spreekt ten opzichte van de fragmenten die hij in de grot van Ain Fašḫa heeft gevonden slechts van leer en papyrus, terwijl ook SUKENIK uitdrukkelijk spreekt van ʿleerʾ [8]). Het schrijven van litteraire teksten op speciaal daarvoor geprepareerde dierenhuiden was al bekend aan HERODOTUS (*Hist.* V: 58); het perkament is alleen maar een speciale, zeer fijne en dunne soort dierenhuid en zou in het begin van de tweede eeuw v. Chr. het eerst zijn vervaardigd te Pergamon. Men heeft echter te Dura Europos teksten op perkament gevonden die uit het allereerste begin der tweede eeuw v. Chr. afkomstig zijn, zodat het voor de hand ligt dat dit reeds in de derde eeuw, of nog vroeger, bekend was. Door de huiden aan elkaar te naaien, ontstonden dan de rollen (PLAAT IX, Afb. 6).

De taal der tot dusver gepubliceerde fragmenten is het Hebreeuws, terwijl ook Aramese en zelfs Griekse stukjes zijn gevonden. Men heeft zich ook afgevraagd met welke bedoeling al deze documenten indertijd in de grot bij Ain Fašḫa zijn opgeborgen. SUKENIK heeft gedacht dat de grot een soort *genîzāh* is geweest, d.w.z. een bergplaats voor vergane en ook voor ketterse handschriften, die men aan het gebruik had onttrokken, maar niet wilde vernietigen, omdat zij de naam van God bevatten. De meest vermaarde *genîzāh* is die van Fustât bij Cairo, waaruit o.a. grote stukken van de Hebreeuwse tekst van het boek Ecclesiasticus en een groot aantal andere Hebreeuwse en Aramese tekstfragmenten te voorschijn zijn gekomen, bestudeerd o.a. door P. KAHLE. Daar men in de grot bij Ain Fašḫa echter complete en zeer gave handschriften heeft gevonden die blijkbaar met zorg waren opgeborgen, ligt het niet voor de hand dat zij als *genîzāh* heeft gediend. Eerder is zij bedoeld geweest als een soort geheime bergplaats, waar men een bibliotheek heeft opgeborgen die men niet in handen van onbevoegden wilde laten vallen. Gezien de inhoud van sommige rollen heeft de verzameling vermoedelijk toebehoord aan leden van een of andere broederschap of secte, niet aan gewone belijders van de orthodoxe godsdienst; daarom zou men kunnen veronderstellen dat de bezitters hun boeken in tijd van vervolging of oorlog naar Ain Fašḫa hebben gebracht om ze daar voorlopig in veiligheid te stellen, en dat zij door het verloop der omstandigheden niet meer in staat zijn geweest deze weer weg te halen.

De tot dusver gevonden volledige rollen waren alle in linnen doeken gewikkeld (PLAAT VIII, Afb. 5), waarvan men oorspronkelijk heeft gedacht dat zij gedrenkt waren in pek of

4) RB 1949, p. 589 en HARDING in *Palestine Post*; afbeeldingen in *Illustrated London News* van 1 Oct. 1949, p. 495; RB 1949, pl. XIV en XV. In de Volkskrant van 4.2.1950 komt een foto voor van de twee potten + deksels in het bezit van Prof. SUKENIK; een der twee potten is meer dan een vierde lager dan de andere en heeft kleine oren; op het deksel ervan is géén handvat te zien. Alle potten waren dus *niet* even groot; DE VAUX had de aanwezigheid van 4 kleine oortjes aan twee potten vastgesteld (RB 1949, p. 589).

5) Cf. *Vigiliae Christianae* III, 1940, p. 150; voor andere voorbeelden zie RB 1949, p. 591-592.

6) RB 1949. p. 235; zie vooral p. 597.

7) Cf. TREVER, BASOR III, Oct. 1948, p. 4, 9, 13. TREVER zegt in een noot op blz. 4 dat het moeilijk is de leersoorten waarop de teksten zijn geschreven te classificeren; de Isaiasrol is van het fijnste materiaal vervaardigd, van ietwat ruw perkament, of geprepareerde huid „approaching the refinement of parchment" (tekst, p. 4).

8) Vgl. zijn *Megillôt Genûzôt*, Jerusalem 1948, p. 11. Voor leer, resp. perkament als schrijfmateriaal bij de Joden cf. S. KRAUSS, *Talmudische Archäologie* II, p. 263. Perkament schijnt gesplitst leer te zijn geweest van zeer fijne soort.

asfalt. Later is dit weer in twijfel getrokken, daar de zwarte substantie die de rollen bedekt heeft en de buitenste windingen aan elkaar heeft doen kleven, volgens de Britse Dr H. J. PLENDERLEITH niets anders is dan vergaan leder (mededeling van W. F. ALBRIGHT in BASOR 115 [Oct. 1949], p. 14). Sommige rollen heeft men maanden, zelfs jaren na de ontdekking nog niet (geheel) kunnen of durven openen, daar de buitenste windingen geheel aan elkaar kleefden; ook zijn in de grot zelf fragmenten gevonden, nog geheel met zwarte substantie bedekt. Bovendien hebben, naar TREVER's opvatting, wormen hun werk gedaan en van sommige documenten, o.a. van het ʿsectarischeʾ, stukken weggevreten [9]).

De onderzoekingen van p. DE VAUX in het voorjaar van 1949 hebben aangetoond dat aan de bergplaats bij Ain Fašḫa al rond het jaar 200 A.D. een bezoek is gebracht door lieden die waarschijnlijk een deel van de inhoud hebben meegenomen, dat is dus rond 17,5 eeuw vóór de Taʿamireh Bedoeïnen het restant hebben weggehaald. Aangezien het tot dusver bekend geworden aantal rollen en fragmenten slechts een geringe fractie is van de ± 200 die er vroeger kunnen geweest zijn, heeft men natuurlijk verondersteld dat de vroegere bezoekers het grootste deel van de inhoud der grot voor hun rekening hebben genomen. Zij hebben dan om een of andere onverklaarbare reden een rest, waaronder zulke prachtige handschriften als sommige der pas ontdekte, laten staan. EPIPHANIUS van Salamis nu deelt in zijn werk *De Ponderibus et Mensuris* mede, dat in het laatste jaar van keizer CARACALLA (217 A.D.) te Jericho de z.g. *Quinta Editio* van het Griekse Oude Testament (zo genoemd door ORIGENES en bekend uit zijn *Hexapla*, resp. *Octapla*) in een vat is gevonden, samen met andere Hebreeuwse en Griekse boeken [10]); de z.g. *Sexta Editio* werd volgens hem op soortgelijke wijze gevonden te Nicopolis bij Actium. Volgens EUSEBIUS en een tekst van ORIGENES zelf is echter de *Sexta* uit Jericho, de *Quinta* uit Nicopolis afkomstig [11]); hierbij sluiten zich de moderne auteurs aan [12]). De kwestie is van belang daar wordt beweerd dat de *Sexta* Christelijke inslag had, hetgeen reden zou zijn om er aan te twijfelen dat zij uit de grot bij Ain Fašḫa te voorschijn is gekomen. HIËRONYMUS haalt er uit een tekst aan die evident Christelijk karakter draagt [13]). De grot bij Ain Fašḫa heeft echter — alles wijst daar op — als depôt gediend voor een zuiver Joodse secte. Het zou dus de moeite waard zijn wanneer de problemen die met vindplaats en inhoud der *Quinta* en *Sexta* samenhangen, tot klaarheid konden worden gebracht. Zou het blijken, dat de teksten van ORIGENES niet uit de grot bij Ain Fašḫa afkomstig kunnen zijn, dan zou het bewijs zijn geleverd dat deze laatste niet de enige bergplaats van oude boekrollen is geweest, en dat er dus nog andere zouden kunnen worden ontdekt.

In de *Theologische Literaturzeitung* van Juli 1949 maakt O. EISSFELDT er opmerkzaam op dat de nestoriaanse Catholicos van Seleucië TIMOTHEOS I (gewijd 780, † 823) in een brief aan SERGIOS, metropoliet van Elam, verhaalt dat ʿtien jaar geledenʾ (de brief is niet gedateerd) Joden in de nabijheid van Jericho Hebreeuwse boeken hadden gevonden in een ʿrotshuisʾ, waarin een hond toevallig verdwaald was. Er waren boeken van het O.T. bij en andere, o.a. meer dan 200 ʿPsalmen van Davidʾ. Voor de tekst van de brief zie Oriens Christianus I, 1901, p. 300-313. Wij citeren in vertaling het voornaamste deel ervan.

[Or. Chr. I, p. 304] ... Wij hebben vernomen van geloofwaardige Joden die onlangs in de Christelijke leer zijn onderricht, dat tien jaar geleden in de nabijheid van Jericho boeken zijn gevonden in een huis in de rots. Zij zeggen dat de hond van een Arabier die op jacht was, achter een dier aan een grot in ging en er niet meer uit kwam. Zijn heer ging hem achterna en vond in de rots een huisje met vele boeken. De jager ging nu naar Jerusalem en vertelde het aan de Joden. Velen trokken er toen op uit en vonden boeken

9) BASOR III, Oct. 1948, p. 11.

10) MIGNE, P. Gr. XLIII, col. 268; 377.

11) *Hist. Eccl.* VI, 26; MIGNE, P. Gr. XX, col. 556.

12) Cf. o.a. J. GOETTSBERGER, *Einleitung in das Alte Testament,* Freiburg i. B., 1928, p. 436; HÖPFL-GUT, *Introductio Gener. in S. Script.*, Romae 1940, p. 296. Vergelijk ook E. NESTLE, *Zu dem Bericht des Origenes über seine 5. und 6. Bibelübersetzung,* ZAW XXVI, 1906, p. 168; E. SCHWARTZ, *Zur Geschichte der Hexapla,* Nachrichten von der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, phil.-hist. Kl., 1903, p. 693-700. De tekst van Origenes is te vinden bij G. MERCATI, *D'alcuni frammenti esaplari sulla Va e VIa edizione greca della Bibbia,* in *Studi e Testi* V, Roma, 1901, p. 28-46; men vergelijke ook P. KAHLE, *The Cairo Genizah* (= The Schweich Lectures of the British Academy 1941), London, 1947, p. 160-162.

13) *Comment. in Habacuc,* Lib. II cap 3, MIGNE P. Lat. XXV, col. 1326.

van het Oude Testament en andere in Hebreeuws schrift. En omdat hij die het me vertelde het schrift kende en zelf een schriftgeleerde was, ondervroeg ik hem over sommige teksten die in ons Nieuwe Testament als uit het Oude worden aangehaald, maar die in dat Oude Testament nergens voorkomen, noch bij ons Christenen, noch bij de Joden. Hij zeide mij: [p. 306] Zij zijn te vinden in de boeken die daar zijn gevonden. En toen ik dit had gehoord van die katechumeen en toen ik ook nog anderen had ondervraagd en telkens zonder onderscheid hetzelfde had bevonden, schreef ik daarover aan de edele Gabriël alsmede aan Sjoevchalemarán metropoliet van Damascus, dat zij naar deze boeken onderzoek zouden doen om na te gaan of er ergens bij de profeten deze tekst staat: Hij zal Nazareeër worden genoemd (Mt. 2, 23).

De catholicos vermeldt dan nog andere teksten waarnaar hij had gevraagd en deelt mede dat de Hebreeër hem had gezegd dat men in de boeken meer dan 200 Psalmen van David had gevonden! Van Gabriël en Sjoevchalemarán had hij geen antwoord ontvangen, hetgeen hem zeer verdroot. — Blijkbaar hadden de Joodse katechumenen op echt oriëntaalse manier aan de patriarch die antwoorden gegeven die zij wisten dat hij gaarne had, maar die Gabriël en de bisschop van Damascus onmogelijk waar konden maken gezien het specifiek christelijk karakter van zijn 'oudtestamentische' citaten. Aldus verklaard is er in deze hele geschiedenis niets dat a priori onwaarschijnlijk hoeft te lijken. Het voorval heeft vermoedelijk niet lang vóór 800 plaats gehad.

Van verschillende zijden zijn over de geschiedenis der jongste vondst mededelingen gedaan. In zijn te Jerusalem nog in 1948 verschenen Hebreeuwse werk *Megillôt Genûzôt,* een boek dat niet alleen en misschien zelfs niet op de eerste plaats voor de beoefenaars der wetenschap is geschreven, deelt prof. E. SUKENIK mede, dat hij voor het eerst van de ontdekking heeft gehoord tegen het einde van de maand November 1947 [14]). Het staat vast dat de in het klooster van Mar Markos te Jerusalem residerende Syrische bisschop A. Y. SAMUEL er reeds veel eerder bericht van had gekregen, en wel, volgens zijn eigen mededeling, in de Goede Week van hetzelfde jaar (voor de Syriërs 5-12 April 1947) [15]). De Bedoeïnen van de Taʿamirehstam waren namelijk met hun vondst naar Bethlehem gegaan, waar zij in contact waren gekomen met een sjech der Mohammedaanse moskee en een handelaar in antiquiteiten. Deze laatste man was een Syriër van de Jacobietische gemeente en via of hem of door hem werd de bisschop dier gemeente te Jerusalem gewaarschuwd.

Het kloostertje van Mar Markos (= de evangelist Marcus) in het oude gedeelte van Jerusalem, waar de bisschop resideert, is van zeer oude datum en heeft een aardig kerkje waarvan de Syriërs beweren dat het op de plaats staat waar eens het huis is geweest van de evangelist en waarin ook het Laatste Avondmaal zou zijn gehouden. Een niet lang geleden in het kerkje ontdekte Syrische inscriptie bevestigt deze vermoedelijk geheel apocriefe overlevering [16]). Het is bekend om zijn handschriften, vooral Syrische, waarvan door A. BAUMSTARK een cataloog is gepubliceerd. De belangstelling van de bisschop voor oude boekrollen is alleen al om deze reden begrijpelijk. Hij liet de drie Bedoeïnen die de vondst in de woestijn hadden gedaan bij zich komen, maar vanwege hun woest en onbeschaafd uiterlijk en omdat zij geen Syrische handschriften te koop aanboden, werden zij door de secretaris van de bisschop (die blijkbaar niet op de hoogte was gebracht) afgewezen. Zij gingen heen en ontmoetten niet ver af op het plein bij de Jaffapoort een Joodse handelaar, die hun wel veel geld aanbood maar tegen wie zij door een Syrisch antiquiteitenhandelaar werden gewaarschuwd. Volgens de bestaande Palestijnse wetgeving was het immers ongeoorloofd zich een antiquiteitenvondst zonder meer toe te eigenen, te verkopen, het land uit te voeren, enz.; in zulke zaken moest eerst de overheid worden gekend die gewoonlijk het beste deel voor zich nam. De Syriër suggereerde nu de Bedoeïnen dat de Joodse handelaar, op wiens bureau zij het hun beloofde geld moesten afhalen, wel eens de autoriteiten zou kunnen waarschuwen, zodat dan én geld én rollen voor hen verloren zou gaan, als nog geen ergere dingen gebeurden. Van het drietal lieten er zich twee intimideren, een derde niet. Men verdeelde toen de buit; de twee mannen

[14]) *Megillôt Genûzôt,* p. 10.
[15]) *The Bibl. Archaeol.,* 1949, p. 26.
[16]) De tekst luidt, in vertaling: „Dit is het huis van Maria, de moeder van Johannes die Marcus wordt genoemd. Het werd door de apostelen tot kerk geproclameerd ten name van de moeder Gods Maria nadat onze Heer Jesus Christus ten hemel was opgeklommen. En het werd opnieuw gebouwd na de verwoesting van Jerusalem door keizer Titus, in het jaar onzes Heren 73".

gaven hun aandeel in bewaring aan de Syriër, de derde ging er mee heen en heeft het later verkocht, zodat het in het bezit is gekomen van het museum der Hebreeuwse universiteit te Jerusalem. De Syrische bisschop slaagde er twee weken later in al het overige aan te kopen.

Daar men aan de bisschop had verteld waar de schat vandaan kwam, was hij er, naar hij zegt, van overtuigd dat de handschriften ongeveer 2000 jaar oud moesten zijn; sinds het begin der Christelijke jaartelling, zo redeneerde hij, hadden er immers geen mensen gewoond in de streek van Ain Fašḫa, aan de oever van de Dode Zee! [17]). Het argument was niet erg deugdelijk, maar in ieder geval trachtte Mar A. Y. SAMUEL mensen te vinden die zijn opvatting deelden en die de belangrijkheid der vondst aan het licht zouden kunnen brengen. Zijn bemoeiingen in deze richting bleven echter lange tijd vruchteloos, o.a. doordat hij te geheimzinnig te werk ging, oorspronkelijk niet wilde vertellen waar de rollen vandaan kwamen en jegens Europese geleerden die belang stellen in handschriften het — niet geheel onbegrijpelijke — wantrouwen aan de dag legde dat veel Oosterlingen met hem delen. Maar al te vaak hebben Westerlingen zich in het verleden op minder fraaie wijze, of tegen veel te geringe prijzen, meester gemaakt van kostbare oude handschriften; dit heeft tot gevolg dat veel half-intellectuele Oosterlingen nu in elk oud handschrift dat zij bezitten een grote schat zien die zij zorgvuldig bewaken en beschermen. Mar SAMUEL ontbood en ontving bij zich o.a. de schrijver van dit artikel [18]), een Syrisch beambte van het Rockefeller museum en bibliotheek en twee experts van de bibliotheek der Hebreeuwse universiteit, naar hem toe gezonden door bemiddeling van Dr MAGNES, de toenmalige president der universiteit. Niemand wilde geloven dat de handschriften zo oud waren als de bisschop zei. Van 5-26 September bezocht Mar SAMUEL zijn patriarch te Homs (het oude Emesa) in Syrië. Deze man, een intellectueel en goed kenner van het Arabisch en het Syrisch maar niet van het Hebreeuws, kon evenmin overtuigd raken van de hoge ouderdom der rollen, maar hij ried zijn onderdaan aan zich in verbinding stellen met een hoogleraar aan de Amerikaanse (Methodistische) universiteit te Beyrouth. Deze laatste was echter met vacantie.

Ondertussen zocht de Syrische antiquiteitenhandelaar KIRAZ contact met Prof. SUKENIK en wist de bisschop te bewegen hem de grootste rol, die later is gebleken die van Isaïas te zijn, voor een dag af te staan om haar aan Prof. SUKENIK te tonen. KIRAZ hield zich echter niet aan zijn gegeven woord en stond de rol voor twee dagen af aan SUKENIK, die van de gelegenheid gebruik heeft gemaakt een aantal hoofdstukken te copiëren en later uit te geven in zijn *Megillôt Genûzôt,* verschenen in November 1948. De toestanden die toen reeds in Jerusalem heersten maakten het contact tussen de beide bevolkingsgroepen der stad, de Joden en de Arabieren, zeer moeilijk, zodat er geen verder contact is geweest tussen SUKENIK en de Syriërs van Mar Markos.

Op 18 April 1948 wendden deze laatsten zich tot de *American School of Oriental Research*

[17]) *Bibl. Arch.* XII (1949), p. 26.
[18]) Daar mijn naam in Amerikaanse publicaties herhaalde malen is genoemd in verband met de vondst der rollen en Mar SAMUEL in *Bibl. Arch.* XII (1949), p. 28 mijn bezoek aan hem beschrijft bij welke gelegenheid mij de rollen zijn getoond, wil ik hierover een enkel woord vermelden. Ik kende de bisschop van Markos van vroegere bezoeken; daarom liet hij mij eind Juli 1947 (en niet in Augustus, zoals hij zelf schrijft) roepen om mijn oordeel te vernemen. Ik heb de rollen toen gezien en al heel spoedig de grootste geïdentificeerd als een Isaïas-synagogerol, terwijl ik in een andere teksten uit een der kleine profeten herkende. Ik heb de rollen hoogstens enkele minuten bekeken, hetgeen iets anders is dan het „carefully examined" waar de bisschop van spreekt. Deze vertelde mij bij die gelegenheid slechts, dat de rollen in potten waren gevonden, niet echter wáár en onder welke omstandigheden. Hij wilde ze mij niet meegeven naar de *Ecole Biblique,* noch zich op mijn voorstel in verbinding stellen met de Hebr. Universiteit of de Schocken bibliotheek. Ook wilde hij niet verklaren hoe hij wist dat ze 2000 jaar oud waren. Slechts beloofde hij een of meer exemplaren der potten (die niet in zijn bezit waren) naar de *Ecole* te sturen. Deze zijn echter nooit gekomen, daar zij, zoals later is gebleken, door SUKENIK zijn aangekocht. Omdat ik in de enkele ogenblikken dat ik de teksten heb gezien deze niet aanstonds paleografisch kon classificeren kwam de hele geschiedenis mij bijzonder verdacht voor en dacht ik met middeleeuwse teksten te doen te hebben. Op de *Ecole* werd ik in mijn twijfel versterkt, en ik besloot de zaak te laten rusten tot wij de ouderdom van het aardewerk hadden kunnen vaststellen. Dit kwam echter nimmer en zo heb ik, helaas ten onrechte, gemeend aan de zaak verder geen aandacht te moeten schenken.

te Jerusalem, waar de jeugdige Dr J. C. TREVER op dat moment plaatsvervangend directeur was. Deze ontving de secretaris van de bisschop, *aboena* SOWMY en vroeg hem de volgende dag met de rollen terug te komen. Dit geschiedde, Dr TREVER pakte de zaak aanstonds met enthousiasme aan en het gevolg was dat men al heel spoedig meende de bisschop gelijk te kunnen geven wat zijn datering betrof. Advies werd gevraagd aan Prof. W. F. ALBRIGHT in de U.S.A., die in een enthousiaste brief Dr TREVER en de zijnen gelukwenste met wat hij noemde „the greatest manuscript discovery of modern times!" [19]). De eerste uitvoerige mededelingen verschenen in het September-nummer van het Amerikaanse tijdschrift *The Biblical Archaeologist*, van de hand van J. C. TREVER en van die van Millar BURROWS [20]).

Ondertussen had ook Prof. SUKENIK niet stil gezeten. In een luxueuse uitgave gaf hij in het Hebreeuws een soort preliminair rapport uit over de vondst, waarin een groot aantal prachtige fotografieën is opgenomen en ook enkele brokstukken tekst wereldkundig zijn gemaakt. Hieronder bevinden zich voornamelijk stukken der teksten die hij in eigen bezit of beheer had, maar ook Isaïas 42 en 43 volgens de tekst der rol die in het bezit was van de Syriërs. De tekst, of een deel daarvan, van Is. 40 werd in prachtdruk aangeboden aan de leden van het Joodse parlement, bij de opening daarvan te Jerusalem. Het waren de eerste langere tekstfragmenten die de geleerde wereld hebben bereikt.

Om tot volledige zekerheid te geraken omtrent de juistheid van het verhaal der Bedoeïnen betreffende de vindplaats der rollen, was het nodig deze te onderzoeken. Dit is, vermoedelijk op instigatie der Syriërs of met hun medeweten, gebeurd door enkele clandestiene onderzoekers, wier namen bekend zijn, maar (nog) niet gepubliceerd. Zij hebben de grot op zeer ondeskundige wijze ondersteboven gehaald, zelfs de grond omgewoeld om er iets te vinden, en niets achter gelaten dan een groot aantal kleine snippers leer of papyrus van de vele rollen die hier eens bewaard zijn geweest, stukken doek waarin de rollen waren gewikkeld geweest met zwarte substantie doortrokken, en een groot aantal scherven afkomstig van de potten waarin de rollen door hun oorspronkelijke bezitters waren opgeborgen. Ook lieten zij stukken krant en andere dingen achter, waardoor men hun identiteit heeft kunnen vaststellen.

Later interesseerde zich een Belgische waarnemer der U.N.O., zekere luitenant Philippe LIPPENS voor de vondst en hij rustte niet alvorens hij de grot had gevonden. Bedoeïnen der Taᶜamireh die in het Jordaanse legioen dienst hadden genomen gaven inlichtingen en zo werd, na ijverig speuren, de plaats ontdekt. Er werd een militaire wacht voor geplaatst en verlof, resp. opdracht om de grot te onderzoeken werd gegeven aan L. HARDING, van het *Department of Antiquities* te Ammân, en aan p. R. DE VAUX, directeur der *École Biblique et Archéologique Française* te Jerusalem. In Februari/Maart 1949 hebben beiden drie weken lang in de grot gewerkt. Deze en de onmiddellijke omgeving daarvan werden onderzocht „jusqu'au sol vierge" [21]) en alle snippers, fragmenten en scherven (meer was er niet te vinden) die maar iets te maken konden hebben met de boekrollen of de potten waarin zij waren opgeborgen geweest, werden met de grootste zorg verzameld en meegenomen. Volgens recente persberichten is een deel der vondst naar Londen gegaan en wordt daar bestudeerd [22]), terwijl een ander deel naar Jerusalem is overgebracht. Omtrent de resultaten is door p. DE VAUX een memorandum opgesteld, dat Prof. G. RYCKMANS van Leuven op 8 April 1949 heeft voorgelezen voor de *Académie des Inscriptions et Belles Lettres* te Parijs en waarover persberichten zijn verschenen. In het Franse tijdschrift *La Vie Intellectuelle* publiceerde hij over zijn onderzoekingen een algemeen oriënterend artikel [23]), terwijl in de *Revue Biblique* van April 1949 van zijn hand een post-scriptum op een artikel van R. TOURNAY O.P. verscheen, waarin hij enkele korte mededelingen deed [24]); een uitvoerig verslag verscheen in het nummer van October [24a]).

[19]) The *Bibl. Arch.* XI, 1948 (Sept.), p. 55.

[20]) *Bibl. Arch.* XI, 1948, J. C. TREVER, *The Discovery of the Scrolls,* p. 46-56; M. BURROWS, *The Contents and Significance of the Manuscripts,* p. 57-61.

[21]) *Rev. Bibl.* 1949, p. 234.

[22]) Cf. ILN 1 Oct. 1949, 490-491.

[23]) *La Vie Intellectuelle* (verschijnt bij de *Editions du Cerf,* Paris), *Les manuscrits hébreux du désert de Juda,* pp. 583-595.

[24]) Post-Scriptum: *La cachette des manuscrits hébreux,* Rev. Bibl. 1949, p. 234-237.

[24a]) R. DE VAUX, *La grotte des manuscrits hébreux,* RB 1949, p. 586-609 (met afbeeldingen o.a.

Hoewel de resultaten der onderzoekingen van HARDING en DE VAUX dus niet van even spectaculair karakter zijn geweest als de vondsten die voorafgegaan waren, zijn zij toch onder meer dan één opzicht uiterst belangrijk. Op de eerste plaats heeft men kunnen vaststellen dat het verhaal van de vondst, zoals het door de Bedoeïnen is gedaan, geen fabel is geweest, zoals sommigen hebben verondersteld of gesuggereerd [25]). Alles wijst er op dat de grot bij Ain Fašḫa een authentieke bergplaats is geweest van boekrollen die daar vele eeuwen lang zijn geweest [26]).

Op de tweede plaats heeft men in de grot fragmenten gevonden die deel hebben uitgemaakt van sommige der reeds bekende rollen. Dit is niet alleen het meest doorslaande bewijs dat de grot dezelfde is als die door de Taᶜamireh Bedoeïnen is ontdekt, maar vult ook enkele lacunen in de reeds bekende teksten aan.

Op de derde plaats heeft men, en dit is in zekere zin sensationeel te noemen, tekstfragmenten in archaïsch (ᶜoud-phoenicischᵓ) schrift gevonden waarvan de vorm veel gelijkenis vertoont met die der ostraca van Lakiš! De tekst maakt deel uit van Lev. 19-22, hoofdstukken die behoren tot wat men de ᶜHeiligheidswetᵓ heeft genoemd (Lev. 17-26). De ostraca van Lakiš zijn uit de laatste jaren van het koninkrijk Juda (589/8) en de overeenkomst van het schrift der fragmenten van Lev. met dat der ostraca maakt het mogelijk dat deze fragmenten eeuwen ouder zijn dan de rest der gevonden handschriften. Van meer dan een mogelijkheid kan men echter niet spreken. Het z.g. Phoenicische schrift (dat der ostraca van Lakiš, het kanaal van Siloë, enz.) is immers nog lange tijd na de ballingschap in gebruik geweest voor sacrale doeleinden. Het schrift der Samaritanen stamt er in rechte lijn van af, zodat het zeker is dat het voor het schrijven van gewijde teksten nog in zwang was op het ogenblik dat de Samaritanen zich van de Joden definitief afscheidden en hun eigen weg gingen (rond 400?) [27]). Zelfs bij de opstand van BAR KOCHBA (132-135) heeft men munten geslagen met opschriften in het oude schrift. Waar het al zeer moeilijk is de grote meerderheid der gevonden rollen en fragmenten op zuiver paleographische gronden te dateren, gezien het schaarse materiaal dat ter vergelijking aanwezig is, is het nog moeilijker de tijd van ontstaan der archaïsche teksten aan te geven, waarvoor nog veel minder vergelijkingsmateriaal ter beschikking is. Het is interessant dat de gevonden teksten in het oude schrift juist uit de Heiligheidswet stammen; volgens de critici der school van WELLHAUSEN en vele anderen maakt deze deel uit van de Priestercodex en is daarvan een der oudste stukken, omtrent de datering waarvan wordt getwist. EISSFELDT voelt er veel voor dat zij in het midden der zesde eeuw zou ontstaan zijn [28]); een later tijdstip is in elk geval erg onwaarschijnlijk. Nu ziet het er niet naar uit dat men zal kunnen aantonen dat de fragmenten met het oude schrift ouder zijn dan de Lakiš teksten en daarom zal de nieuwe vondst vermoedelijk van weinig of geen invloed blijken te zijn op de (bezonnen) exegese [29]).

Op de vierde plaats zijn onder de fragmenten in de grot bij Ain Fašḫa nog allerlei stukken terug gevonden van bijbelse (Genesis, Rechteren, Deuteronomium) (PLAAT XII, Afb. 11) en niet-bijbelse documenten; de fragmenten van de laatste vormden de meerder-

van grot, ceramiek, vier Leviticus-fragmenten, behorend tot Lev. 19, 31-34; 20, 20-23; 21, 24-22, 3; 22, 4-5).

[25]) Prof. S. ZEITLIN heeft in drie artikelen in de JQR (*A Commentary on the Book of Habakkuk, Important Discovery or Hoax? — Scholarship and the Hoax of the Recent Discoveries,* XXXIX, 1948/49, pp. 235-247; 337-363 en *The alleged Antiquity of the Scrolls* XL, 1949/50, p. 57-78) de hoge ouderdom en/of echtheid der rollen in twijfel getrokken en de mogelijkheid van een mystificatie geopperd. In JQR XL, 1949/50, p. 127-134, uit G. R. DRIVER soortgelijke twijfels in een artikel *The Hebrew Manuscripts.* Zijn conclusie luidt: „I see nothing that compels a date B.C.E. but a number of points that appear to indicate a date C.E.; but to doubt a pre-Christian is not ipso facto to postulate a medieval date" (p. 133). Deze conclusie lijkt mij niet erg overtuigend.

[26]) Zonder voldoende reden wordt hieraan nog getwijfeld door E. R. LACHEMAN, in zijn artikel *A Matter of Method in Hebrew Paleography,* in JQR XL (1949/50), p. 15-36. Hij suggereert dat de Bedouïnen alles in de grot hebben gebracht.

[27]) Vgl. SCHÜRER, Geschichte...⁴, Leipzig, 1907, II, p. 21.

[28]) *Einleitung in das Alte Testament,* Tübingen 1934, p. 276.

[29]) In RB 1949, p. 597-602 bespreekt DE VAUX de stukken (zie noot 24a) en stelt de 4de eeuw v. Chr. als datum voor (p. 602).

heid. Er was o.a. een stuk bij van de tot dusver onbekende Hebreeuwse tekst van het boek der Jubileeën [30]); men heeft echter geen zekere sporen ontdekt van Aramese teksten [31]). Naast fragmenten van rollen van leer of perkament zijn ook nog stukjes papyrus voor de dag gekomen, die meestal met kwadraatschrift, maar soms ook met Grieks letterschrift waren beschreven [32]).

An het slot van zijn post-scriptum constateert DE VAUX dat slechts een deel van de oorspronkelijke inhoud der bergplaats aan het licht is gekomen en hij vraagt zich af of de mogelijkheid bestaat dat de rest nog door de Bedoeïnen of door handelaars wordt achtergehouden, zodat er kans is dat er binnen niet al te lange tijd nog andere documenten voor de dag komen. Zijn antwoord is negatief, daar hij tekenen meent te hebben gevonden die er op wijzen dat men reeds rond 200 A.D. in de grot is doorgedrongen en een deel van de inhoud heeft meegenomen. De gevonden scherven vertonen immers breukvlakken die lang geleden zijn ontstaan, fragmenten van verschillende rollen kleefden vast aaneen als gevolg van een zeer lang contact, stukken doek vond men tussen de uitwerpselen van wilde dieren die in de grot vertoefd hebben [33]). Daarom is DE VAUX van mening dat de bezoeker uit de tweede of derde eeuw onzer jaartelling, van wiens aanwezigheid enkele scherven van ceramiek (van een kookpot en twee lampjes) uit die tijd getuigen, het grootste deel van de inhoud der grot heeft weggehaald.

II — PALEOGRAPHISCHE GEGEVENS EN OUDERDOM

Na de bovenstaande korte schets van de geschiedenis der vondst is de beurt aan een samenvattende beschouwing omtrent echtheid, paleographie, orthographie, morphologie, ouderdom en inhoud der rollen.

De echtheid is in het algemeen weinig aangevochten. Alles wijst er op dat men moeilijk met een vervalsing te doen kan hebben. Een falsaris zou niet de merkwaardige Hebreeuwse spelling hebben gebruikt die in de rollen voor de dag is gekomen, hij zou geen schrift hebben geproduceerd waarvan de vormen slechts aan enkele specialisten bekend waren, enz. En het is vermoedelijk niet te veel gezegd dat men slechts de rollen in handen gehad behoeft te hebben om er van overtuigd te zijn dat een vervalsing eenvoudig is uitgesloten. Dit kan worden gezegd zonder de geschiedenis der beroemd-beruchte vervalsingen op handschriftengebied uit het oog te verliezen. Daarom mist de veronderstelling van S. ZEITLIN, die de vondst „possibly a hoax" heeft genoemd, alle grond [34]).

Een andere kwestie, die in deze zaak van doorslaand belang is, is die der oudheid van de handschriften. Zijn ze voor-christelijk of minstens ontstaan rond het begin onzer jaartelling, ofwel zijn ze middeleeuws? De laatste veronderstelling is slechts door weinigen geuit, voornamelijk door S. ZEITLIN in de drie genoemde artikels, door E. R. LACHEMAN (*A Matter of Method in Hebrew Paleography,* JQR XL, 1949/50, p. 15-39) en door enkele anderen (cf. *Biblica* 30, 1949, p. 474-475). G. R. DRIVER (zie noot 25), voelt wel wat voor een middeleeuwse datum, maar drukt zich voorzichtig uit.

Dat de handschriften werkelijk uit vóórchristelijke tijd of uit het allereerste begin onzer jaartelling stammen, is op bijna brilliante wijze bevestigd door de onderzoekingen van HARDING en DE VAUX in de grot bij Ain Fašḫa. Een der belangrijke ontdekkingen die men daar heeft gedaan betreft immers de resten van het aardewerk waarin de rollen zijn opgeborgen geweest en dat, volgens het oordeel van een deskundige als DE VAUX, uit niet later tijd kan zijn dan de tweede, of het begin der eerste eeuw vóór onze jaartelling. Nu is het

30) Besproken in RB 1949, p. 602-605.

31) *Rev. Bibl.* 1949, p. 235.

32) DE VAUX in *La Vie Intellectuelle,* a.c., p. 588. L. HARDING in *The Illustrated London News* van 11 Oct. 1949, p. 493, schrijft: „it is possible, though by no means certain, that the writing on some of these may be Greek".

33) *La Vie Intellectuelle* 1949, p. 586.

34) S. ZEITLIN, *A Commentary on the Book of Habakkuk. Important Discovery or Hoax?* JQR, n.s. XXXIX 1948/9, p. 235-247. *Scholarship and the Hoax of Recent Discovery,* o.c., p. 337-363, *The Alleged Antiquity of the Scrolls,* XL, 1949/50, p. 57-78.

natuurlijk niet onmogelijk dat men, zoals ZEITLIN en LACHEMAN suggereren, jonge handschriften heeft opgeborgen in oud aardewerk, maar men bedenke dat het uiterst onwaarschijnlijk is dat middeleeuwse schrijvers, of althans schrijvers die eeuwen na 100 v. Chr. hebben geleefd, een verzameling van een goede vijftig oude hellenistische potten van ongeveer dezelfde vorm en grootte bij de hand hebben gehad om er hun boeken in op te bergen! [35]). Het ligt voor de hand, dat de ceramiek uit dezelfde, of minstens uit ongeveer dezelfde tijd is als die waarin de bergplaats is ingericht. Dat de Bedoeïnen de potten zouden hebben gevonden, daarin de handschriften gedaan, dan een groot gedeelte hebben vernietigd, enz. zal wel niemand willen geloven die ooit met deze mensen heeft omgegaan.

Sommige in de grot bij Ain Fašḫa gevonden teksten bleken over verschillende rollen verdeeld te zijn. Dit laatste kan twee redenen hebben: ofwel men heeft reeds oudtijds twee of meer rollen nodig gehad om één tekst op te schrijven, ofwel wat oorspronkelijk één rol was is in vroeger of later tijd (bij de vondst?) in stukken verdeeld. De grotere teksten die het eerst bekend zijn geworden zijn het boek Isaïas (PLAAT IX, Afb. 6), het boek Habakkuk met commentaar (Afb. 7), het ᶜsectarischeᵓ boek (PLAAT X, Afb. 8); een verzameling tot dusver onbekende hymnen of psalmen (PLAAT XI, Afb. 10); het boek van de oorlog der Kinderen van het licht met de Kinderen der duisternis (PLAAT XI, Afb. 9).

Daarnaast zijn nog andere rollen gevonden waarvan de inhoud oorspronkelijk niet bekend kon worden gemaakt; één daarvan bleek later een deel van Isaïas (± 11 hoofdstukken, te beginnen bij Is. 48) te bevatten en is in het bezit van E. SUKENIK, resp. van het museum der Hebr. Universiteit te Jerusalem. Een andere rol, in het bezit der Syriërs, bevat vermoedelijk een tot dusver onbekende Aramese tekst van een apocrief *Lamechboek.* Men heeft deze laatste een poos lang voor een tekst van Henoch gehouden; het is mogelijk dat de schrijver van Henoch hfdst. 106-108 er gebruik van heeft gemaakt [35a]). SUKENIK geeft in zijn boek twee afbeeldingen van nog niet losgewikkelde rollen [36]). De buitenste windingen dezer handschriften kleefden zo aan elkaar, dat het aanvankelijk niet mogelijk was ze los te wikkelen zonder de tekst zwaar te beschadigen. Daarom liet men de handschriften voorlopig in dezelfde toestand als waarin men ze had aangetroffen, in de hoop dat een methode zou worden gevonden die het mogelijk zou maken ze los te wikkelen zonder de tekst van het buitenste deel ervan verloren te laten gaan.

Wat de gevonden snippers en fragmenten betreft: voordat HARDING en DE VAUX hun onderzoekingen deden bij Ain Fašḫa was reeds een bundeltje fragmenten in handen gekomen van SUKENIK, en een ander in die van de Syriërs. Onder de laatste zijn drie Daniëlfragmenten van bijzonder belang: Dan. 1, 10-16; 2, 2-6; 3, 23-30. Het derde dezer fragmenten is in het Aramees, in het tweede vinden wij in v. 4 de bekende overgang van het Hebreeuws naar het Aramees. Paleographisch moet de tekst dezer fragmenten het meeste weg hebben van de Isaïasrol, hetgeen ons gemakkelijk in de tweede eeuw v. Chr. kan brengen! De tekst stemt substantieel overeen met die der Masoreten [37]).

Over de paleographie der rollen is tot dusver het uitvoerigst geschreven door J. C. TREVER [38]) en S. A. BIRNBAUM [39]). Van de hand van SUKENIK en van ALBRIGHT, misschien wel de meest gequalificeerde paleographen, hebben wij nog niet veel. Van belang zijn ook de artikelen van S. ZEITLIN en R. LACHEMAN in de JQR XXXIX en XL [40]). Bekend is dat

35) Dit is ook het oordeel van DE VAUX in *Rev. Bibl.* 1949, p. 236.

35a) Zie J. C. TREVER, *Identification of the Aramaic Fourth Scroll from ᶜAin Feshka,* BASOR 115 (Oct. 1949), p. 8-10. Voor het Lamechboek, vgl. E. SCHÜRER, *Geschichte des jüd. Volkes* ... III⁴, p. 358 vv.,

36) *Meg. Gen.* p. 11 en pl. 2.

37) *Bibl. Arch.* XII, 1949, p. 33.

38) *A Paleographic Study of the Jerusalem Scrolls,* BASOR 113, 1949 (Febr.), p. 6-23 (met een uitvoerige vergelijkende lijst en facsimile's).

39) BASOR 113, 1949 (Febr.), p. 33-35, *The Date of the Isaiah Scroll*; JBL LXVIII, 1949, p. 161-168, *The Date of the Habakkuk Scroll; The Date of the Cave Scrolls,* BASOR 115, p. 20-22.

40) JQR XXXIX (1948/49), p. 235-247; 337-363; XL (1949/50), p. 15-39; 57-58. Tegen deze beiden heeft W. F. ALBRIGHT geschreven in de JQR XL (1949/50), p. 41-49: *Are the ᶜAin Feshka Scrolls a Hoax?,* waarin hij o.a. mededeelt dat J. A. BIRNBAUM, die hij dé autoriteit noemt op het gebied der middeleeuwse Hebreeuwse paleographie, de Isaïasrol in de eerste helft van de tweede eeuw v. Chr. da-

ALBRIGHT en SUKENIK zich op paleographische gronden onvoorwaardelijk voor een hoge, liefst vóórchristelijke ouderdom der handschriften hebben uitgesproken. Met betrekking tot de paleographie van het Hebreeuwse kwadraatschrift en de onmiddellijke voorlopers daarvan staat maar weinig materiaal ter beschikking en het is haast nergens systematisch geordend. Belangrijk is een artikel van W. F. ALBRIGHT over de datering van de papyrus Nash (PLAAT XV, Afb. 17): *A Biblical Fragment from the Maccabaean Age: The Nash Papyrus* [41]). De Nash papyrus, zo genoemd naar de eigenaar W. L. NASH, is een klein fragmentje papyrus en enkele bijbehorende snippers, die samen een deel van de tekst van de tien geboden en het begin van het *šemaᶜ* gebed bevatten. Vóór de vondst in de grot bij Ain Fašḫa was hij de oudste bekende Hebreeuwse Bijbeltekst; omtrent de juiste datering daarvan is men het echter niet eens, want terwijl de meesten het er voor schijnen te houden dat de papyrus uit het eind van de eerste eeuw na Chr. is, pleiten anderen voor een vroegere datum, ALBRIGHT (1937) zelfs voor de Makkabeeëntijd (tweede helft tweede eeuw v. Chr.); later heeft ALBRIGHT als ᶜsafest date᾽ ± 50 v. Chr. genoemd [42]).

In het boven genoemde artikel tracht ALBRIGHT het tot dusver gevonden paleographische materiaal, dat tot datering van de papyrus Nash kan dienen, te classificeren. Aangezien de papyrus met kwadraatschrift is beschreven, komt dit alleen aan de orde. En aangezien dit laatste een vorm van ontwikkeling van het oude Aramese schrift is, begint ALBRIGHT in zijn classificatie met de oudste bekende vormen daarvan. Hij onderscheidt: — I. schrift van een Aramees ostracon uit Assur (uit ± 660 v. Chr.), en van aantekeningen met inkt aangebracht op Assyrische contracten (zevende eeuw); — II. de standaardcursive van het Perzische rijk, zoals b.v. gebruikt in de papyri van Elephantine (Afb. 12); — III. schrift van enkele papyri en kortere teksten gepubliceerd door N. AIMÉ-GIRON [43]) (vierde eeuw) (PLAAT XIV, Afb. 15); — IV. schrift van papyri van Edfu (PLAAT XIV, Afb. 16) e.a. (derde eeuw), waarmee verwant zijn de Tobia-inscriptie van ᶜArâq el Emîr (PLAAT XV, Afb. 18) (tweede eeuw v. Chr.?) [44]) en een depinto van Alexandrië, gepubliceerd door Clermont GANNEAU [45]) (PLAAT XIX, Afb. 19). Uit later tijd (niet door ALBRIGHT op dezelfde wijze geclassificeerd) zijn wat hij noemt de Herodiaanse inscripties (37 v. Chr.-70 A.D.), waartoe hij rekent de inscriptie der Benê Ḥēzîr (PLAAT XVII, Afb. 27) in het z.g. Jacobusgraf in het Cedrondal bij Jerusalem [46]), de z.g. Ozias-(ᶜUzziah-)plaquette (PLAAT XVIII, Afb. 29) [47]), de inscriptie (twee woorden) op de sarcophaag van de Syrisch-Joodse koningin Helena van Adiabene (±50-60 A.D.) (PLAAT VII, Afb. 24) [48]), de uit twee woorden bestaande grens-inscriptie(s) van Gezer (vlgs ALBRIGHT tussen 100 en 63 v. Chr.) (PLAAT XVIII, Afb. 28) [49]), en een aantal inscripties en graffiti op Joodse ossuaria (PLAAT XVII, Afb. 21-23, 25, 26) [50]). Als vergelijkings-

teert, terwijl P. KAHLE hem in een correspondentie heeft medegedeeld dat het in geen enkel opzicht mogelijk is dat de rollen jonger zouden zijn dan de tweede eeuw A.D. (p. 44). In hetzelfde nummer der JQR, p. 58, citeert ZEITLIN echter H. TORCZYNER, die verklaard heeft dat naar zijn mening de Isaïasrol uit de derde eeuw A.D. is; de andere rollen zijn alle jonger dan die van Isaïas.

[41]) In JBL LVI, 1937, p. 145-176; het artikel bevat geen photografische afbeeldingen, twee kleine en zeer onvolledige overzichten van de ontwikkelingsvormen van enkele letters, en een uitvoerige bibliografie.

[42]) BASOR 113, p. 23, noot 65a. In een later artikel *On the Date of the Scrolls from ᶜAin Feshka and the Nash Papyrus,* BASOR 115, p. 10-19 polemiseert ALBRIGHT tegen S. ZEITLIN en E. LACHEMAN. Hij geeft hierin slechts toe vroeger enkele kleine fouten te hebben gemaakt op grond van het feit dat hij toen nog geen infra-rode photo van de Papyrus Nash ter beschikking had (p. 14). (Voor de reproductie in dit Jaarbericht, plaat XV, is het helaas niet mogelijk geweest een dergelijke photo te verkrijgen.) Op p. 19, noot 10, deelt A. ten slotte mede van E. SUKENIK te hebben vernomen dat deze is teruggekeerd tot de oudere (A.'s) datering van de Papyrus Nash.

[43]) In zijn *Textes Araméens d'Egypte,* Le Caire, 1931.

[44]) Facsimile o.a. in M. LIDZBARSKY, *Handbuch zur nordsemitischen Epigraphik,* Weimar, 1898, II, Pl. XLIII, 1; vlgs ALBRIGHT is de inscriptie uit de derde eeuw.

[45]) In zijn *Recueil d'Archéologie Orientale* VIII, 1915, p. 61.

[46]) Facsimile in LIDZBARSKY, *o.c.,* pl. XLIII, 2.

[47]) Facsimile o.a. bij SUKENIK, *Megillôt Genûzôt,* pl. 4 (tegenover p. 15).

[48]) Facsimile bij M. LIDZBARSKY, II, pl. XLIII, 7.

[49]) Facsimile bij M. LIDZBARSKY, o.c., II, pl. XLIII, 2.

[50]) Grotendeels verspreid gepubliceerd, voornamelijk door RB en SUKENIK; enkele honderden zijn tot dusver bekend.

materiaal gebruikt hij verder nog de oudste Nabatese en Palmyreense inscripties, welke niet ouder zijn dan de tweede eeuw v. Chr. [51]). Hiermee is wel al het beschikbare vergelijkingsmateriaal opgesomd; ook S. A. BIRNBAUM noemt in zijn twee artikelen in BASOR 1949 en JBL 1949 [52]) geen ander. Daar dit alles in verspreide publicaties te vinden is en nergens, in goede facsimile's, ordelijk is bijeengezet, is het begrijpelijk dat het onmogelijk was de handschriften uit de grot bij Ain Fašḫa op het eerste gezicht te dateren; slechts aan de enkelen die zich reeds in deze zeer speciale materie hadden ingewerkt was het gegeven hierover een oordeel te vellen.

Enkele paleographische opmerkingen over de handschriften zelf mogen hier volgen. Opmerkelijk is bij alle handschriften het goede, soms zelfs prachtige schrift. Terwijl de papyrus Nash de indruk wekt het werk te zijn van een man voor wie het schrijven, in elk geval het schoonschrijven, geen dagelijkse bezigheid was, zijn de teksten der rollen van Ain Fašḫa zonder twijfel door geoefende schrijvers gecopieerd. Vóór zij hun werk begonnen hebben zij op het leer horizontale lijnen getrokken waartegen of waaronder (niet waarop) zij hun letters schreven. Verticale lijnen dienden soms om de kolommen te markeren. De lijnen werden getrokken met een scherp instrument, mogelijk een soort wieltje met scherpe kant, dat met een asje aan het einde van houten stift was aangebracht; als gevolg van dit procédé zijn veel lijnen ᶜdoorgedrukt᾽ aan de niet beschreven binnenkant van het leer. De gewoonte om op dergelijke wijze perkamenten handschriften te ᶜliniëren᾽ heeft lange tijd bestaan en was o.a. in het middeleeuwse Europa vrij algemeen in zwang. Op een door DE VAUX in RB 1949, pl. XVII gepubliceerde en p. 605-609 besproken tekst van een onbekend werk zijn horizontale en verticale lijnen in het *rood* aangegeven. De copist schreef *parallel* met de horizontale, niet er onder of er op. De letters der hss. zijn geschreven met inkt, met behulp van een soort pen. De inkt is door Dr H. J. PLENDERLEITH onderzocht en bleek als zwartingsmiddel koolstof, géén ijzer te bevatten; om deze reden meent hij dat hij uit de Hellenistische of uit de Romeinse tijd afkomstig is, hetgeen weer van belang kan zijn voor de datering [52a]).

De woorden zijn alle van elkaar gescheiden door een tussenruimte, terwijl grotere tussenruimten, of zelfs aan het eind opengelaten regels op een indeling in pericopen wijzen. Dan heeft men nog een aantal merkwaardige tekens gevonden, in sommige teksten verspreid, waarvan de betekenis nog niet duidelijk is [53]). Men vindt er een onder kol. 32 van de Isaïasrol, rechts onderaan [54]). De letters zelf zijn onder en niet op de lijnen geschreven, een verschijnsel dat samenhangt met het feit dat zij, met uitzondering van de *lamed,* van boven overal even lang zijn, maar niet van onderen. Hetzelfde verschijnsel heeft men opgemerkt bij de papyri van Elephantine (waar lijnen vanzelfsprekend ontbreken) en bij de papyrus Nash, waarop evenmin lijnen voorkomen (de papyrusvezel gaf voldoende de schrijfrichting aan). In het latere kwadraatschrift zijn de letters onderaan even lang als boven, met uitzondering van die letters die onder of boven een lange streep of haal hebben, zoals de *lamed,* de *qoph,* enz. In de Leviticusteksten in „archaïsch" schrift zijn de woorden door punten gescheiden, pericopen door open spaties.

Gelijk bekend, zijn er in het kwadraatschrift twee vormen van de letters k, m, n, p, ṣ, een korte aan het begin of in het midden van een woord, een lange aan het einde daarvan. Dit verschijnsel vindt men reeds terug in onze rollen, maar daar wordt het nog niet systematisch en uniform bij alle zes letters aangetroffen; ook is er verschil tussen de handschriften onderling. Karakteristiek is ook het veelvuldig gebruik van ligaturen, hetgeen vaak wijzigingen in de vorm der letters met zich meebracht; soms zijn twee letters aan elkaar geschreven, soms meer. Men vindt dit verschijnsel al terug in de Elephantine-papyri, in latere Aramese

[51]) Veel materiaal is te vinden bij LIDZBARSKY, *o.c.* Men zie ook J. CANTINEAU, *Le Nabatéen,* I-II, Paris, 1932; J. B. CHABOT, *Choix d'Inscriptions de Palmyre,* Paris, 1922; enz.

[52]) Zie boven, p. 9.

[52a]) Cf. ALBRIGHT in BASOR 115, p. 14. Vlg. S. KRAUSS, *Talm. Archäologie* III (1912), p. 148 vv. kende de Mišna nog geen galappelinkt, wèl de beide Gemara's. Men dient m.i. niet te veel waarde te hechten aan de gebruikte inktsoort t.o.v. de datering.

[53]) Zie BASOR 111, p. 9.

[54]) Zie plaat IX van dit Jaarbericht; kolom 32 staat rechts op de afbeelding.

teksten, in zeer sterke mate in het Nabatees, in het Palmyreens, en natuurlijk in het latere Syrisch en Arabisch. In het latere kwadraatschrift verdwijnt het geleidelijk, wordt echter nog zeer laat gevonden [55]). Ligaturen werden niet alleen gebruikt wanneer men snel schreef op papyrus of perkament, maar ook in lapidaire teksten, en zelfs in teksten in mozaïek [56]). Wel een bewijs dat zij als een wezenlijk deel van het schrift werden beschouwd.

Wat de afzonderlijke letters betreft is TREVER, in zijn uitvoerig artikel over de paleographie der rollen [57]), tot de conclusie gekomen dat men eerst en vooral onderscheid moet maken tussen twee schrifttypen die in de rollen voorkomen; n.l. tussen het schrift van de Isaïasrol en het sectarische document enerzijds, en de commentaar op Habakkuk, de Aramese rol, latere toevoegingen in col. 28, 32, 33 van de Isaïas rol, en de twee rollen der Hebreeuwse Universiteit te Jerusalem, waarvan SUKENIK facsimile's heeft gepubliceerd in zijn *Megillôt Genûzôt* anderzijds. Deze conclusie steunt vooral op het verschil in vorm dat volgens TREVER bestaat tussen de letters *z, g, h, w, ṭ, k* (mdiaal en finaal), *m* (mediaal), *n* (finaal), *samek, p* (finaal), *ṣ* (mediaal en finaal), *šin*, in de Isaïasrol en het sectarische document (waarin deze letters dezelfde of sterk overeenkomende vormen hebben) enerzijds en de andere documenten anderzijds. In deze stelling ligt, wat haar algemeenheid betreft, zeker waarheid, ofschoon de wijze waarop TREVER ze tracht te staven minstens in onderdelen voor discussie vatbaar is [58]). Het is niet gemakkelijk over deze zaak een oordeel uit te spreken zolang nog niet alle documenten gepubliceerd zijn. Toch kan wellicht het volgende worden gezegd.

Men dient allereerst te bedenken, dat het schrift der documenten geen cursieve of ᶜlopende handᵓ is, maar z.g. tekenschrift. Alle, of de meeste letters zijn stuk voor stuk en afzonderlijk getekend of geschreven, in veel gevallen zelfs daar waar zij aan elkaar zijn geschreven en het cursieve karakter slechts schijn is. Bij zulk een tekenschrift tracht de schrijver zich doorgaans veel nauwkeuriger aan zijn (ideaal) voorbeeld te houden dan bij zuiver cursief schrift. Afwijkingen, al zijn het kleine, in schrifttype of in de vorm der afzonderlijke letters, zijn dus van meer betekenis dan bij cursief schrift en kunnen minder spoedig aan het individuele, persoonlijke karakter worden toegeschreven dat elk schrift nu eenmaal noodzakelijk heeft. Zuiver technisch gesproken lijkt het schrift van de rol van de ᶜStrijdᵓ enz. het meest volmaakt, dat der hymnen komt op de tweede plaats of is hieraan gelijk. Onmiddellijk volgt hierop de Habakkukrol, dan die van Isaïas en ten slotte het sectarische document. Men zou over de rangorde van 1-4 kunnen twisten, moeilijker echter over die van de laatstgenoemde rol. Bij nader toezien blijkt het schrift hiervan geschreven te zijn met een minder vaste hand dan b.v. het prachtige schrift van de rol van de ᶜStrijdᵓ. De copist (of auteur?) heeft duidelijk de neiging gehad de afzonderlijke letters vlug en gemakkelijk te schrijven; de gepubliceerde zwart-wit facsimile's stellen echter niet in staat in elk geval met zekerheid de vorm der oorspronkelijke letters te onderscheiden, daar een aantal plaatsen, vooral van de eerste kolom (waarvan juist het beste facsimile is gepubliceerd) en de laatste, door een latere hand zijn bijgewerkt, door middel van ᶜre-inkingᵓ zoals TREVER het noemt [59]). Dit laatste maakt het moeilijk het handschrift of de facsimile's, in detail te bestuderen, neemt echter niet weg dat men kan zeggen dat de ietwat eenvoudiger en ᶜhandigerᵓ vorm van sommige letters in het Sectarische document te wijten kan zijn, niet aan het ideale voorbeeld dat de copist wenste na te tekenen, maar aan het individuele karakter van zijn hand (men lette b.v. op de vorm van de *sin*). Zo kunnen bepaalde overeenkomsten tussen de Isaïasrol en Sect. document slechts toevallig zijn en niet wijzen op een bepaald algemeen schrifttype waarbij de copist van het Sect. document zich zou hebben aangesloten. Men krijgt sterk de indruk dat dit hier en daar inderdaad het geval is, ondanks het voorbehoud dat men moet maken vanwege de ᶜre-inkingᵓ procedure, die tevens de reden is dat hier geen details kunnen worden

[55]) In zijn *Masoreten des Westens* I (Stuttgart, 1927) publiceert P. KAHLE o.a. een photografische reproductie van Dan. 10,15-11,2 uit A.D. 1130, waarop fraaie voorbeelden van ligaturen te zien zijn; soms zijn drie letters aan elkaar geschreven en een vierde er tegen aan.

[56]) Men zie b.v. het mozaïek van Ain Dûk (eerste eeuw A.D.) in RB 1919, p. 538.

[57]) BASOR 113, 1949, p. 6-23.

[58]) Men zie ook de kritiek van LACHEMAN in JQR XL, 1949/50, p. 15 vv.

[59]) Zie BASOR 111, 1948, p. 12.

genoemd. Ondanks deze reserve is het in elk geval duidelijk dat in Is. en Sect. de vormen van de g, z, k (mediaal en finaal), l, ṣ (finaal, ontbreekt in Is. en Sect.) zich onderscheiden van die in de andere teksten. Voor het overige laten de gepubliceerde facsimile's niet voldoende controle toe. Er zijn gevallen, b.v. dat der alef, waarin Sect. en Hab. samengaan, tegen de rest.

Hoe het ook zij, er zijn verschillen die moeilijk aan het zeer individuele karakter dat aan elk schrift noodzakelijk eigen is kunnen worden toegeschreven. De verschillen zijn echter zeer gering, zoals men zien kan op de uitgebreide lijst die TREVER heeft gegeven [60]). Het is duidelijk dat de verschillende handschriften niet uit ver uiteenliggende perioden kunnen zijn, zij vertonen alle *grosso modo* hetzelfde schrifttype. De variaties schijnen te wijzen op een zekere ontwikkeling, en wijzen er op dat de Isaïasrol de oudste moet zijn. Allerlei lettertypen die daarin voorkomen komen overeen met het schrift der papyri van Edfu uit de derde eeuw v. Chr. (PLAAT XIV, Afb. 16), terwijl anderzijds lettertypen uit Habakkuk, enz. overeenkomst vertonen met documenten of inscripties uit de Herodiaanse tijd. Zo komt het dat TREVER en anderen van mening zijn dat de handschriften uit de Herodiaanse tijd of zelfs ouder zijn. Het is hier niet de plaats om TREVER's paleographische argumentatie in bijzonderheden kritisch na te gaan; met het voorbehoud dat boven is gemaakt maakt zij echter geen slechte indruk, en komt *grosso modo* tot dezelfde resultaten als waartoe ook ALBRIGHT [61]) en SUKENIK [62]) zijn gekomen. Dat deze resultaten zijn bevestigd door het ceramisch onderzoek mag als bewijs voor de juistheid er van gelden.

SUKENIK merkt nog op [63]) dat het veelvuldig voorkomen van allerlei soort ligaturen tussen de verschillende letters van belang kan zijn voor de tekstkritiek van het Oude Testament, omdat zij bij copisten aanleiding konden geven tot zeer bepaalde fouten, die bij afwezigheid der ligaturen niet mogelijk of waarschijnlijk zouden zijn geweest. In het boek van de ᶜStrijdᵓ heeft hij meer dan 100 verschillende ligaturen ontdekt, soms van vier letters tegelijk [64]). In het algemeen gesproken zal men ook voor het verklaren van andere tekstfouten rekening moeten houden met het schrifttype der rollen. Daar wij echter met een voorloper van het ᶜtegenwoordigeᵓ kwadraatschrift te doen hebben, verschilt de mogelijkheid van vergissingen niet sterk van die bij het laatste. Bijzondere vermelding verdient het nog, dat *waw* en *jod* in de meeste handschriften niet van vorm verschillen; slechts in het Isaïashandschrift is de *jod* in zeer veel gevallen duidelijk van de *waw* onderscheiden. In de regel wordt de *waw* gevormd door een verticale streep van ongeveer gelijke lengte als de andere letters, met een klein haakje bovenaan links; de *jod* is op veel plaatsen even lang en heeft dezelfde vorm. Dit is zeer merkwaardig, want in het latere kwadraatschrift en ook al in de tijd van Mt. 5, 18 is de *jod* de kleinste letter van het alfabet. Hoe de moeilijkheid moet worden opgelost is nog niet duidelijk; peremptorisch is zij in elk geval niet, want in de door SUKENIK ontdekte ᶜdepintoᵓ (geschilderd opschrift) boven een *loculus* in een Joods graf in de Cedronvallei, oostelijk van de Jobsput, uit de eerste eeuw A.D., heeft de *jod* dezelfde (lange) vorm als de *waw* [65]). Hetzelfde is het geval in de inscriptie der synagoge van Kafr Bir'im (3de eeuw A.D.).

Enkele andere paleographische bijzonderheden worden nog door TREVER vermeld en met facsimile's geïllustreerd [66]). In kolom 45 van de Isaïasrol is bij de overgang van Is. 54, 10 naar 54, 11 waar te nemen dat de copist een ander schrijfinstrument heeft gebruikt; TREVER denkt een nieuwe, scherpe pen [67]). In kolom 28 van hetzelfde document heeft de oorspronkelijke copist Is. 35, 1-2 en de vijf laatste woorden van het voorafgaande hoofdstuk niet opgenomen, maar een regel open gelaten. Een latere copist heeft de ontbrekende woorden in kleine letters (anders zou er geen plaats geweest zijn) aangevuld. Hij heeft achter het laatste woord

[60]) Zie BASOR 113, 1949, p. 20-21.

[61]) Cf. zijn *The Archaeology of Palestine*, 1949, p. 222-223.

[62]) Cf. zijn *Megillôt Genûzôt*, p. 13-16.

[63]) Cf. *o.c.*, p. 15.

[64]) *l.c.*; dat het belang dezer ligaturen, die ook in veel later tijd voorkomen, niet mag worden overschat, is reeds gezegd.

[65]) Zie het artikel van SUKENIK, *Maᶜarat qebārîm jehûdît benaḥal qidrôn* (= Joodse grafspelonk in het Cedrondal), in het Hebreeuwse tijdschrift *Tarbiz*, VI, 1934, p. 190-196, en de bijgevoegde afbeeldingen.

[66]) Cf. BASOR 113, 1949, p. 8-9, 15, enz.

[67]) Cf. BASOR 111, 1948, p. 8.

van 34, 17c (ʿôlām) een klein cirkeltje geplaatst, heeft daarboven, in de margo, het eerste ontbrekende woord toegevoegd en heeft vervolgens de opengelaten regel gebruikt om in kleine letters (anderhalve regel lang) de rest aan te vullen. Volgens TREVER vindt men eveneens in kol. 32 en 33 (en elders!) van Isaïas inlassingen van een andere (en latere) hand, terwijl in kol. 30 de oorspronkelijke copist Is. 37, 6-7 heeft ingelast in een opzettelijk open gelaten te kleine ruimte, die hem noodzaakte de tweede regel van de inlassing tussen twee normale regels te schrijven, en het eind er van (twee en een half woord) in de margo van boven naar beneden. Nog op andere plaatsen vindt men soortgelijke toevoegingen van weggelaten teksten; de belangrijkste der tot dusver gepubliceerde is te vinden bij Is. 40, 7-8 (kol. 33), een plaats die later in dit artikel nog zal worden besproken [68]). Merkwaardig is vooral dat in de toevoeging de naam Jahwe is weergegeven door een horizontaal rijtje van vier punten. Was dit een bijzondere manier om het tetragrammaton te schrijven, resp. niet te schrijven en alleen maar aan te duiden? Uit de gepubliceerde tekst is dit niet duidelijk, daar in de toevoeging de vier punten juist boven *elôhênû* (onze God), dat in de regel daar beneden voorkomt, staan; het is mogelijk, dat de latere copist heeft willen vermijden de goddelijke naam daarboven te schrijven en zich daarom in dit geval met punten heeft vergenoegd. Dit laatste is natuurlijk maar een veronderstelling, die voor elke betere verklaring moet wijken. Op te merken is nog dat het woord, dat in de tekst onder het eerste woord van de toevoeging staat, óók van vier punten is voorzien, naar het schijnt om aan te duiden dat de toevoeging, die een inlas is *midden* in een regel (en niet *tussen* twee regels, gelijk de vorige), vóór dit op deze wijze gemerkt woord dient te worden aangebracht.

In de tekst van Habakkuk (niet in de commentaar, waar als godsnaam *ēl* wordt gebruikt) is het tetragrammaton JHWH viermaal geschreven met archaïsche (ʿPhoenicischeʾ) letters [70]), gelijk ook in teksten van AQUILA is gebeurd, naar blijkt uit stukjes palimpsest van Koningen en Psalmen, gevonden in de *Genîzāh* van Caïro [71]). Een normaal voorkomend verschijnsel is natuurlijk het boven de regel toevoegen van woorden of letters die door de copist waren vergeten. Voorst zijn niet alle woorden van elkander gescheiden; de copisten waren wel eens slordig, vergisten zich, hadden plaatsgebrek en hadden soms de neiging twee woorden die nauw samenhoren (b.v. door *status constructus*) en/of andere die in de tegenwoordige masoretische tekst soms door *maqqēf* verbonden zijn, aaneen te schrijven. In hoever in dit laatste van systeem sprake is, kan slechts een bestudering van de volledige teksten leren.

III — ORTHOGRAPHIE EN MORPHOLOGIE

Na deze paleographische opmerkingen willen wij er enkele maken over orthographie en morphologie der teksten. Deze vertonen immers een merkwaardige, onder enkele opzichten zelfs geheel onverwachte orthographie, die in sommige gevallen zelfs een andere uitspraak veronderstelt dan de masoretische. Naar aanleiding hiervan heeft I. ENGNELL van Uppsala in een krantenartikel vlot beweerd, dat de conclusies waartoe P. KAHLE is gekomen in zijn bekende masoretische studies, waarvan een samenvatting is te vinden in zijn laatste werk *The Cairo Genizah* [72]), niet langer houdbaar zijn in het licht der jongste vondsten bij Ain Fašḫa [73]). Het valt zeer te betwijfelen of men reeds zo spoedig tot een dergelijke en vooral tot zo'n algemene conclusie mag geraken; in elk geval bewijst de uitlating van ENGNELL wel welke belangrijke kwesties er aan de orde zijn gesteld.

68) Zie p. 17-18; zie ook de afbeelding, linkse kolom, plaat IX.

70) Een voorbeeld hiervan is te vinden in het facsimile van Hab. 2, 13 enz., in BASOR 113, 1949, p. 9; een voorbeeld van de naam ʾēl in archaïsche letters kan men vinden op de afbeelding van een bij ʿAin Fašḫa gevonden fragment, in de *Ill. London News* 1949, p. 494; zie hierachter pl. XII, afb. 12, vierde regel van bovenaf.

71) In een onvolledige noot in BASOR 111, 1948, p. 14[30] verwijst TREVER alleen naar de palimpsestfragmenten van Kon.; men zie echter reeds SWETE, *An Introduction to the Old Testament in Greek*, Cambridge, 1902, p. 34 vv.

72) Oxford, 1947.

73) Aangehaald door B. J. ROBERTS in *Expository Times*, Aug. 1949, p. 306; ROBERTS is het niet met ENGNELL eens.

Een der kenmerken die het eerste opvallen is het veelvuldig gebruik der *matres lectionis* daar waar de tegenwoordige masoretische tekst ze niet heeft, en zelfs daar waar hij korte klinkers of *šewa* heeft. Opvallend is daarbij dat er van eenheid van spelling geen sprake is. Hetzelfde woord kan, volkomen systeemloos, nu eens met, dan weer zonder *mater lectionis* worden geschreven, ofschoon de neiging bestaat de *mater lectionis*, voornamelijk de *waw*, daar te schrijven waar dit mogelijk is. Voor de copisten bestonden dus onder dit opzicht nog geen vaste regels. Het lijkt niet zeker dat de copisten overal waar zij de *mater lectionis* hebben geschreven een lange klinker hebben gehoord, zo b.v. in כול (= כל, alle), dat meestal *plene* wordt geschreven, en in *hofal*-vormen als הוחבאו (= החבאו, Is. 42, 22). Enkele andere voorbeelden mogen hier volgen, waarbij dan telkens de masoretische schrijfwijze in overeenstemming is gebracht met die van KITTEL's *Biblia Hebraica*[3]: Isaias 38, 12 אוהל (אהל); 42, 1 אתמוכה (אתמך); 42, 6 ואצורכה (ואצרך); 42, 11 ראוש (ראש); 42, 15 כול (כל); 43, 4 לאומים (לאמים); 43, 16 כוה (כה); Is. 5, 3 שפוטו (שפטו); Hymnen, facsimile SUKENIK [74]) plaat 12, regel 7 להוב (*lahab*); op plaat 13, regel 8 vindt men achter elkaar כול en כל; ʿStrijdʾ, facsimile SUKENIK *o. c.* plaat 8, regel 9 כול (כל); Sectarisch document, kol. 1 regel 3 [75]) כול (כל), regel 6 לוא (לא), regel 10 חושך (חשך); speciale belangstelling verdient de merkwaardige schrijfwijze נואם (Massoreten: נאם) Is. 43, 10 enz., die er op zou kunnen wijzen dat de massoretische punctuering van dit altijd nog niet geheel verklaarde woord niet de oorspronkelijke vocalen weergeeft, waarschijnlijker echter een gevolg schijnt te zijn van het feit dat de *alef* niet werd uitgesproken, zodat de plaats der *mater lectionis* van minder belang was.

Een *jod* wordt minder vaak toegevoegd. Als voorbeelden kan men aanhalen Is. 42, 6 ואחזיקה (ואחזק); 42, 9 רישונות (i. p. v. ראשונות, met weglating van de *alef*, vgl. reeds Job 8, 8); vormen als Is. 43, 14 כשדיים (כשדים); ʿStrijdʾ, SUKENIK *o.c.* plaat 9, regel 6 גויים (גוים); Is. 40, 2. 9 ירושלים (ירשלם).

Een aantal malen vindt men een *alef*, waar deze in de masoretische spelling ontbreekt. Zo zijn daar de vaak voorkomende vreemdsoortige vormen ביא, מיא, כיא, ליא, in plaats van בי, מי, כי en לי: maar ook Is. 42, 1 גואים (גוים); 42, 5 עליהא (עליה); 42, 25 אפוא (אפו); Is. 5, 1 היהא (= היה; schrijffout?); Is. 42, 5 עילהא (עליה). Ook vormen als עואר (= עור, blind), komen voor. Noteer ook Is. 42, 5 בורה (בורא).

Merkwaardig is ook het veelvuldig toevoegen van een *he* aan suffixen, werkwoordsvormen, pronomina. In de eerste persoon enkelv. imperf. komt vaak de uitgang van de cohortatief voor, men vergelijke Is. 42, 1 אתמוכה (אתמך), 42, 14 אשמה (אשם), enz. Bij de tweede persoon enkelv. perf. vindt men de uitgang *-āh*, vgl. Is. 43, 22 קראתה (קראת); Hymnen, SUKENIK *o. c.*, plaat 12, regel 1 שמתה (i. p. v. שמת), enz. Het suffix *-kā*, zowel nominaal als verbaal, wordt bijna altijd als כה- geschreven, vgl. bv. Is. 43, 1 בוראכה en גאלתיכה, enz. De suffixen *-kem* en *-hem* van het meervoud worden geschreven als כמה- en המה-, vgl, b.v. Is. 42, 9 אתכמה; 42, 16 לפניהמה; men vindt vormen als Is. 43, 2 בכה (בך); 43, 9 בהמה; zelfs 42, 21 ויאדרהה (M: יאדיר) met vrouw. suffix. De pronomina van de derde persoon enkelvoud vindt men soms geschreven als הואה (Is. 42, 8) en היאה (ʿStrijdʾ SUKENIK *o. c.*, plaat 9 regel 1); 2de persoon meervoud אתמה (Is. 43, 10).

Deze afwijkende spelling, die somtijds op een ander klankbeeld wijst dan het masoretische, komt overal in de documenten voor, doch het sterkst in de Isaïastekst. Het voorkomen van het suffix *-kāh* schijnt de mening van KAHLE en anderen te weerspreken, dat *-kā* (met lange eindklinker) door de Masoreten is ingevoerd, in navolging van een bepaalde wijze van uit-

74) In *Megillôt Genûzôt*.

75) Men zie de afbeelding in dit Jaarbericht, PLAAT X, Afb. 8.

spreken van de tekst van de Korân [76]). Men dient m.i. echter te bedenken dat, al is het nu duidelijk, dat bepaalde uitspraken in het Hebreeuws in zwang zijn geweest vóór de tijd der Masoreten, het nog niet evident is dat zij ook oorspronkelijk zijn, en ooit algemeen zijn geweest. Bij de suffixen *-kem* en *-hem*, en bij het pronomen *attem(ma)* is de uitgang *-a* zeker oorspronkelijk semietisch en zal dus in een voorstadium van het Hebreeuws wel hebben bestaan. Bestond zij echter nog in het klassiek Hebreeuws, zoals b.v. dat der boeken Samuel? Of is ze in de spelling (en uitspraak) der copisten van onze rollen onder vreemde invloed terecht gekomen? Ziehier een aantal vragen die op een oplossing wachten. Wat de pronomina en suffixen betreft, zij men herinnerd aan die der Samaritanen, die de vormen *attémma* (geschreven *ᵓtm*), *-kémma* (geschr. *-km*), *-emma* (geschr. *-hm*) kennen, terwijl bij het werkwoord de vormen *qatalta* (geschr. *qṭlth*) en *qataltemma* (geschr. *qṭltm*) voorkomen. Het Samaritaans is in de vorm waarin het door PETERMANN in zijn grammatica is beschreven [77]) een mengsel van Hebreeuws en Aramees; het is niet onmogelijk dat de door PETERMANN vermelde uitspraak van suffixen, affirmatieven en pronomina uit een oud, vóórmasoretisch stadium der uitspraak van het Hebreeuws stamt, maar is het niet evident dat deze uitspraak in het Hebreeuws een algemene is geweest. Er kan immers een fluctuatie hebben bestaan, zowel wat tijd als wat plaats betreft. In een artikel *Der Palästinische Handschriftenfund* [78]) geeft W. BAUMGARTNER als zijn mening te kennen, dat het gebruik der *matres lectionis*, het verwisselen van *alef* en *he*, de schrijfwijze *jršljm* (i.p.v. *jršlm*) op het eerste gezicht van later tijd schijnt te zijn als de masoretische orthographie; de paleographie wijst echter op een vroegere periode. Hij laat de vraag naar de ouderdom der handschriften daarom liever open.

Met het vraagstuk van de betekenis der orthographie der rollen hangt nauw een ander samen, dat nog steeds te weinig aandacht heeft gevonden. Het is namelijk een veel verbreide opvatting, dat reeds enkele eeuwen vóór het begin onzer jaartelling in Palestina het Hebreeuws als gesproken taal door het Aramees is vervangen, zodat het Hebreeuws toen had opgehouden een levende taal te zijn. Een taal is als levend te beschouwen zolang een groep mensen in staat is daarin op normale, vlotte en ongedwongen wijze alles uit te drukken wat in haar leeft, dus haar gedachten, gevoelens, enz. Nu is er veel voor te zeggen dat nog eeuwen na de ballingschap veel Joden tweetalig zijn gebleven. Zuivere grenzen zijn niet aan te geven, zoals ook het begrip ᶜlevende taalᵓ niet zuiver te begrenzen is; het is echter duidelijk dat het Hebreeuws tot diep in de Middeleeuwen toe, en misschien wel tot op heden, nimmer een ᶜdodeᵓ taal is geweest in de volle zin van het woord. Men kan er immers een grammaticale en idiomatische ontwikkeling in constateren, die niet geheel en zonder meer aan externe invloeden is toe te schrijven, doch die minstens gedeeltelijk van binnen uit moet zijn geschied; het Hebreeuws der Mišna en dat der Middeleeuwen heeft b.v. vele woorden die in geen andere Semietische taal voorkomen en toch niet ontleend zijn aan de H. Schrift. Dit alles zijn tekenen van leven. Aan dit leven der taal zal ook de uitspraak wel deel hebben gehad en deze is het die natuurlijk zeer sterk vreemde invloeden kan hebben ondergaan, terwijl zij ook tijdelijke en plaatselijke fluctuaties kan hebben vertoond. Daarom is het zeer moeilijk en lijkt het voorbarig nú al een definitief oordeel te vellen over de kwesties van morphologie en orthographie die door de vondst der rollen aan de orde zijn gesteld.

IV — DE AFZONDERLIJKE ROLLEN

A — Isaïas-rol, PLAAT IX, Afb. 6

Na deze algemene beschouwingen een kort woord over de afzonderlijke rollen. *Facile princeps* van de gehele verzameling is ongetwijfeld de Isaïasrol der Syriërs. Volgens de opgaven van TREVER, waarvan hier en in de volgende bladzijden gebruik is gemaakt [79]),

[76]) In zijn *The Cairo Geniza*, London 1947, p. 95-102.

[77]) J. H. PETERMANN, *Brevis Linguae Samaritanae Grammatica, Litteratura, Chrestomathia* (= Porta Linguarum Orientalium III), Berolini 1873.

[78]) *Theologische Rundschau* XVII, 1948/9, p. 329-346; zie vooral 343-344.

[79]) J. C. TREVER, *Preliminary Observations on the Jerusalem Scrolls*, in BASOR III, 1948, p. 3-16.

bestond zij aanvankelijk uit 17 vellen grof perkament of leer, die met een draad op ietwat grove en onhandige wijze zijn aaneen genaaid, gelijk men op de afbeelding kan zien [80]). De stukken zijn niet even lang, maar wel alle ongeveer 25 cm breed; de hele rol is ongeveer 7 m lang. De tekst is in 54 kolommen geschreven, die niet alle even breed zijn, daar de afzonderlijke stukken leer waaruit de rol bestaat in lengte variëren en het niet doenlijk was over de naden heen te schrijven. Het aantal regels per kolom is (op de afbeelding) 39. Oorspronkelijk was aan de eerste kolom een stuk leer genaaid dat dienen moest als hul of omslag; de sporen van het vasthechten zijn nog zichtbaar, het stuk zelf is verdwenen. Aan het laatste vel perkament was een dergelijk stuk leer niet bevestigd, terwijl de toestand waarin dit verkeert er volgens TREVER op wijst dat er ook nooit een stok of iets dergelijks aan heeft vastgezeten om de boekrol er op te rollen of om haar er mee vast te houden. De rol vertoont uiterlijk alle tekenen van langdurig gebruik. De donkere kleur die zij over de hele lengte in het midden vertoont (men zie de afbeelding) is afkomstig van de vele handen die haar hebben vastgehouden. Twee flinke scheuren zijn al oudtijds met veel zorg hersteld; een ervan had men genaaid, bij een andere had men aan de achterzijde een stukje leer geplakt. Zes kleinere scheurtjes waren met fijne draad gehecht. Al oudtijds bros geworden stukken waren versterkt door er aan de achterzijde stukjes leer (van verschillend soort) tegen te plakken. Wij geven hier al deze details weer, omdat ze duidelijk bewijzen dat de rol al vrij oud moet zijn geweest toen zij rond het jaar 100 v. Chr. in de grot bij Ain Fašḫa werd opgeborgen. Dit laatste wordt nog bevestigd door het feit, dat sommige correcties en/of toevoegingen, die in de tekst zijn aangebracht van een andere, naar TREVER veronderstelt, latere hand zijn. DE VAUX meent dat er niets op tegen is aan te nemen dat het handschrift uit de derde eeuw is, d.w.z. voormakkabees [81]).

Wat de tekst zelf betreft, moet worden gezegd dat hij weliswaar van groot belang is voor de tekstkritiek, maar toch niets sensationeels aan het licht heeft gebracht. Een lange reeks varianten is gepubliceerd door M. BURROWS, in twee artikelen [82]), waaruit men de indruk krijgt dat in het algemeen genomen de Masoretische tekst beter is dan die van de oude rol. De vondst bewijst dus met welk een getrouwheid de Masoretische tekst steeds is overgeleverd. In het handschrift van Ain Fašḫa vindt men hier en daar kleinere omissies, zo nu en dan leest men een ander woord of een andere vorm van een woord, somtijds vindt men ook een plus. Voorts komen omstellingen van woorden of woordenreeksen voor en verder natuurlijk alle gewone fouten waaraan copisten zich plegen schuldig te maken. Het is duidelijk dat de copist niet te werk is gegaan met die nauwkeurigheid die de latere Masoreten aan de dag hebben gelegd, doch hiertoe is hij, zonder omvangrijke tekstvergelijkende studies ook niet in staat geweest. Dat men waarde hechtte aan een zuivere tekstvorm, ook in details, is duidelijk uit de correcties; dat men echter geen zuivere tekstvorm bezat, is ook evident, terwijl tevens alles er op wijst dat er in de tijd van de copist nog geen bestond die al zó gefixeerd was als die der latere Masoreten. Wij hebben dus te maken met een min of meer vulgaire, populaire tekstvorm, die al tamelijk ver gefixeerd was, en waarvan de onjuistheden, afwijkingen of aarzelingen geheel of bijna geheel aan de schriftelijke overlevering kunnen worden toegeschreven.

Van de latere toevoegingen zijn er twee zichtbaar op de afbeelding op PLAAT IX van dit Jaarbericht. De eerste betreft Is. 38, 21-22: „En Isaïas sprak: men neme een vijgenkoek en bestrijke daarmee de zweer, en hij zal genezen. En Ezechias sprak: wat is het teken dat ik zal opgaan naar het huis van Jahwe?" Deze verzen horen zo goed als zeker in de oorspronkelijke Isaïas-tekst niet thuis; het zijn latere toevoegingen, geïnspireerd door II Kon. 20, 7-8. Dat zij in onze tekst oorspronkelijk niet werden aangetroffen is opvallend. De tweede toevoeging betreft Is. 40, 7-8, die in vertaling (Mas.) aldus luiden:

[80]) Zie dit Jaarbericht, PLAAT IX, Afb. 6.

[81]) Cfr. *La Vie Intellectuelle*, 1949, p. 589.

[82]) *Variant Readings in the Isaiah Manuscript*, BASOR III, 1948, p. 16-24; 113, 1949, p. 24-32.

v. 7a Het gras is verdord, de bloem is verwelkt,
b want de Geest van Jahwe heeft er over geblazen;
c (ja, het gras is het volk)
v. 8a Het gras is verdord, de bloem is verwelkt,
b maar het woord van onze God houdt eeuwig stand.

In de tekst van de rol heeft de oorspronkelijke copist 7bc + 8a weggelaten, resp. niet gelezen (conform de lezing der Septuaginta). Een latere copist heeft tussen de regels en in de margo toegevoegd hetgeen er volgens hem ontbrak, waarbij de twee laatste woorden eigenlijk te veel zijn:

כי רוח .... נשבה בוא אכן חציר העם יבש חציר נבל ציץ ודבר אלהינו

Het is mogelijk, dat de masoretische tekst (7ab + 8ab) de meest oorspronkelijke is, maar ook kan het zijn dat deze zijn ontstaan dankt aan het onder elkaar plaatsen van z.g. alternatieflezingen, d.w.z. varianten van een en dezelfde tekst die een copist beide heeft opgenomen, omdat hij geen oordeel kon of wilde vellen over de juistheid van de ene of de andere lezing. In de hierboven aangehaalde toevoeging duiden de vier punten het tetragrammaton JHWH aan. De (latere) copist schijnt het onnodig te hebben geacht hier de naam van God voluit te schrijven; een andere verklaring der vier punten is tenminste vooralsnog niet te geven.

Zoals boven al is gezegd, heeft de oorspronkelijke copist in sommige gevallen enkele verzen niet gecopiëerd, maar daarvoor een regel open gelaten. In 34, 17 had hij na *ᶜad ᶜôlām* alles weggelaten t.e.m. 35, 1-2; daar de tekst dezer passage niet bijzonder moeilijk is, ligt het vermoeden voor de hand dat de copist hier ter plaatse een onleesbare tekst vóór zich had. Het slot van 37, 6, te beginnen met *ašer šāmaᶜtā* is weggelaten en daarbij aansluitend het hele vers 7; de ontbrekende woorden zijn later tussen de regels toegevoegd, over de naad heen en dan van boven naar beneden in de margo van de volgende kolom geschreven.

Zo nu en dan heeft het handschrift lezingen die overeenkomen met die van oude vertalingen. In hfdst. 36-39 gaat het soms samen met de parallеltekst uit II Kon., maar in de meeste gevallen gaat deze laatste, waar er varianten zijn, samen met Isaïas tègen het handschrift. In 49, 24 leest het hs. עריץ i.p.v. צדיק, zoals o.a. KITTELS BH[3] al had voorgesteld, in overeenstemming met de Septuagint. Een belangrijke variant ontmoet men in 53,11; de Mas. T. leest hier „na/door de ellende van zijn ziel zal hij zien, zich verzadigen", maar in overeenstemming met de Septuagint leest het handschrift „.... zal hij l i c h t zien" יראה אור. Indien deze tekst oorspronkelijk is, kan men er duidelijker dan dit nu het geval is uit lezen dat de lijdende Dienaar van Jahwe na zijn dood weer zal leven. Varianten zo belangrijk als deze komen echter zelden in het handschrift voor. Een enkele maal is er overeenstemming met de Vulgaat, tègen de masoretische tekst; somtijds ook met de Targum. Vele malen is er overeenstemming met de masoretische tekst tègen de oude vertaling en vaak ook tégen moderne tekstcorrecties, al is dit laatste somtijds ook niet het geval. De hybridische alternatiefvorm אגאלתי van 63, 3 komt niet voor, en in plaats daarvan vindt men de normale vorm גאלתי. Het vermoeden dat men in 54, 13 *bōnaik* moet lezen i, p. v. *bānaik* wordt gesteund door de lezing בוניכי. In 37, 27c leest het handschrift חציר גגות הנשרף קדים קומכה; het laatste woord „Uw opstaan" moet gekoppeld worden aan v. 28 en op deze wijze krijgt men evident een betere tekst. In 40, 17 leest het hs. וכאפס i. p, v. מאפס.

Voorts komen er in de tekst fouten voor, die volgens BURROWS suggereren dat hij werd gecopieerd naar dictaat; de laatste veronderstelling is echter, hoewel misschien juist, toch onvoldoende gefundeerd, daar men moet bedenken dat de copist zijn tekst vermoedelijk geheel of grotendeels van buiten kende en dus niet altijd naar zijn voorbeeld behoefde te zien. Somtijds worden in het hs. in plaats van de letters voor de emphatische medeklinkers die voor de niet emphatische gebruikt of omgekeerd; *ᶜain* wordt weggelaten, vervangen door *alef* of door *he* of *ḥet*, enz. Zo leest men in 5, 4 וישה (i. p. v. ויעשה, Mas. T. ויעש); 5, 5 ואתה (i. p. v. ועתה); in 16, 1 מסלה (i. p. v. מסלע); in 26, 12 תשפוט (i. p. v. תשפת); in 37, 30 שעים (i. p. v. שחים); in 38, 13 שפיתי (i. p. v. שויתי); in 42, 2 יזעק (i. p. v. יצעק); in 65, 14

תזעקו (i. p, v. תצעקו). BURROWS noemt verder nog een zestiental wat hij noemt „conjectural restaurations or emendations" op, d. w. z. conjecturen die door de copist zelf schijnen te zijn gemaakt. Deze zijn somtijds opzettelijke verbeteringen van onbevredigende of onverstaanbare lezingen. Uit het door BURROWS gepubliceerde variantenmateriaal zij nog de volgende greep gedaan: 43, 19 נתיבות (i. p. v. נהרות); 45, 8 ויפרה (i. p. v. ויפרו); 53, 9 ויתנו (i. p. v. ויתן); 53, 10 ויחללהו (i. p. v. החלי). Uit de gewoonte die men blijkbaar had de naam Jahwe niet uit te spreken komt het voort dat de Godsnaam op verschillende wijzen wordt weergegeven, en BURROWS noemt dit "one of the most striking features of the manuscript"[83]). In 42, 6 wordt de naam Jahwe weggelaten en worden vijf punten boven het volgende woord geplaatst. Somtijds wordt de stijl gladder of prosaïscher gemaakt, vgl. 48, 17 waar בדרך תלך geworden is tot בדרך אשר תלך בה. In zeven gevallen geeft het handschrift ook de lezing van het masoretische *qerê* en niet die van het *ketîb* weer.

Deze greep uit de reeks varianten moge volstaan om de lezer een beeld te geven van de aard van de tekst van het handschrift.

B — Habakkuk en commentaar, PLAAT IX, Afb. 7

De tweede bijbeltekst die is aangetroffen is die van de kleine profeet Habakkuk, met commentaar. De rol waarop deze voorkomt is helaas niet geheel gaaf, al verkeert het schrift zelf in uitstekende conditie. Oorspronkelijk moet zij ongeveer 1,60 m lang zijn geweest; aan het begin verkeert zij in zeer slechte conditie, en mogelijk ontbreekt de eerste kolom. De grootste breedte is heden 14 cm, doch deze is niet de oorspronkelijke, daar een gedeelte van de onderkant van het document is weggevreten, terwijl wormen ook nog hier en daar gaten in het leer hebben gemaakt. De tekst was geschreven in ten minste 13 kolommen, die elk minstens 17, maar waarschijnlijk 19 of 20 regels hebben geteld. De rol zelf bestaat uit aaneengenaaide vellen leer, die op het ogenblik een diep goudbruine kleur tonen. Een afzonderlijke hul is misschien niet aanwezig geweest; mogelijk heeft het lange einde van het laatste vel daarvoor gediend. Vóór de copist zijn werk begon heeft hij horizontale lijnen aangebracht voor de regels, verticale voor de kolommen. De naam JHWH heeft hij in de gewijde tekst met archaïsche letters geschreven, maar in zijn commentaar heeft hij de naam *ēl* gebruikt (gewoon geschreven; anders PLAAT XII, Afb. 12).

Wat nu de tekst zelf betreft is het van belang op te merken dat de copist slechts de twee eerste hoofdstukken van Habakkuk heeft gecopieerd en verklaard. Het derde en laatste hoofdstuk, een psalm die een theophanie, samengaande met een goddelijk strafgericht, beschrijft, wordt door veel uitleggers als niet oorspronkelijk beschouwd. Dit laatste, hoewel mogelijk, is onbewezen; het ontbreken van Hab. 3 in onze commentaar zou men echter als nieuw argument voor de onechtheid, beter niet-oorspronkelijkheid kunnen beschouwen. Men bedenke echter dat dit argument, al is het niet zonder waarde, niet dwingend is, omdat het mogelijk is dat de commentator voor zijn doel aan Hab. 1-2 genoeg meende te hebben. TREVER heeft slechts vijf toevoegingen van woorden tussen de regels van de tekst aangetroffen, waarvan er twee van een andere hand schijnen te zijn; enkele malen zijn ook ontbrekende letters toegevoegd. In een aantal gevallen heeft de copist een kruisje (×) aan het eind van een regel geplaatst die hij niet geheel vol had geschreven; dit is echter niet met alle (gedeeltelijk) open regels het geval.

Van de tekst met commentaar is een vertaling gepubliceerd door W. H. BROWNLEE[84]). Het is spijtig dat hierbij niet de volledige Hebreeuwse tekst is afgedrukt, daar controle op de vertaling nu niet mogelijk is. Toch ware deze zeer gewenst omdat de vertaling niet gemakkelijk is te begrijpen; meer in het bijzonder is het niet voldoende duidelijk of de „leraar der

[83]) BASOR 113, 1949, p. 31.

[84]) W. H. BROWNLEE, *The Jerusalem Habakkuk Scroll*, BASOR 112, 1948, p. 8-18.

gerechtigheid" waarvan telkens sprake is een persoon uit het heden of uit de toekomst is. Om dit laatste met wat meer zekerheid te kunnen bepalen zou men minstens de vormen der Hebreeuwse werkwoorden moeten kennen. Men heeft er verder nog over gestreden of de commentaar, die aan de tekst van Habakkuk vers voor vers is toegevoegd, al of niet de naam *midraš* verdient. Deze vraag heeft slechts zin wanneer men met *midraš* uitsluitend de bekende *rabbijnse* schriftverklaring van die naam bedoelt; ziet men de zaak zo, dan is het inderdaad mogelijk verschillen te constateren, maar de mate waarin men dat doet hangt weer af van de betekenis die men aan de Habakkukcommentaar hecht: bedoelt deze namelijk een echte commentaar te zijn, d.w.z. een verklaring van de letterlijke zin, of heeft hij eerder een haggadisch karakter? Hoe dit echter ook zij, men kan aan de commentaar zeker de naam van *midraš* geven als men bedenkt dat dit woord oud is, al in Kronieken voorkomt (II Kron. 13, 22; in welke zin is niet duidelijk), en zeker van het begin af aan is gebruikt als naam voor schriftverklaring.

In Hab. 1 klaagt de profeet over de slechtheid, het onrecht, de verdrukking, die hij in zijn eigen kringen (Juda?) bespeurt: de wet wordt verkracht en de goddeloze houdt de vrome gevangen (v. 4). Jahwe roept nu de Chaldeeërs op, die de hele wereld teisteren; de profeet klaagt er over en vraagt hoe Jahwe het kan aanzien dat dezen zoveel onheil stichten? In Hab. 2 spreekt Jahwe vijf maal zijn ʿwee' uit over de goddelozen, speciaal over de Chaldeërs, die zwaar zullen worden gestraft; slechts de rechtvaardige blijft leven door zijn getrouwheid (v. 4). De gewraakte zonden zijn vooral: hebzucht, uitbuiting, moord, tyrannie, afgoderij.

In de commentaar spelen een grote rol de ʿslechte priester' (כוהן הרשע) en de ʿrechtvaardige leraar', ʿleraar der gerechtigheid' (מורה הצדקה), de laatste al bij de verklaring van Hab. 1, 4 (*haṣṣaddîq*). BROWNLEE neemt aan dat in het verloren gegane gedeelte van de commentaar op dit vers ook van de ʿslechte priester' sprake moet zijn geweest, een persoonlijkheid die verderop herhaaldelijk wordt genoemd. Onder de Chaldeeërs in 1, 6 verstaat de commentator de *Kittî'îm* (כתיאים; spelling anders dan in de Mas. T.). Vroegere exegeten (BROWNLEE noemt DUHM en TORREY) hadden voorgesteld om hier *hakkittîm* te lezen i.p.v. *hakkasdîm*, terwijl sommigen de tekst nog anders lezen (vgl. Septuagint en KITTEL's BH³), een bewijs dat zij in dezelfde richting hebben gedacht als de commentator. Het gentilicium *Kittîm* komt het eerst voor in Gen. 10, 4 waar er een volk mee wordt aangeduid dat tot de groep *Jāwān* behoort, die zelf weer afstamt van Japhet; in een aantal teksten schijnen de inwoners van Cyprus zo te heten. In later tijd schijnt het echter een soort crypto-aanduiding te zijn geworden voor anderen, speciaal voor heidense veroveraars [85]), en zo wordt in de Septuaginttekst van Dan. 11, 30 ציים כתים vertaald door Ῥωμαῖοι, terwijl de Vulgaat in Ez. 27, 6 כתים vertaalt door *Italia*. In het boek van de ʿStrijd van de Kinderen des lichts tegen de Kinderen der duisternis' is sprake van de כתיי אשור en de כתיי מצרים, waarin men met SUKENIK waarschijnlijk wel de bewoners van de rijken van Seleuciden en Ptolemeeërs mag zien [86]). In de commentaar komen de *Kittîm* met alle volkeren om onheil aan te richten (kol. 3, 6), zij nemen steden in (kol. 4, 7). God zal zijn eigen volk niet vernietigen, maar door zijn uitverkorenen de wereld oordelen en kastijden (kol. 5, 3 vv.). De *Kittîm* leggen zware belastingen op en verarmen vele landen, terwijl zijzelf er goed van leven (kol. 6, 6-8). Het is duidelijk dat de identificatie dezer *Kittîm* afhangt van de exegese en de tijd van ontstaan van de hele tekst.

In kol. 2, 1-2 spreekt de tekst van de ʿslechte priester' en de ʿleugenmens' (איש הכזב) tegenover de ʿrechtvaardige leraar'. In kol. 7, 1 is sprake van גמר הקץ, door BROWNLEE weergegeven met „the final phase of the end". De commentaar op Hab. 2, 4b wordt aldus vertaald: „Its meaning concerns all the doers of the Law in the house of Judah whom God will deliver from the house of judgement for the sake of their labour and their faith in the

[85]) Zoals het in later tijd bij de Joden gebruik is geworden het Romeinse rijk, en in de Middeleeuwen ook de Katholieke Kerk, aan te duiden met de naam van het verfoeide Edom.

[86]) *Megillôt Genûzôt*, p. 18.

Teacher of Righteousness" [87]). In kol. 8 gaat het nog over de ʿslechte priester', bij gelegenheid van de commentaar op Hab. 2, 5-6; hij ʿregeerde' in Israël en deed daar veel kwaad, ontnam veel Israëlieten hun bezit, maar nam ook dat van veel heidenen; deze man wordt gestraft (Hab. 2, 7-8ab). In kol. 9 leest men in de vertaling van BROWNLEE, dat de laatste priesters van Jeruzalem aan de *Kittîm* „the spoil of the peoples" zullen moeten afstaan die zij hadden verzameld. Hab. 2, 8cd wordt verklaard van de slechte priester die God in de handen van zijn vijanden gaf omdat hij had misdaan tegen de rechtvaardige leraar. In kol. 10, 9 wordt Hab. 2, 12-13 uitgelegd van de מטיף הכזב („die een leugenachtig getuigenis aflegt", leugens verkondigt). Bij Hab. 2, 15 merkt de commentaar in BROWNLEE's vertaling op: „Its meaning concerns the wicked priest who persecuted the Teacher of Righteousness".

Men krijgt de indruk, dat in de commentaar op Habakkuk gedoeld wordt op historische personen en feiten. Welke dat zijn, is niet gemakkelijk te zeggen. Het is waarschijnlijk dat de in de grot bij Ain Fašḫa gevonden litteratuur toebehoord heeft aan leden van een Joodse secte, zoals beneden nog zal blijken; daarom heeft men al verondersteld, dat de ʿleraar der gerechtigheid' waarvan in de commentaar telkens sprake is, de stichter dezer secte is, die dan in conflict is gekomen met de ʿslechte priester'. Men bedenke echter dat de uitdrukking *môreh liṣedāqāh* al in Joël 2, 23 voorkomt en daar in de uitleg van Hiëronymus de Messias is, een uitleg die ook die van de Masoreten schijnt te zijn. Nu lijkt *môreh haṣṣedeq* te veel op *môreh liṣedāqāh* dan dat men de gedachte van zich kan afzetten dat deze met elkaar in verband staan, zodat men dus vooralsnog de mogelijkheid van een messiaanse verklaring schijnt te moeten openlaten. Bovendien zal men bij de verklaring van deze en andere termen rekening moeten houden met de gelijkluidende uitdrukkingen in het z.g. Sadoqietische of Damascus fragment, waarover verderop in dit artikel. BROWNLEE heeft in een tweede artikel [88]) een andere vertaling van sommige passage's voorgesteld dan die welke hij het eerst had gegeven: het wachten is op de [inmiddels verschenen] tekstuitgave.

Naar aanleiding van de Commentaar op Hab. 1, 13 heeft D. N. FREEDMAN nog enkele beschouwingen ten beste gegeven. Deze tekst was door BROWNLEE als volgt vertaald: „Why do ye countenance the treacherous and keep silence, while the wicked does swallow one more righteous than himself? Its meaning concerns the house of Absalom and the mention of their counsel who were silent at the reproof of the Teacher of Righteousness and did not help him against the Man of Lie, who had rejected the Law among all peoples" [89]). FREEDMAN oppert de veronderstelling dat het ʿhuis van Absalom' lieden waren, of aanduidde, die zich afzijdig hielden bij de strijd van de leraar der gerechtigheid met de slechte priester; ʿAbsalom' zou dan identiek kunnen zijn met de gelijknamige persoon die in I Makk. 11, 70; 13, 11 vermeld wordt als eponymus of vader van Mattitja en Jonathan, Joodse troepenaanvoerders uit de tijd van de Makkabeeën. Ook zou men volgens hem kunnen denken aan Absalom, zoon van Hyrcanus I, die het hoofd was van een belangrijk huis in de eerste eeuw v. Chr. Aangezien echter in de gehele commentaar doorlopend crypto-aanduidingen voorkomen, lijkt het toch wel het meest voor de hand liggend, dat ook de uitdrukking ʿhuis van Absalom' er een is. Ten slotte zij nog opgemerkt dat sommige uitdrukkingen van de commentaar (הדור האחרון, גמר הקץ) een eschatologische karakter dragen.

C — Het ʿSectarisch' geschrift, PLAAT X, Afb. 8

De derde belangrijke rol die in de zomer van 1947 in het bezit is geraakt van de Syrische bisschop van Jerusalem heeft van de Amerikanen de lelijke naam ʿ*Sectarian Document*' gekregen. Hij bestaat uit vijf vellen nog al dik leer, is ± 1,86 m lang en 24 cm breed. Aan de eerste kolom was vroeger een leren hul bevestigd, juist als bij de Isaïas-rol, die echter niet meer aanwezig is. Volgens TREVER had de rol ook nog een hul aan het (andere) einde [90]).

[87]) BASOR 112, 1948, p. 13.

[88]) *Further Light on Habakkuk*, BASOR 114, 1949, p. 9-10.

[89]) Zie FREEDMAN's artikel *The "House of Absalom" in the Habakkuk Scroll"*, in BASOR 114, 1949, p. 11-12.

[90]) BASOR 111, 1949, p. 11.

Toen de Amerikanen haar voor het eerst zagen was zij in tweeën gebroken. De conditie waarin zij nu nog verkeert wijst er op, dat zij oudtijds bij lange na niet zoveel is gebruikt als die van Isaïas; er zijn geen sporen van reparaties of van slijtage; de kleur is geel. De tekst is over elf kolommen verdeeld; het aantal regels per kolom varieert, gemiddeld is het 26. Gelet op de ouderdom van het handschrift moet men zeggen dat het betrekkelijk weinig heeft geleden; de eerste drie kolommen vertonen aan de bovenzijde wormgaten, die in kol. 1 een deel van de eerste twee regels van de tekst hebben doen verdwijnen. De onderzijde van de rol ziet er minder mooi uit; daar vertonen alle benedenste regels, en soms de twee benedenste regels, lacunen die het werk zijn van wormen die zich aan het oude leer hebben vergast (men zie de afbeelding van kolom 1 in dit Jaarbericht, waarop tevens rechts de gaten van de draad zichtbaar zijn waarmee de hul was vastgehecht). Er zijn maar zwakke sporen overgebleven van door de copist getrokken lijnen (op de afbeelding zijn er geen te zien), hetgeen misschien verklaart waarom het schrift wat onregelmatiger is dan dat der andere rollen. Het maakt ook de indruk van het werk te zijn van een ietwat beverige hand, misschien die van een oud man die dan tevens de zwak getrokken lijnen niet overal goed heeft kunnen zien. Daar in later tijd het schrift op sommige plaatsen moeilijk leesbaar was doordat de inkt was verbleekt, heeft iemand een aantal letters nog eens overgetrokken, vooral in de eerste en de laatste kolom. Daar dit op de zwart-wit reproducties niet altijd te zien is, is de paleographische waarde van deze laatste slechts betrekkelijk. De oorspronkelijke copist heeft zijn tekst op een aantal plaatsen uitgeradeerd, om er andere woorden voor in de plaats te zetten; ook op andere wijzen heeft hij verbeteringen en veranderingen aangebracht. De tekst is verdeeld in pericopen, die duidelijk zijn aangegeven door het inspringen van de eerste en het gedeeltelijk open laten van de laatste regel. De vorm der letters komt sterk overeen met die van de Isaïasrol, maar is daar toch in sommige gevallen goed van onderscheiden.

Van de tekst is tot dusverre helaas slechts een photographische reproductie van de eerste kolom gepubliceerd [91]), benevens de eerste tien regels van kol. 5 [92]). De eerste pericope schijnt te handelen over de ceremonie van opneming in de broederschap of secte waar het document van uitgaat. Kol. 1, regel 16 vv.: „En allen die komen tot de ordening [93]) der gemeenschap, zullen voor God (*ēl*) een verbond sluiten om te handelen in overeenstemming met alles wat Hij heeft bevolen en om niet van Hem af te wijken uit enige vrees of schrik of verhoor of leven (?) in het rijk van Belial (בליעל). En wanneer zij het verbond sluiten moeten de priesters en de Levieten de God des heils zegenen en alle werk zijner waarachtigheid (מעשה אמתו). En al degenen die het verbond sluiten moeten daarna zeggen: „Amen, amen!" Daarna (tweede pericope) moeten de priesters Gods wonderdaden verhalen en spreken van zijn barmhartigheid voor Israël, terwijl de Levieten moeten spreken van de zonden waaraan Israël zich heeft schuldig gemaakt ᶜin het rijk van Belialᵓ; daarna moeten zij, die het verbond sluiten een algemene schuldbelijdenis opzeggen. Men moet bij dit alles onwillekeurig denken aan de ᶜverbondszonenᵓ die in de oude Syrische kerk bestonden, en waaronder men degenen verstond die zich publiek hadden verplicht tot een veel strengere levenswijs dan die der overige Christenen. Met ᶜverbondᵓ wordt bedoeld wat wij nu een ᶜbelofteᵓ zouden noemen; uit alles blijkt dat degenen waar het in het ᶜsectarischᵓ document over gaat Joden waren die zich publiek tot een bijzonder ijverig naleven van de wet hadden verplicht.

In het eerste deel van kolom 1 worden enkele algemeenheden gezegd omtrent het naleven van de wet en het mijden van het kwaad en de bozen, hetgeen met zich meebrengt „te beminnen alle zonen des lichts, ieder in zijn erfdeel volgens Gods raadsbesluit, en te haten alle zonen der duisternis, ieder in zijn schuld naar Gods wraakgericht". In de in BASOR 113, p. 9 gereproduceerde passage van kolom 5 worden tweemaal „de priesters, zonen van Sadoq"

[91]) Zie de vertaling hiervan door J.-M. P. BAUCHET, O.C.D. en E. F. SUTCLIFFE, S.J., in *Scripture* IV, 1949, p. 76-79.

[92]) Voor de eerste kolom zie men de afbeelding in dit jaarbericht; voor de vijfde BASOR 113, 1949, p. 9.

[93]) De tekst heeft hier *bsrk*.

genoemd; zij heten beide keren „de zonen van Sadoq, priesters die het verbond onderhouden". De hele passage volge hier in (voorlopige) vertaling [93a]):

> Dit moeten in acht nemen de leden der gemeente, die zich vrijwillig afwenden van alle kwaad om zich aan te sluiten bij ieder die zich heeft willen afscheiden van de groep (2) der bozen, om tot de gemeente te behoren met betrekking tot wet en bezit; zij die zich bekeren op het woord der zonen van Sadoq, de priesters, die het verbond onderhouden, en op het woord van de vergadering der leden (3) van de gemeente die het verbond nakomen; volgens hun woord wordt alles bepaald met betrekking tot wet, bezit, oordeel. Zij moeten trouw beoefenen jegens de gemeente, onderworpenheid, (4) rechtvaardigheid en recht en het minnen van liefdevolle goedheid. Zij moeten zich nederig gedragen op al hun wegen, op welke de mens niet mag wandelen in verkeerdheid van hart, terwijl hij zijn hart en ogen achterna gaat (5), en vreest in de gemeente de voorhuid van zijn slechte gedachten te besnijden en (zijn) harde nek, en (slechts) een maat van trouw vaststelt jegens Israël en de gemeente van het (6) eeuwig verbond, en allen verloochent die zich vrijwillig hebben aangeboden aan het heilige in Aäron en het getrouwe huis in Israël, en allen die zich bij hen hebben aangesloten, en de gemeente en de vergadering en het oordeel (7) waarbij men alle overtreders der wet veroordeelt. En zij regelen hun gedrag naar al deze wetten als zij in de gemeente worden opgenomen. Ieder die komt tot de verzameling der gemeente (8) zal een verbond met God aangaan ten aanschouwe van alle vrijwilligen, en hij zal een eed afleggen waarin hij belooft terug te keren tot de wet van Mozes, in al wat deze heeft bevolen, van ganser (9) hart en met heel zijn ziel, volgens al wat daarvan is geopenbaard aan de zonen van Sadoq, de priesters, die het verbond onderhouden en naar zijn wil vorsen. En de vergadering der leden van het verbond (10), de vrijwilligers, bemint hij naar zijn trouw om te wandelen volgens zijn welbehagen. En wie bij verbond op zich heeft genomen zich af te scheiden van alle bozen die wandelen ....

Het is duidelijk dat deze hele passus in zijn terminologie sterk herinnert aan de door SCHECHTER in de *genîzāh* van Cairo gevonden en door hem onder de titel van *Fragments of a Zadokite Work* in 1910 gepubliceerde documenten, waarvan nog sprake zal zijn. Het kan moeilijk worden betwijfeld dat met de ᶜsecteᵓ of broederschap waartoe de pas gevonden documenten behoren ten nauwste samenhangt de secte waarvan het z.g. Sadokietische werk afkomstig is. Uit de tot dusver gepubliceerde stukken hebben sommigen al geconcludeerd dat de broederschap een voorstadium is geweest van de later naar Damascus uitgeweken secte [94]).

D — De strijd van de Zonen des lichts tegen de Zonen der duisternis, PLAAT XI, Afb. 10

Over de rol van de ᶜStrijd van de Zonen des lichts tegen de Zonen der duisternisᵓ heeft SUKENIK in zijn meermalen genoemde werk *Megillôt Genûzôt* een aantal inlichtingen gegeven, verlucht met enkele prachtige afbeeldingen en gevolgd door tekstspecimina [95]). De rol was, in de toestand waarin SUKENIK haar kreeg, 2,90 m lang en ongeveer 16 cm breed. Aan het begin bevond zich nog de oorspronkelijke leren hul, die veertig cm lang was; de rol zelf bestond uit drie vellen en enkele stukjes, en de tekst was in 19 kolommen verdeeld, die elk 16-18 regels telden. De bovenste rand van de rol was bijna gaaf, maar de benedenrand was vergaan; ook zijn stukken uit het midden van enkele kolommen verdwenen als gevolg van de inwerking van lucht en vocht op de buitenste windingen. Het schrift is zeer fraai en duidelijk, alle letters zijn verschillend van vorm, slechts de waw en de jod zijn vaak niet van elkaar te onderscheiden. Enkele vergissingen van de copist daargelaten, worden overal de (korte) mediale en de (lange) eindvormen der letters *kmnpṣ* zorgvuldig van elkander onderscheiden. De auteur van het geschrift is onbekend, en ook wordt in het tot dusver gepubliceerde deel van de tekst geen titel vermeld. In de eerste regel van de eerste kolom is echter sprake van ᶜzonen des lichtsᵓ en ᶜzonen der duisternisᵓ, en daarnaar heeft SUKENIK er de naam aan gegeven van ᶜStrijd der Zonen des lichts tegen de Zonen der duisternisᵓ.

[93a]) De reproductie van de tekst in BASOR 113 is niet overal goed leesbaar, hetgeen mede een gevolg is van het overtrekken (ᶜre-inkingᵓ) van sommige woorden en letters door een latere copist. Ook syntactisch is de tekst erg moeilijk, door het ontbreken van een duidelijke zinsbouw. Wij hebben hier en daar een coupure moeten aanbrengen, waar deze in de tekst zelf afwezig is. Slechts de publicatie van de hele rol en van andere verwante stukken kan onduidelijkheden oplossen, en eventueel tot een gewijzigde vertaling leiden.

[94]) Vgl. I. L. SEELIGMANN in BiOr VI, 1949, p. 4, waar hij H. L. GINSBERG citeert.

[95]) *O.c.*, p. 18-26.

Het geschrift geeft geen expliciete aanwijzingen over zijn tijd van ontstaan; op grond van bepaalde niet nader aangeduide gegevens neemt SUKENIK aan, dat het vóór de tijd der Hasmoneeërs moet zijn geschreven. Dit laatste heeft natuurlijk betrekking op de ontstaanstijd van het *boek,* niet van de copie ervan, die van jongere datum kan zijn. De ᶜZonen des lichtsᵓ zijn volgens de tekst de ᶜzonen van Levi, van Juda en van Benjaminᵓ, die uit „de woestenij der volken" zijn teruggekeerd „om zich te legeren in de woestenij van Jerusalem". Zij voeren strijd tegen de ᶜZonen der duisternisᵓ, onder welke men moet verstaan de ᶜbenden van Edom, Moab, de Ammonieten ... de Filistijnen en de benden der Kittieten van Assur". In de strijd brengen de ᶜZonen des lichtsᵓ eerst een nederlaag toe aan de ᶜZonen der duisternisᵓ; daarna behaalt ᶜde strijdmacht van Belialᵓ successen, terwijl de oorlog zich uitbreidt tot alle volkeren. Op bijzondere wijze worden de verschillende gelederen of afdelingen van het leger beschreven met hun banieren, bazuinen, wapenrusting. Het leger bestaat uit wat wij zouden noemen frontsoldaten, etappendienst en ruiterij; daaraan zijn nog ᶜschrijversᵓ toegevoegd, anderen die de gesneuvelden van alles moeten ontdoen, en tenslotte afdelingen die de buit moeten binnenhalen en die voor de proviand moeten zorgen. De ruiters moeten 30-45 jaar oud zijn, de schrijvers 40-50, de bevelhebbers 50-60 jaar, de overigen 25-30! De soldaten of krijgslieden worden aangewezen door de ראשי אבות העדה, d.w.z. de oudsten van het volk. De krijgsmacht bestaat uit afdelingen van 1000, 100, 50 en 10, die elk hun commandant hebben. De banieren dragen allerlei opschriften; op de ᶜgroteᵓ die voor heel het volk moet worden uitgedragen staat: ᶜVolk Godsᵓ (עם אל), benevens de namen van Israël, Aäron en van de twaalf stammen. Op die der afdeling van 1000: ᶜDe toorn Gods zij overvloedig jegens Belial en al zijn partijgenoten, zonder restᵓ; op die der afdelingen van 100: ᶜVan Godswege drukke de oorlog op alle boze liedenᵓ; op die der secties van vijftig: ᶜDoor de kracht Gods komt aan de phalanx der bozen een eindᵓ; op die der tien: ᶜDe roep Gods klinkt op de tiensnarige lierᵓ. Speciale opschriften moeten worden aangebracht op de banieren, wanneer men ten strijde trekt: ᶜTrouw Gods, gerechtigheid Gods, heerlijkheid Gods, oordeel Godsᵓ; als de strijd losbrandde moest men op de banieren lezen: ᶜRechterhand Gods, signaal (?מועד) Gods, strijdrumoer Gods, gevallenen Godsᵓ; als men terugkeert moet op de banieren staan: ᶜVerhevenheid Gods, grootheid Gods, lof Gods, eer Godsᵓ. De krijgsverrichtingen moeten vergezeld gaan van het schallen van bazuinen door priesters en levieten. Voor elke krijgsverrichting zijn er speciale trompetten: ᶜde trompetten van het oproepenᵓ, ᶜde trompetten van de hinderlaagᵓ, ᶜde trompetten van de achtervolgingᵓ, ᶜde trompetten van het verzamelenᵓ, e.d.m. Ook de trompetten dragen verschillende opschriften; op die ᶜvan de achtervolgingᵓ staat bv.: ᶜGod heeft alle Zonen der duisternis verslagen; voor Hij hen heeft vernietigd is zijn toorn niet bedaardᵓ. De wapens die men draagt, zijn lansen, speren, spiesen (drie verschillende termen: חנית, זרק, כידון), schilden. Vóór de strijd een aanvang neemt moet de hogepriester (כוהן הרואש) een toespraak houden, staande te midden van de priesters, levieten en commandanten, om de strijders moed in te spreken, hen verachting voor de vijanden in te boezemen, en tot God te bidden voor de overwinning. Na de overwinning moet het volk een dankpsalm uitspreken.

Bovenstaande is ontleend aan wat SUKENIK in zijn boek heeft medegedeeld; de tekstspecimina die hij heeft gepubliceerd leren nog meer détails van de oorlogvoering van de ᶜZonen des lichtsᵓ kennen. Bij wijze van voorbeeld volge hier een (voorlopige) vertaling van een deel van kolom 7, die door SUKENIK in facsimile en in transcriptie is gepubliceerd [96]:

De bazuinen moeten schallen voor de slingeraars, totdat zij klaar zijn met zeven maal te werpen; daarna moeten de priesters voor hen de ᶜbazuinen van het terugtrekkenᵓ doen schallen; zij moeten dan om de voorste linie heengaan om op hun plaats te gaan staan. Daarna moeten de priesters de ᶜbazuinen van het verzamelenᵓ doen schallen, waarop drie banier(dragers) [97] de poorten moeten verlaten om zich op te stellen tussen de slagorden, terwijl het wagenvolk zich links en rechts van hen moet opstellen. Daarna moeten de priesters een langgerekt(?) geschal op de bazuin doen horen opdat men zich in slagorde opstelle. De commandanten moeten zich naar hun groepen begeven, ieder naar zijn afdeling. En als zij in drie groepen zijn opgesteld moeten de priesters hen voor de tweede maal krijgsgeschal (*terûᶜāh*) doen horen, met kalm en gerekt(?) geluid om te laten opmarcheren totdat men dicht bij de linie van de vijand is gekomen; dan moet men naar de wapens grijpen, terwijl de priesters op zes ᶜbazuinen der gevallenenᵓ blazen met schril en doordringend geluid, opdat men de strijd aanbinde. En de levieten en allen die op trompetten blazen moeten één luid krijgsgeschal doen horen om het hart van de vijand te doen smelten. Bij het krijgsgeschal moeten de spiesen worden geworpen om (de vijanden) te doen sneuvelen. Het trompetgeschal moet heviger worden en de priesters moeten de bazuinen schril en doordringend doen schallen vanwege de strijd, totdat men zevenmaal heeft geworpen naar de linie van de vijand. Daarna zullen de priesters de ᶜbazuinen van het terugtrekkenᵓ voor hen doen schallen....

[96]) Zie SUKENIK, *o.c.,* plaat VIII en p. 25; cf. ook R. TOURNAY, *Les anciens manuscrits hébreux récemment découverts,* in RB LVI, 1949, p. 214-215, waar men een vertaling van dezelfde passage kan vinden.

[97]) Letterlijk: de ᶜtussenbanierenᵓ, die tussen de slagordes worden opgesteld.

Uit deze tekst blijkt dat de priesters een belangrijke rol spelen in de strijd, geheel overeenkomstig de opvatting der oude volken. Zij leiden het eigenlijke gevecht niet, maar geven wel aanwijzingen wanneer het kan beginnen, verlenen hulp door hun heilig bazuingeschal en inspireren de strijders door hun gewijde aanwezigheid. In de tekst wordt onderscheid gemaakt tussen ᶜbazuinenᵓ (*ḥaṣôṣerôt*) en ᶜtrompettenᵓ *šôfārôt*; de eersten worden geblazen door de priesters, de laatste door levieten en anderen. Het lijkt verder wel of het vechten geheel kan geschieden volgens een vastgesteld ritueel, hetgeen een reden is om zich af te vragen of de auteur van het document een handleiding of zakboekje voor gevechtshandelingen heeft willen schrijven, of dat hij andere bedoelingen had. Dit laatste wordt aangenomen door I. L. SEELIGMANN, die photo's heeft gezien, hem door SUKENIK getoond [98]) van het eerste deel van de tekst; hij zegt dat moeilijk kan worden getwijfeld aan de eschatologische betekenis van het geschrift. Het bevat dan aanwijzingen (die te gelijkertijd voorspellingen zijn) omtrent de toekomstige eschatologische strijd tussen de ᶜZonen van het lichtᵓ en de ᶜZonen der duisternisᵓ. De samenhang van het document met het Sadokietische fragment is onmiskenbaar, men zie het slot van dit artikel.

E — Hymnen

Het laatste hier te bespreken document is dat der hymnen. Door SUKENIK is het *megillat hahôdijôt* genoemd, de ᶜrol der lofliederenᵓ; hij heeft haar in het kort beschreven, de beschrijving verlucht met afbeeldingen en haar doen volgen door de transcriptie van enkele tekstfragmenten. Van de rol zijn slechts drie losse stukken bekend, die elk vier kolommen tekst bevatten; deze stukken zijn veel slechter bewaard gebleven dan de overige rollen, en een ervan bevond zich zelfs in danig verfrommelde en gescheurde toestand. Verschillende delen ervan zijn verteerd of bedekt met vergaan leer; de bovenste en onderste margines ontbreken zó geheel, dat niet meer is vast te stellen hoeveel regels elke kolom oorspronkelijk heeft geteld. Er zijn kolommen waarvan 39 regels bewaard zijn, maar het totale aantal is groter geweest. Duidelijk is in elk geval dat de kolommen opvallend lang zijn; de breedte van een der stukken is 32 cm. Het schrift is mooi; op een der drie stukken is de helft van de laatste kolom van de hand van een andere, minder geoefende schrijver. De stijl der hymnen herinnert sterk aan die der Psalmen uit de H. Schrift, en is hier en daar duister. Dit laatste is vooral het geval bij het langste tot dusver gepubliceerde fragment, dat hier in (voorlopige!) vertaling volgt [99]).

Ik wil U prijzen, Heer,
want Gij hebt mijn ziel verlost van de groeve,
en uit Sjeool Abaddoon hebt Gij mij opgevoerd
naar een eeuwige hoogte,
en ik wandel in een onafzienbare vlakte [a].
En ik weet dat er hoop is voor hem, die Gij hebt geschapen uit het stof
voor de eeuwige vergadering.
En de zondige geest hebt Gij gereinigd van groot kwaad,
om in de slagorde [b] te staan bij het heir der heiligen [c],

[98]) Zie BiOr VI, 1949, p. 4.

[99]) De tekst is volgens SUKENIK, *o.c.,* p. 31-33. Voor vertalingen zie men o.a. R. TOURNAI in RB 1949, p. 221-222; J. SCHIRMANN in *Semitica* 1949, p. 47 ss.; M. WALLENSTEIN, *Hymns from the Judean Scrolls,* Manchester 1950; enz.

en om zich te voegen bij de gemeente der zonen des hemels.
Gij laat de mens een eeuwig lot toevallen
met de geesten der kennis,
om Uw naam in gemeenschap met hen te loven,
en Uw wonderdaden te vermelden in het bijzijn van al Uw werken.
Maar ik, vormsel uit klei, wat ben ik?
met water gekneed, wat beteken ik,
en wat heb ik voor kracht?
Want ik ben geplaatst in het land der misdaad,
en bij de ellendigen van lot.
Gij slaat de ziel van de behoeftige met grote verwarring,
de ellende der verdrukking begeleidt mijn schreden,
als de strikken van de groeve worden uitgezet,
alle netten der boosheid worden gespannen,
het fuiknet der ellendigen [d] boven het watervlak,
als snorren alle pijlen der groeve zonder weerkeer,
gemikt worden zonder hoop [e],
als het koord voor het oordeel valt
en het lot van de toorn over de verlatenen,
en de toorn wordt uitgestort over de verscholenen
en het voor elke Belial een tijd van woeden is,
en de koorden des doods rondom zijn, zonder (kans te) ontsnappen.
De vloeden van Belial [g] zullen (?) stromen door alle waterbeddingen
als een verterend vuur in al wie er uit putten,
om alle groene en dorre bomen te vernietigen.
Hun kanalen zullen fonkelen van vurige vonken,
totdat niet meer is alwie er van drinkt.
Door zijn vurige hitte eet (de vlam)
en op het hele aardoppervlak
staan de grondvesten der bergen in brand
en de wortels der rots worden tot stromen pek.
(De vlam) dringt verslindend door tot de grote Tehoom [h]
de stromen van Belial dringen door tot Abaddoon,
en de duistere ruimten van de Tehoom bruisen
van het gedruis van de opgestuwde modder,
en de aarde ... [100])

De auteur van de psalm bedankt God dat Hij hem heeft gered uit grote ellende. Deze ellende is die van de tijd waarin hij leeft en die hij blijkbaar ziet in eschatologisch perspectief, d.w.z. de ellende van deze tijd gaat over hem over in die van de laatste tijd, als de boosheid haar hoogtepunt heeft bereikt, maar tevens vlak vóór de val staat. De auteur wordt door God gevoerd naar een „eeuwige hoogte" en het lijkt voor de hand liggend hierin het hiernamaals te zien, zoveel als de hemel, waar hij met de engelen God steeds zal mogen prijzen. G. LAMBERT S.J. ontkent dit echter ten stelligste; volgens hem komt de auteur van de psalm niet uit boven de algemene oude heilsverwachting en dankt hij slechts God omdat hij aan een groot gevaar is ontkomen. Verder zou hij slechts de hoop uitdrukken nog lang en gelukkig te mogen leven [100a]).

Bij wijze van tweede specimen volge hier nog de vertaling van een andere psalm, door SUKENIK in zijn geheel gepubliceerd [101]).

[100]) *a.* ᶜonafzienbaarᵓ, eig. ᶜonnaspeurlijkᵓ לאין חקר is de vlakte vanwege haar uitgestrektheid, men ziet er het einde niet van; *b.* ᶜslagordeᵓ, aldus vertaald in overeenstemming met een tekst uit „Strijd...", vgl. SUKENIK o.c., pl. VIII, regel 3; het woord מעמד is echter ook technische term voor die afdeling van Israël, die in de tempeldienst het hele volk vertegenwoordigde. *c.* de engelen. *d.* uit de samenhang blijkt dat de ᶜellendigenᵓ eig. de ᶜellendelingenᵓ, de bozen zijn. *e.* zonder hoop te laten voor hen die ze treffen! *f.* vgl. II Kon. 21, 13, waar het koord wordt geworpen ter vernietiging; met ᶜoordeelᵓ משפט schijnen hier de personen bedoeld te zijn die geoordeeld worden. *g.* ᶜBelialᵓ is de term voor elke boze macht die anderen kwaad wil berokkenen; hier gezegd van de vijanden van de Psalmist en van God. *h.* ᶜ*Tehoom*ᵓ is de grote oceaan van water en modder, waar men meende dat de aarde op dreef of stond.

[100a]) *Nouv. Rev. Théol.* 1949, p. 636-637.

[101]) Cf. *Megillôt Genûzôt,* p. 31-32 en pl. XIII; vertaling door TOURNAY in RB LVI, 1949, p. 220.

Ik wil U prijzen, Heer,
want Gij hebt mijn ziel geplaatst in de bundel des levens,
en Gij hebt mij beschermd tegen alle strikken van het graf.
Snoodaards stonden mij, onder hen die steunen op Uw verbond, naar het leven
maar zij zijn lieden van niets, een Belialsbende.
Zij weten niet dat wat ik heb van U komt
en Gij mijn ziel redt door Uw liefdevolle goedheid,
want van U zijn mijn schreden.
Met Uw toestemming vallen zij mij aan,
opdat Gij wordt verheerlijkt als de bozen worden gevonnist,
en in mij Uw macht blijkt aan de mensen,
want door Uw liefdevolle goedheid stà ik.
Ik zeg:
Machtigen zijn tegen mij gelegerd,
zij hebben mij omsingeld met al hun oorlogstuig,
schieten pijlen af waarvoor geen genezing is;
de lans schittert als vuur dat bomen vreet,
en als het gedruis van wateren is het tumult dat zij maken,
een woedende orkaan om velen te verdelgen.
Dat in hen, niets niemendal, wonden opensplijten (?)
als hun golven zich verheffen.
Wat mij betreft, terwijl mijn hart smolt als water,
greep mijn ziel Uw verbond.
Maar zij: de strik die zij mij spanden grijpe hun voet,
de vallen die zij voor mij hebben gezet, dat zij er in vallen!
Maar mijn voet staat op een effen vlak.
in de (?) bijeenkomsten zal ik U prijzen!

SUKENIK heeft in facsimile nog ongeveer 35 regels van een ander deel van de tekst van de rol gepubliceerd, welk echter op de afbeelding niet in zijn geheel leesbaar is. Een proeve van vertaling hiervan hebben R. TOURNAY O.P. en de Jerusalemse Carmeliet Père Paul (J. M. BAUCHET) geleverd [102])

F — Verdere rollen en fragmenten

In het voorgaande is vermeld, dat zowel de Hebreeuwse universiteit als het klooster der Syriërs in het bezit zijn van rollen die men aanvankelijk niet heeft durven openen. Uit een mededeling van G. L. HARDING in de Londense *Times* en overgenomen in het Jerusalemse dagblad *Palestine Post* blijkt nu dat een dezer rollen, ter publicatie toevertrouwd aan SUKENIK, ongeveer een derde deel van de tekst van Isaias bevat.

Op grond van een ander persbericht deelt O. EISSFELDT mee, dat de te Jerusalem losgewikkelde rol Is. 48 vv. bevat (ongeveer elf hfdst. in totaal). De tekst schijnt de normale masoretische spelling te volgen, niet die van de Isaïasrol der Syriërs [103]).

Over de in Amerika geïdentificeerde Lamechrol heeft J. C. TREVER geschreven in BASOR 115; vgl. noot 35a van dit artikel. Toen TREVER's verslag werd gepubliceerd was slechts een fragment van de rol losgemaakt. Zij bleek (ter plaatse) 37 regels per kolom te bevatten, samen 34½ cm hoog.

Onder de fragmenten in het bezit van de Syrische bisschop bevinden zich o.a. stukjes van Dan. 1, 10-16; 2, 2-6; 3, 23-30 en van drie andere niet-bijbelse geschriften. L. HARDING en R. DE VAUX hebben in de grot nog ongeveer 600 fragmenten en snippers verzameld. De belangrijkste daarvan zijn de in z.g. oudphoenicisch schrift gestelde stukjes van Lev. 19, 31-34; 20, 20-23; 21, 24-22, 3; 22, 4-5, als datum waarvan DE VAUX de 4de eeuw v. Chr. heeft voorgesteld; de tekst is gelijk aan die der Masoreten, met slechts twee spellingvarianten. Verder zijn er nog stukjes gevonden uit Genesis, Leviticus, Deuteronomium, Rechters, een fragment

[102]) Resp. in RB, *a.c.,* p. 223-224, en in *The Catholic Biblical Quarterly* XI, 1949, p. 309-315.

[103]) TLZ 1949, p. 596; men zie ook G. E. WRIGHT in *BiArch.* 1949, p. 65, waar een gedeeltelijke bevestiging van dit bericht is te vinden. Het karakter van de (bewaarde) tekst schijnt fragmentarisch te zijn.

met gedeelten van vijf regels van een Hebreeuwse tekst van Jubileeën, en een groter fragment (iets meer dan 9 regels) van een tot dusver onbekend werk van apocalyptische aard, verwant met Jubileeën, Henoch, Testamenten der XII Patriarchen. De fragmenten van Lev., Jub. en het onbekende werk zijn alle door DE VAUX in facsimile, transcriptie en vertaling gepubliceerd [104]).

V — VERHOUDING TOT DAMASCUS-FRAGMENT

Tot besluit nog een korte beschouwing over wat nu reeds kan worden gezegd van de verhouding van de tekst van verschillende der rollen tot die van het z.g. Damascus-fragment. Dit laatste is door M. SCHECHTER in de *genîzāh* van Cairo gevonden en door hem in 1910 gepubliceerd onder de titel van *Fragments of a Zadokite Work* (= Documents of Jewish Sectaries, vol. I, Cambridge 1910). Over de tijd van ontstaan van het werk, waarvan twee verschillende recensies bewaard zijn gebleven, bestaat onder de deskundigen nog geen eenstemmige opvatting; de schattingen variëren tussen de tweede eeuw v. Chr. en de elfde (sic) na Chr. waarbij men echter bedenke dat de laatste datum slechts door een enkeling is voorgesteld, en volgens LAGRANGE de meeste auteurs het geschrift in de Makkabeeërstijd plaatsen [105]) (wat hij zelf echter niet doet). De *editio princeps* van de tekst is van SCHECHTER, *o.c.*; voor een handige (en betere) uitgave zij men verwezen naar L. ROST; *Die Damaskusschrift* (in *Kleine Texte usw.* van H. Lietzmann, n° 167, Berlin, 1933); voor vertalingen zie men o.a. LAGRANGE in de RB 1912, en CHARLES in zijn grote werk *The Apocrypha and Pseudoepigrapha of the Old Testament,* Vol. II (Oxford, 1913), p. 785-834 (met inleiding en commentaar).

Het Sadoqietisch fragment of Damascusgeschrift is het werk van een lid van een Joodse secte of partij, die naar Damascus is of was uitgeweken. Onder leiding van een ᶜinspectorᵓ (*mebaqqēr*) legden de leden zich toe op het zo strict mogelijk naleven van de wet van Mozes, waarbij men echter in verschillende kwesties opvattingen huldigde die afwijken van die der Tannaïeten. De ᶜsecteᵓ had een eigen organisatie en verwachtte de komst van de Messias. Zij was blijkbaar in conflict gekomen met de Joden in Palestina; over de stichter wordt niets gezegd, maar velen vermoeden dat het de ᶜleraar der gerechtigheidᵓ (*môreh haṣṣedeq*) is die in het geschrift herhaalde malen wordt genoemd en die een voorloper schijnt te zijn van de Messias, wiens komst, naar het schijnt, niet lang meer zou uitblijven. Deze Messias zou zijn „uit Aäron en Israël" en derhalve niet stammen uit het geslacht van David, waarvoor de schrijver weinig eerbied toont; immers: „David las niet in het Boek der Wet, het verzegelde, dat in de ark lag, want het is in Israël niet geopend vanaf de dood van Elᶜazar en Jehôšûᶜa (en Jošûᶜa) en de oudsten, die Aštarte hebben gediend; het bleef verborgen ... totdat Sadoq opstond" (Dam.-Fragm., ed. L. ROST, p. 5, regel 2-5). Reeds eerder waren in het geschrift vermeld de „zonen van Sadoq, dat zijn de uitverkorenen van Israël, קריאי השם העמדים באחרית הימים" (omwille van de onzekerheid der vertaling zijn deze laatste woorden in het Hebreeuws toegevoegd; lett.: „de uitverkorenen van naam, die staan op het einde der dagen"), en dit ter verklaring van Ez. 14, 15, waar de priesters uit het geslacht van Sadoq worden genoemd. De ᶜleraar der gerechtigheidᵓ schijnt een belangrijke tegenstander te hebben gehad, die ᶜman van spotᵓ ᶜman der leugenᵓ heet.

Het is zonder meer evident, dat van de pas gevonden teksten er verschillende een grote verwantschap vertonen met het Damascus-fragment. Op de eerste plaats is dit het geval met het z.g. Sectarische document, dan met de Habakkukmidraš, en verder ook met de beide teksten waarmee SUKENIK zich vooral heeft bezig gehouden. De overeenkomst beperkt zich niet slechts tot ideeën, maar strekt zich zelfs uit tot de phraseologie. We noemen het volgende.

[104]) RB 1949, p. 597 vv.

[105]) Cf. M. J. LAGRANGE, *Le Judaïsme,* Paris, 1931, p. 331; men zie verder nog H.H. ROWLEY, *The Relevance of Apocalyptic,* London, 1944, p. 71-74, en P. KAHLE, *The Cairo Geniza,* London, 1947, p. 11-13. Men leze ook het uitvoerige artikel van B. REICKE, *Die Taᶜāmire-Schriften und die Damaskusfragmente,* in *Studia Theologica* II, 1948, p. 45-70 (Lund 1949).

God wordt steeds *El* genoemd, zoals in Sect., Hab., Strijdrol; er wordt gesproken over een ᶜleraar der gerechtigheidᵓ, en een ᶜman der leugenᵓ zoals in Hab.; Israel, Aäron en de zonen van Sadoq worden in nauw verband met elkaar gebracht (vgl. Dam. 1, 7; 3, 21.22; 12, 24.25) zoals ook in Sect. In dit laatste document zijn de zonen van Sadoq *priesters,* reden om hen daarvoor ook in Dam. te houden. De leden der Damascus-secte hebben publiek met God een verbond aangegaan; dit verbond heet in Dam. een ᶜnieuw verbondᵓ, maar deze term komt in de tot dusver uit de recente vondsten gepubliceerde stukken niet voor. Wel vinden we in Dam. èn in Sect. de uitdrukkingen ᶜverbond Godsᵓ (Dam. 3, 11 en Sect. 5, 8), ᶜeeuwig verbondᵓ (Dam. 3, 13 en Sect. 5, 5/6); in het algemeen komt het woord *berît* (verbond) opvallend veel voor in de documenten. Voor het ᶜonderhoudenᵓ van dit verbond wordt voortdurend de term *ḥazaq* (eig. ᶜgrijpenᵓ) gebruikt. De Rabbijnse uitdrukking *serek,* equivalent van het Griekse *τάξις*, orde, ordening, enz., is zeer karakteristiek voor Dam. en Sect.; als tegenstander wordt genoemd Belial, een term die in alle documenten herhaaldelijk voorkomt als naam voor dè tegenstander. Men vergelijke verder nog veel voorkomende uitdrukkingen als *šerîrût lēb.* (ᶜverdorvenheid van hartᵓ), *maḥšebet jēṣer* (zoveel als ᶜslechte gedachtenᵓ cf. Dam. 2, 16 en Sect. 5, 5), het veel gebruikte *qēṣ* (eig. ᶜeindeᵓ, maar in Dam. schijnbaar zoveel als ᶜtijdsperiodeᵓ). In Dam. 4, 2 wordt de uitdrukking *nilwîm* (ᶜvolgelingenᵓ ᶜgezellenᵓ) gebruikt met een vermoedelijke zinspeling op de levieten, die aangeduid schijnen te worden; in Sect. 5, 6 schijnt het woord op soortgelijke wijze gebruikt te zijn. In Dam. 4, 14 wordt de uitleg van een bijbeltekst ingeleid door *pišrô* (ᶜdat wil zeggenᵓ, lett. ᶜde verklaring ervanᵓ), juist zoals in Hab.! In Dam. 8, 7 en elders wordt met afkeuring gesproken van de *hôn* (ᶜbezitᵓ, ᶜkapitaalᵓ) wanneer deze onrechtvaardig is verkregen zoals dikwijls het geval is; In Sect. komt het woord op dezelfde wijze voor (men wordt lid der secte met betrekking tot wet en ᶜbezitᵓ, Sect. 5, 2, d.w.z. men is verplicht de wet integraal te onderhouden en zich aan de regelen en voorschriften te houden wat betreft zijn bezit) en zou daar zelfs moeilijk zijn te begrijpen zonder de parallelle passages van Dam. Een passage uit het laatste werk (Dam. 2, 14-18) bevat haast niets dan uitdrukkingen die men in de bekend gemaakte stukken van Sect. vindt, deels in dezelfde combinatie. Dam. 3, 20 spreekt van een ᶜeeuwig levenᵓ dat voor de mens is weggelegd, zoals ook in de eerste der in het voorafgaande vertaalde hymnen. Het eschatologisch karakter van Sect. komt overeen met de eschatologische verwachtingen van Dam.; opvallende overeenstemming is er ook tussen het telkens herhaalde voorschrift zich af te zonderen van het boze en de bozen, en zich aan te sluiten bij de gemeenschap der goeden (d.w.z. de broederschap of secte). De Damascusgemeente is verdeeld in groepen van 1000, 100, 50, 10 (een oude indeling in Israël), zoals het leger in het document van de Strijd. De leeftijden der rechters moeten volgens Dam. 10, 6-8 van 25-60 jaar zijn, daar men boven de 60 begint af te takelen(!); de Strijdrol noemt voor allerlei functies leeftijdsgrenzen van en tussen 25-60 jaar.

Sommige dezer parallellen kunnen toevallig zijn, alle saamgenomen bewijzen zij dat er nauwe verwantschap bestaat tussen Sect., Hab., Hymnen, Strijd enerzijds en het Damascusfragment anderzijds. De ᶜsecte van het nieuw verbondᵓ is óf identiek met de broederschap of secte waarvan de rollen uit de grot bij Ain Fašḫa het bestaan hebben aangetoond, ofwel zij is daaruit op een of andere wijze voortgekomen, indien de verhouding tenminste niet omgekeerd is. Dit is ook de conclusie waartoe REICKE komt in zijn boven aangehaald artikel.

N ij m e g e n, 18 October 1949, 18 Februari 1950. J. VAN DER PLOEG O.P.

LITTERATUUR OVER DE „ROLLEN"

ALBRIGHT, W. F., in BASOR 110 (April 1948), p. 2-3 (kort bericht over de gedane vondst).
——, *Editorial Note on the Jerusalem Scrolls.* BASOR 111, 1948 (Oct.), p. 2-3.
——, *On the Date of the Scrolls from ᶜAin Feshka and the Nash Papyrus.* BASOR 115, 1949, p. 10-19.
——, *Are the Ain Feshka Scrolls a Hoax?* JQR XL, 1949/50, p. 41-49.
——, *The Archaeology of Palestine.* Harmondsworth, 1949.
——, *Comments on Dr. Lacheman's Reply and the Scrolls.* BASOR 116, 1949, p. 17-18.

Alfrink, B., *De oude rollen uit de woestijn van Juda.* Studia Catholica 1949, p. 44-48.

Bauchet, J. M. P., *A Newly Discovered Hebrew Manuscript.* Scripture, 1949, p. 21-22.

——, *The Newly discovered Scrolls of the Judean Desert.* Cath. Bibl. Quarterly 1949, p. 308-315.

——, *Notes sur les variantes de sens d'Isaïe 42 et 43 dans les manuscrits du désert de Juda.* Nouv. Rev. Théol. 1949, p. 305-306.

——, *Une page d'un des manuscrits du désert de Judée,* RB 1949, p. 583-585.

——, *Notes on the Newly Discovered Hebrew Manuscripts.* Scripture IV, 1949, p. 115-119.

——, *En torno a los manuscritos descuriertos en el Mar Muerto.* Sefarad IX, 1949, p. 152-164.

——, *A Note on the Orthography of the Dead Sea MSS.* Cath. Bibl. Quaterly 1950, p. 68.

Bauchet, J. M. P. and E. F. Sutcliffe, *The Sectarian Document ...* Scripture, 1949, p. 76-79.

Baumgartner, W. *Der Palästinische Handschriftenfund.* Theol. Rundschau XVII, 1948/49, p. 329-346.

Bea, A., *Nova manuscripta hebraica.* Biblica xxix, 1948, p. 446-448.

Birnbaum, S. A., *The Date of the Isaiah Scroll.* BASOR 113, 1949, p. 33-35.

——, *The Date of the Cave Scrolls.* BASOR 115, 1949, p. 20-22.

——, *The Date of the Habakkuk Scroll.* JBL 1949, p. 161-168.

Black, M., *The Dating of the New Hebrew Scrolls on Internal Evidence.* Journ. of Jew. Studies, I, 1949, p. 199.

Boer, P. A. H. de, *Over de onlangs gevonden Hebreeuwse handschriften.* Ned. Theol. Tijdschrift 1949, p. 202-204.

Brownlee, W. H., *The Jerusalem Habakkuk Scroll.* BASOR 112, 1948 (Dec.), p. 8-18.

——, *Further Light on Habakkuk.* BASOR 114, 1949, p. 9-10.

——, *Further Correction to the Translation of the Habakkuk Scroll.* BASOR 116, 1949, p. 14-16.

Burrows, M., *The Content and Significance of the Manuscripts.* BiArch. 1948, (Sept.), p. 57-61.

——, *Variant Readings in the Isaiah Manuscript.* BASOR 111, 1948 (Oct.), p. 16-24; 113, 1949, p. 24-32.

——, *Orthography, Morphology and Syntax of the St. Mark's Isaiah Manuscript.* JBL 1949, p. 195-211.

——, *A Note on the Recently Discovered Manuscripts..* JQR XL, 1949/50, p. 51-56.

——, *The Dead Sea Scrolls of St Mark's Monastery. Vol. I. The Isaiah Manuscript and the Habakkuk Commentary.* 1950.

O'Callaghan, R. T., *The Scrolls Newly Discovered in Palestine.* Scripture 1949, p. 41-46.

Castro, F. P., *Un descubrimiento sensacional.* Sefarad VIII, 1948, p. 472-474.

Cross, F. M., *The Newly Discovered Scrolls in the Hebrew University Museum in Jerusalem.* BiArch. 1949, p. 36-46.

Driver, G. R., *The Hebrew manuscripts.* JQR XL, 1949/50, p. 127-134.

Eissfeldt, O., *Der gegenwärtige Stand der Erforschung der in Palästina neu gefundenen hebräischen Handschriften.* TLZ 1949, p. 95-98.

——, *Varianten der Jesaja-Rolle.* TLZ 1949, p. 221-226.

——, *Ansetzung der Rollen nach paläographischen Kriterien.* TLZ 1949, p. 226-228.

——, *Vorläufige Ergebnisse einer im Frühjahr 1949 vorgenommenen Untersuchung der Fundhöhle.* TLZ 1949, p. 228.

——, *Neue Nachrichten ...* TLZ 1949, p. 595-597.

——, *Der Anlass zur Entdeckung der Höhle und ihr ähnlichen Vorgänge aus älterer Zeit.* TLZ 1949, p. 597-600.

Engnell, I., *The Call of Isaiah.* Uppsala Universitets Årsskrift, 1949, No. 4, p. 61-64.

Fraine, J. de, *Nieuwe Bijbelse Documenten.* Kath. Cult. Tijdschr. 1949, p. 768-770.

Freedman, D. N., *The "House of Absalom" in the Habakkuk Scroll.* BASOR 114, 1949, p. 11-12.

Ginsberg, H. L., *The Hebrew University Scrolls from the Sectarian Cache.* BASOR 112, 1948 (Dec.), p. 19-23.

Gottstein, M. H., על המגילות הגנוזות. Sinai, XXV, 1949, p. 332-337.

Harding, G. L., *The Dead Sea Scrolls.* The Illustrated London News, Oct. 1, 1949, p. 493-495.

——, *The Dead Sea Scrolls.* P.E.Q. 1949, p. 140-147.

Hempel, J., *Die erste vorchristliche Jesajahandschrift.* Deutsches Pfarrerblatt XLIX, 1949, p. 128 ff.

Kahle, P., *Der Gegenwärtige Stand der Erforschung der in Palästina neu gefundenen Handschriften.* TLZ 1949, p. 91-95 (zie ook onder Eissfeldt).

Kapelrud, A. S., *Det nye håndskriftfunn i Palestine og tekstoverleveringen,* Norsk Teologisk Tidsskrift, L, 1949, pp. 81-87.

Lacheman, E. R., *A Matter of Method in Hebrew Paleography.* JQR XL, 1949/50, p. 15-39.

——, *Reply to the Editor.* BASOR 116, 1949, p. 16-17.

Lambert, G., *Les manuscrits découverts dans le désert de Juda.* Nouv. Rev. Théol. 1949, p. 286-304; 414-416; 1950, p. 53-65.

——, *Un „Psaume" découvert dans le désert de Juda.* Nouv. Rev. Théol. 1949, p. 621-637.

——, *La grotte aux manuscrits du désert de Juda.* Revue Génér. Belge 1950 (janvier), p. 405-424.

——, *Les manuscrits du désert de Juda.* Nouv. Revue Théol. 1950, p. 199-202.

Loewe, R., *The new Hebrew Manuscripts in Perspective.* Jewish Monthly III, 1949, p. 352-362.

Loewenstamm, S. E., המגילות של מערת עין פשחה, Bulletin of the Jewish Palestinian Exploration Society, N.S. XV, 1949, p. 40-44.

Medico, H. E. del, *La découverte d'Apocryphes de l'A.T. dans le désert de Judée. Recherches de science religieuse,* XXXV, 1948, p. 581-592.

Nagel, G., *Une découverte importante en Palestine.* R.Th.Ph. 1949, p. 95-100.

Neher, A., *Découverte récente de manuscrits hébraïques en Palestine.* R.H.P.R., XXVIII-XXIX, 1948-49, p. 241-251.

Parrot, A., *Les manuscrits du désert de Juda,* in A. Lods, *Histoire de la littérature hébraique et juive.* 1950, p. 1024-1033.

Perrot, J. et R. Dussaud, *Découvertes récentes en Palestine.* Syria XXVI, 1949, p. 155-159.

Reicke, B., *Die Taʿāmire-Schriften und die Damaskus-Fragmente.* Studia Theologica II, 1948 verschenen Lund 1949), p. 45-70.

——, *Hebraiska handskrifter från Jesu tid funnen i Juda öken.* Svenska Jerusalems Föreningens, XLVIII, 1949, p. 14-22.

Roberts, B. J., *Recent Discoveries of Hebrew Manuscripts.* Expository Times, 1949, p. 305-308.

Samuel, A. Y., *The Purchase of the Jerusalem Scrolls.* BiArch., 1949, p. 26-31.

Schirman, J., *Les manuscrits hébreux récemment découverts dans le désert de Juda.* Semitica, 1949, p. 41-50.

Seeligmann, I. L., *The Epoch-making Discovery of Hebrew Scrolls in the Judean Desert.* BiOr 1949, p. 1-8.

Sellers, O. R., *Excavation of the "Manuscript" cave at ʿAin Fashka.* BASOR 114, 1949, p. 5-9.

——, *Study of Finds in the Ain Fashka Cave* BiArch., 1949, p. 54-56.

Sukenik, E. L., מגילות גנוזות (*Megillôt Genûzôt*). *Scrolls found hidden in an Ancient Storage Place in the Desert of Juda.* Jerusalem, 1948.

——, נחמו נחמו עמי (Bialik Foundation, Jerusalem) 1948.

Torczyner H., and U. Cassuto, על חשש הזיוף של מגילות מדבר יהודה. Ha-Olam, XXXVI, March 17th 1949, p. 367 (Palest. periodiek).

Tournay, R., *Les manuscrits hébreux récemment découverts.* RB 1949, p. 204-233.

Trever, J. C., *The Discovery of the Scrolls.* BiArch. 1948 (Sept.), p. 46-57.

Trever, J. C., *Preliminary observations on the Jerusalem Scrolls.* BASOR 111, 1948 (Oct.), p. 3-16.

——, *A Paleographic Study of the Jerusalem Scrolls.* BASOR 113, 1949, p. 6-23.

——, *Identification of the Aramaic Fourth Scroll from ʿAin Feshka.* BASOR 115, 1949, p. 8-10.

Vajda, G. and A. Dupont-Sommer, *Découverte d'anciens manuscrits hébreux en Palestine.* R.H.R. XXXV, 1949, p. 125-128.

Vaux, R. de, *Post-scriptum. La cachette des manuscrits hébreux.* RB 1949, p. 234-237.

——, *La grotte des manuscrits hébreux.* RB 1949, p. 586-609.

——, *Les manuscrits hééбreux du désert de Juda.* La Vie Intellectuelle 1949, p. 583-595.

Vischer, W., *Les manuscrits découverts en Palestine.* Etudes Theologiques et Religieuses, XXIV, 1949, p. 29-35.

Wallenstein, M., *Hymns from the Judean Scrolls.* Manchester 1950.

Wechsler, T. הגניזה הגלויה והגניזה הגנוזה Ha-Olam 1.12.1949, p. 156-157.

Wright, G. E., *A Phenomenal Discovery.* BiArch. 1948 (Mei), p. 21-23.

——, *The Cave Excavated ...* BiArch. 1949, p. 32-36.

——, *Additional Comments on the Scroll Cave.* BiArch. 1949, p. 64-65.

Zeitlin, S., *A Commentary on the Book of Habakkuk. Important Discovery or A Hoax?* JQR XXXIX, 1948/49, p. 235-247.

——, *Scholarship and the Hoax of the Recent Discoveries.* JQR XXXIX 1948/49, p. 337-363.

——, *The Alleged Antiquity of the Scrolls.* JQR XL, 1949/50, p. 57-78.

——, *Where is the Scroll of the Haftarot?* JQR XL, 1949/50, p. 291-296.

Zulay, M., בין גניזה לגניזה. Luaḥ ha-Arets (Tel-Aviv) 5710, 1949, pp. 110-126.

Voor het opstellen van bovenstaande litteratuurlijst ben ik dank verschuldigd aan prof. H. H. Rowley te Manchester, die mij gegevens ter beschikking heeft gesteld waarvan ik een dankbaar gebruik heb gemaakt.

[Noot bij de correctie (revisie). De tekstuitgave van Millar Burrows, lang verwacht, was bij het afdrukken van dit artikel nog niet in Nederland aangekomen, zodat er geen gebruik van kon worden gemaakt. Prof. Rowley wijst er mij nog op dat het Jerusalemse blad Ha-Olam van 1.12.1949 een stuk heeft gepubliceerd van T. Wechsler, waarin deze verslag doet van een bezoek dat hij met de Syrische beambte H. Stephan (zie hiervóór, blz. 45) in de zomer van 1947 aan de Syrische bisschop A. Y. Samuel heeft gebracht in diens klooster te Jerusalem. Bij deze gelegenheid zijn hem twee rollen getoond: een daarvan was de intussen beroemd geworden Isaïasrol, een andere een z.g. haftarot-rol, d.w.z., een pericopenboek met passages uit de profetische geschriften van de Joodse canon die men in de synagoge voorleest ná de lezing uit de Wet. Wechsler schrijft in zijn artikel dat hij zich goed kan herinneren, dat de afzonderlijke pericopen door blanke spaties ter breedte van verschillende regels van elkaar waren gescheiden en dat aan het slot zelfs de karakteristieke zegenspreuken niet ontbraken. Hij gaf de bisschop een ʿkoude doucheʾ en liet hem weten dat dít boek onmogelijk bijzonder oud kon zijn. Later heeft men er niets meer van vernomen. Naar aanleiding van het artikel in Ha-Olam heeft S. Zeitlin nog in het Januari-nummer (1950) van de JQR een stuk geplaatst waarin hij eist dat de *haftarot*-rol voor den dag worde gebracht en in de *Library of Congress* te Washington ten toon worde gesteld in plaats van de Isaïasrol en de andere die men daar nu kan zien! T. Wechsler is met zijn opzienbarende mededeling wel wat erg laat gekomen, is echter in zijn beweringen zeer positief. Het lijkt niet uitgesloten dat de *halftarot*-rol (indien het er werkelijk een geweest is en Wechsler niet het Sectarische Document daarvoor heeft gehouden, gelijk mij van Amerikaanse zijde is gesuggereerd) niet uit dezelfde bron afkomstig is als de overige rollen en daarom mogelijker wijze door de bisschop is achtergehouden. In verband hiermede is het uit particuliere bron stammende bericht misschien van belang dat, vermoedelijk in 1947, in Palestina Grieks-Christelijke teksten (preken) op papyrus zijn ontdekt, die moeten dateren uit de 5de eeuw; een daarvan is aan prof. Sukenik ter hand gesteld door de vertegenwoordiger van Frankrijk in de staat Israël, M. Neuville.]

PALESTIJNSE ARCHÆOLOGIE

PALESTIJNSE ARCHÆOLOGIE NA DE OORLOG

OVERZICHT VAN DE INHOUD

Na de eerste wereldoorlog behoefde weinig méér dan een enkel jaar te verstrijken om de eerste opgraving in Palestina mogelijk te maken (Askalon, 1921) en binnen vijf of zes jaren was een periode van aktiviteit begonnen zoals er tevoren nooit een geweest was. Wie gehoopt heeft, dat ook het einde van de tweede wereldoorlog het sein zou worden voor een nieuw bloeitijdperk in de Palestijnse archæologie, is wel zeer teleurgesteld geworden. Dat de onveilige en onstabiele inwendige toestand van het land hiervan de voornaamste oorzaak is, mag als te zeer bekend worden verondersteld om nader betoog te behoeven. Een verslag over de vooruitgang en de aanwinsten van de Palestijnse archæologie gedurende het eerste lustrum van de ᶜvrede' is dan ook geen opwekkende taak en vindt eigenlijk zelfs meer zijn rechtvaardiging in het verlangen om toch een *acte de présence* te stellen dan in de vrees de lezer anders te beroven van wat hij zeker diende te vernemen.

Onmiddellijk moge hieraan toegevoegd worden, dat deze jaren van gedwongen non-aktiviteit-te-velde niet noodzakelijk als geheel verloren behoeven te gelden. De Palestijnse archæologie heeft altijd gesukkeld met een groot tekort aan definitieve en volledige rapporten over de verschillende opgravingsterreinen, en als deze jammerlijke achterstand in de tegenwoordige periode werd ingehaald, zou men zelfs eerder van een gewin mogen spreken. Ook zou er geen betere voorbereiding denkbaar zijn op de hervatting van de praktische werkzaamheden die toch wel eens zal komen.

A. — PUBLICATIES

Althans ten dele hebben de tot kamerarbeid gedwongen archæologen deze unieke kans om ᶜbij te komen' inderdaad loffelijk benut. Terwijl wij juist vóór de overrompeling van Nederland nog in het bezit kwamen van het tweede deel van het Lachisj-rapport, is sinds het einde van de oorlog door Miss O. TUFNELL en haar medewerkers hard gewerkt aan deel III. Aangezien ik reeds in 1947 gedeelten hiervan te Londen gezien heb, kunnen we vertrouwen, dat het niet lang meer op zich zal laten wachten. Hetzelfde geldt van het derde deel der CROWFOOT-expeditie naar Samaria-Sebaste, waarvan de verschijning reeds lang door het *Palestine Exploration Fund* is aangekondigd en vermoedelijk alleen nog wordt opgehouden door de economische omstandigheden van Engeland in het algemeen en van het *Palestine Exploration Fund* in het bijzonder. Deze laatste instelling, die voor de wetenschappelijke exploratie van Palestina meer verdiensten heeft dan enig andere ter wereld, leidt helaas een kwijnend bestaan en kon zelfs haar tijdschrift, het *Palestine Exploration Quarterly*, nog slechts in halve omvang herstellen. Midden in de oorlog schonk ALBRIGHT ons het afsluitende deel van zijn *Excavation of Tell Beit Mirsim* (1943), een werk van zodanige kwaliteit dat zij de betekenis van deze opgraving voor de archæologische wetenschap ver doet uitstijgen boven de intrinsieke en relatieve betekenis van de plaats. Helaas moeten we een goed bruikbaar rapport over GARSTANG's jarenlange en in de hele wereld met bijzondere belangstelling gevolgde onderzoekingen te Jericho wel afschrijven, aangezien de auteur in de laatste jaren zijn belangstelling op terreinen buiten Palestina heeft losgelaten. Over het centrale punt van het dispuut, dat door de opeenvolgende Duitse en Engelse opgravingen te Jericho is opgeworpen — de einddatum van de dubbel-ommuurde stad —, heeft GARSTANG in 1941 naar aanleiding van een z.i. nieuw gegeven een kort slotwoord gesproken (AJSL 38, 1941, blz. 368-72 en PEQ 73, 1941, blz. 168-71) en daarmee schijnt het dossier voorlopig afgesloten. Wie naast de vele tussentijdse rapporten een ordelijk overzicht van zijn bevindingen wenst, moet zich tevreden

stellen met het populaire boekje *The Story of Jericho* door J. en J. B. E. GARSTANG, waarvan een tweede oplage is verschenen (Londen, 1948). Ook na het einde van de jongste oorlog zijn nog enkele lacunes in de archæologische literatuur van Palestina aangevuld, en wel op een wijze die het moeilijk maakt de stopzetting van het praktische werk nog hevig te betreuren. Ik doel hiermee eerstens op het forse tweedelige rapport van C. C. McCOWN over *Tell en-Nasbeh* (Berkeley and New Haven, 1947), waarvan men in BiOr. 5 een uitvoerige bespreking en waardering vindt, en de toevoeging van twee niet minder monumentale banden aan het reeds zeer lijvige Megiddo-rapport van het *Oriental Institute of Chicago* (*Megiddo* II, *Seasons of 1935-39*, Text. Plates. Chicago, 1948; = OIP LXII). Wij danken deze prachtdelen aan Gordon LOUD en bij gelegenheid zou een geheel afzonderlijke bespreking aan hun rijke inhoud kunnen worden gewijd. Omdat 1939 het laatste jaar is, waarin de expeditie te Megiddo heeft kunnen werken, is het rapport nu geheel ᶜbij'. Het is tevens de grootste publicatie die ooit aan een Palestijnse opgraving is gewijd. Ook het langverbeide verslag over de korte maar belangrijke Franse opgraving in Et-Tell bij Bethel, waarover ik in een vorig jaarbericht reeds eenmaal geschreven heb (Jrb. 10, 1948), is thans verschenen maar eerst dezer dagen in Nederland gearriveerd. Als ik goed ben ingelicht, ligt het terrein van deze opgraving in het Arabische deel van Palestina, zodat het voor deze Joodse expeditie wel heel moeilijk zal zijn haar werkzaamheden te hervatten. Tenslotte zal men het iemand, die al een aantal jaren worstelt met de weerbarstige problemen van het oudtestamentische Jerusalem, niet kwalijk nemen, indien hij de grootste aanwinst van zijn boekentafel ziet in Raymond WEILL's tweede deel over de *Cité de David*. In een recent nummer van BiOr (6, 1949, 18-20) is ook dit werk reeds besproken.

B. — OPGRAVINGEN

Dat de uitwendige omstandigheden de voortzetting van opgravingswerkzaamheden op grote schaal in Palestina tot nu toe onmogelijk hebben gemaakt, betekent gelukkig geen volkomen stagnatie. Waar buitenlandse instituten momenteel geen lust hebben of geen kans zien om naar hun aangebeten tell's terug te keren, is het een opportuun idee geweest van de in Jerusalem zelf gevestigde *Ecole Pratique d'Etudes Bibliques* der Franse Dominikanen om in de bres te springen en een eigen opgraving te beginnen. Onder de kundige leiding van R. DE VAUX O.P. heeft zij reeds twee seizoenen gewerkt in Tell el-Farᶜah ten Oosten van Nabloes (zie *Rev. Bibl.* 54, 1947, blz. 394-433 en 55, 1948, blz. 544-580) en een derde campagne schijnt voor 1950 op het program te staan. Het is nog te vroeg om de betekenis van deze nieuwe archæologische onderneming te schatten, maar alles wettigt de hoop, dat Tell el-Farᶜah — al zal het misschien niet blijken het oudtestamentische Tirsa te zijn — mettertijd onder de belangrijke opgravingsterreinen van Palestina zal kunnen worden gerekend. De ontdekking van een rijk voorziene necropool zal voor de opgravers wel een bijzondere bemoediging geweest zijn in hun door de omstandigheden niet bepaald gemakkelijk werk. Het is jammer, dat deze expeditie als een der eerste de terugslag ondervindt van de radikaal gewijzigde economische omstandigheden in Palestina, waardoor de kosten van de arbeidskrachten een veelvoud zijn gaan bedragen van wat zij plachten te zijn. De tijd, dat men met tien of zelfs minder piasters per dag een stoere fellah van zonsopgang tot zonsondergang aan het werk kon zetten en er nog voor bedankt worden bovendien, is definitief voorbij. Dit is nog meer het geval op plaatsen, waar met Joodse, door vakbonden gesteunde krachten moet worden gewerkt, gelijk het geval was in de kleine opgravingen van de *Jewish Palestine Exploration Society* in Ḫirbet Kerak aan de zuidpunt van het Meer van Tiberias en op Tell Jerisje bij Jaffa. Omtrent deze beide ondernemingen ontbreken nog voldoende gedetailleerde gegevens. Ḫirbet Kerak heb ik in de zomer van 1947 bezocht en vastgesteld, dat deze opgraving zich tot nu toe beperkt heeft tot twee kleine segmenten. Deze plaats — Beth Jerach van de Talmoed — is echter de grootste ruïneheuvel van heel Palestina, zodat men nog nauwelijks van een begin van opgraving kan spreken. De eerste resultaten wijzen op het belang van de plaats aan de karavaanweg tussen Damascus en Mesopotamië enerzijds en Egypte anderzijds. Reeds in het vierde duizendtal v. Chr. bezat zij ook een massieve aarden omwalling. Een

bijzonder goed bewaard bouwwerk ongeveer uit het midden van het derde duizendtal zal als monument blijven bestaan (zie BJPES 11, 1945, blz. 77-84 en 13, 1947, blz. 53-64). Joodse geleerden hebben verder nog gewerkt op enkele laat-joodse plaatsen, zoals Sjeik Abreq (Beth Sjearim van de Talmoed) en Beth Alpha met zijn bekende synagoge. De bloeiende kolonie van Naharijja ten Noorden van Akkâ heeft onder leiding van zijn enthousiaste burgemeester een tempeltje blootgelegd aan het zeestrand, recht tegenover een uit het zeewater opborrelende zoetwaterbron. Het tempeltje dateert uit het Midden-Brons-tijdvak maar is slechts een paar eeuwen in gebruik geweest. Talrijke *ex-voto's* laten weinig twijfel aan het sacrale karakter van het bouwwerk, dat wel vaak bezocht zal zijn door de karavanen die zich langs het strand voortbewogen in de richting van de Phoenicische steden. Het vermoeden ligt enigszins voor de hand, dat de eigenaardige zoetwaterbron aanleiding geweest is tot de stichting van dit heiligdom.

De bouw van militaire inrichtingen over het hele land gedurende de oorlogsjaren heeft ook geleid tot een reeks toevallige ontdekkingen. Deze zijn wel veelsoortig maar alleen van betrekkelijk belang. C. N. JOHNS heeft er een kort overzicht van gegeven in het Juli-October-nummer van het *Palestine Exploration Quarterly* (1948 blz. 81-101). Ook in Jerusalem zijn enkele gemeentelijke werkzaamheden aanleiding geweest tot detailvondsten, met name van overblijfselen van een der twee voornaamste straten in het Romeins-Byzantijnse Jerusalem, gelijk wij die kennen uit het mozaïek van Madaba. In aansluiting daarbij heeft JOHNS ook een verklaring voorgesteld van de eigenaardige loop van de bestaande zuidelijke muur van Soliman II. Deze volgt, naar men niet zonder reden aanneemt, het tracé van de muur van Aelia Capitolina, maar loopt zeer opvallend niet uit op een der hoeken van het Herodiaanse hiëron doch tegen het midden van de zuidelijke omheiningsmuur hiervan, waartegen aan de binnenkant eens de Stoa Basilica stond. JOHNS vermoedt nu, dat de oorzaak van de onverwachte wending van de stadsmuur moet gezocht worden in het Romeinse stadium, waarvan het *Chronicon Paschale* melding maakt. De twee benen van de hoek in de stadsmuur zouden de zuid- en oostgrens van dit stadium aangeven (*o.c.*, blz. 92 vlg.). Een opgraving in het braakliggende terrein binnen deze hoek zou ook om andere redenen zeer welkom zijn, maar de onmiddellijke nabijheid van het grote moskeeplein en de nog meer onmiddellijke nabijheid van de hoogvereerde Aqsa-moskee zal dit wel volslagen onmogelijk maken. In 1947 heeft JOHNS verder nog enige onderzoekingen gedaan naar de oudste bouwresten in het gebied van de Citadel, waarover ik in het vorige Jaarbericht al enige mededelingen deed (blz. 473 sqq.). De oudtestamentische datum van de eerste stadsomwalling op deze plaats, die men toen vrij zeker meende te kunnen aannemen, is er niet waarschijnlijker op geworden (zie PEQ 1948 blz. 91-92). De enige en trouwens zeer voor de hand liggende manier om eindelijk een definitief antwoord te vinden op de vraag, die de gehele Jerusalem-topographie beheerst, nam. wanneer de Zuidwestheuvel door de stad werd ʿgeannexeerdʾ, is een opgraving tussen de bestaande westelijke stadsmuur en S. James' Street in het Armeense kwartier. De geringe bebouwing van een brede strook gronds langs de muur maakt deze opgraving nu nog mogelijk.

C. — HEEFT HET HELLENISTISCH-ROMEINSE GRAF BIJ TALPIOTH EEN CHRISTELIJK KARAKTER?

Onder de vele toevallige vondsten, waartoe bouwwerken en soortgelijke ondernemingen in de laatste jaren aanleiding hebben gegeven, verdient bijzonder melding te worden gemaakt van een Hellenistisch-Romeins graf aan de weg van Jerusalem naar Bethlehem, tegenover de wijk Talpioth (zie Fig. 5). Men zal wellicht herinneren, dat kort na de jongste wereldoorlog in de pers een sensationeel bericht de ronde deed omtrent de ontdekking van grafinschriften en voorstellingen die zouden doelen op de kruisdood van Christus. De Amerikaanse dagbladen spraken van „wat men houdt voor een ooggetuigeverslag van Christus' dood" en van „een hartroerende weeklacht, waarschijnlijk geschreven enkele weken na de kruisiging". De meeste tijdschriften op bijbels en archæologisch terrein hebben destijds ook van deze opzienbarende ontdekking melding gemaakt, tenminste om mee te delen, dat zij nadere gegevens

wilden afwachten alvorens een oordeel uit te spreken. Thans heeft professor E. L. SUKENIK een rapport over deze ontdekking gepubliceerd, zowel in de *American Journal of Archæology* (51, 1947, blz. 351-365) als in een afzonderlijke brochure (Philadelphia, 1947). Het rapport is helder en gedetailleerd, zodat eindelijk alle gegevens ter ieders beoordeling beschikbaar zijn.

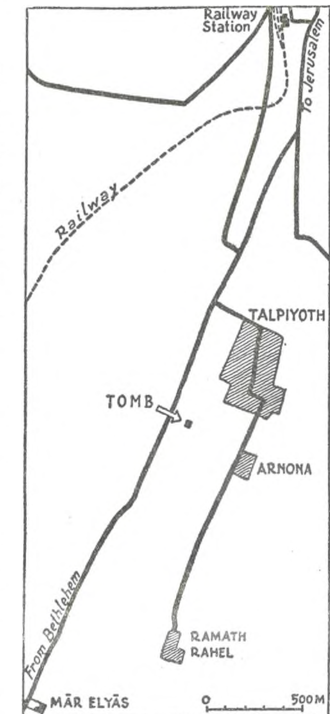

Fig. 5. Plaats van het graf bij Talpioth aan de weg Jerusalem-Bethlehem
AJA 51, p. 352

Het onderhavige, in de rots uitgehouwen graf van Talpioth, wordt behalve door zijn eigenlijke inhoud door een munt van Agrippa II gedateerd rond het midden van de eerste eeuw na Chr. Het heeft geheel de gebruikelijke vorm van de grotere grafmonumenten uit het Hellenistisch-Romeinse tijdperk: een *dromos* of voorportaal, een ongeveer rechthoekige centrale grafkamer met een inzinking in de bodem nabij de toegang, zodat men er hier rechtop in kan staan, en rondom de gewone *loculi* of *kokhim*. Hierin bevonden zich veertien *ossuaria* of beenderkisten, waarvan er echter al drie verwijderd waren, toen SUKENIK op verzoek van het Departement van Oudheden een onderzoek ging instellen. Niemand was voor dit onderzoek beter gekwalificeerd, want professor SUKENIK is *facile princeps* in het chapiter van *ossuaria* en Joodse grafmonumenten. Toch moet men zeer ernstig bezwaar maken tegen de titel van zijn brochure, waarin enige op de *ossuaria* aangebrachte namen en gelijkbenige kruistekens (+) positief worden aangediend als *The Earliest Records of Christianity*. Dit is, op z'n zachtst gezegd, meer onwaarschijnlijk dan waarschijnlijk en van de sensationele krantenberichten blijft bij nuchtere beschouwing zeer weinig over.

Het is al enigszins boud een Hebreeuws inschrift (Fig. 6), dat vermoedelijk (maar niet zeker!) moet gelezen worden als „Simeon Barsaba" toe te schrijven aan „een Joodse familie van Jerusalem, waarvan enkele leden uit het Nieuwe Testament blijken behoord te hebben tot Jesus' eerste leerlingen". Uit het als bewijs daarvoor dienende feit, dat twee verschillende personen met de naam Barsab(b)as in de Handelingen der Apostelen (1, 23; 15, 22) voorkomen, zou men met enig recht mogen afleiden, dat deze naam vrij veelvuldig onder de Palestijnse Joden van die tijd voorkwam. Of de twee aldus genoemde personen uit de Handelingen iets te maken

Fig. 6. Facsimile van Hebreeuwse grafinscriptie, vermoedelijk te lezen שמעונברסבא, ʿSimeon Barsabaʾ, AJA 51, p. 357

hebben met de in Talpioth begraven „Simeon Barsaba", moet nog geheel bewezen worden. SUKENIK zelf hecht trouwens meer waarde om de titel en de strekking van zijn rapport te rechtvaardigen aan twee Griekse inschriften. Op de achterzijde van ossuarium n°. 7 staat met houtskool geschreven Ἰησοῦς ἰού, gevolgd door een schuine streep (Fig. 7). Ofschoon de naam Ἰησοῦς (Joshuaʿ) natuurlijk in het geheel geen verwondering mag wekken en in de Septuagint ἰού de weergave is van de Hebreeuwse naam Jehu (een der koningen van Israel), geeft SUKENIK er de voorkeur aan ἰού, eventueel op enigmatische wijze verdubbeld door de schuine streep, op te vatten als de Griekse interjectie ἰού ἰού, d.i. ʿwee, weeʾ! Om hierin dan

verder een weeklacht te zien over de dood van Jesus (van Nazareth), moet men volledig over het hoofd zien, dat de namen op de *ossuaria* steeds op hun ᶜbewonersᵓ en niet op een ander plegen te doelen, zoals ook in het zo juist vermelde geval van „Simeon Barsaba". Hetzelfde bezwaar geldt tegen de interpretatie van een op het deksel van *ossuarium* n°. 8 gegrifte naam: 'Ιησοῦς ἀλώθ (Fig. 8). Hiervan is het tweede woord — een Hebreeuwse vorm — van duistere betekenis, maar kàn in ieder geval op grond van Septuagint (Hgl. 4, 14) en Nieuwe Testa-

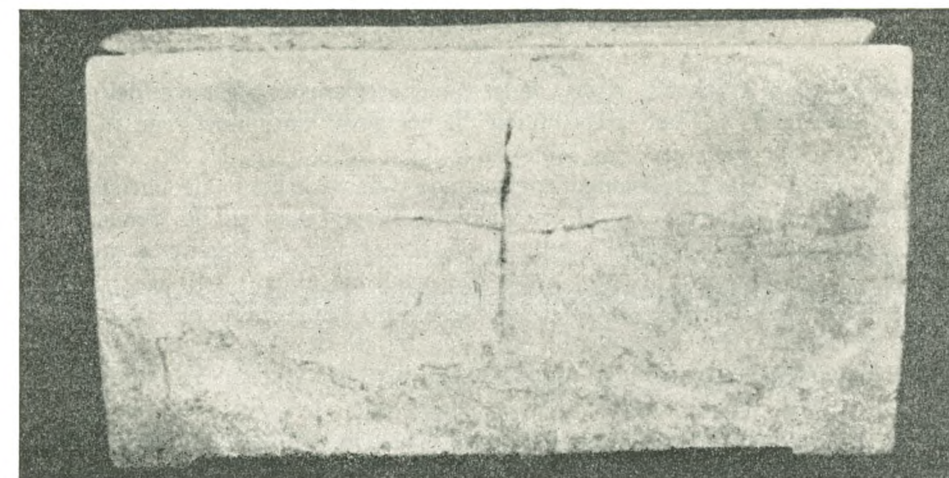
Fig. 7. Opschrift van *ossuarium* 7 in Griekse karakters
IHCOYC IOY AJA 51, p.338

ment (Jo. 19, 39) in verband worden gebracht met de aloë-plant, zodat men zou kunnen denken aan een bijnaam van deze 'Ιησοῦς. Omwille van de aldus moeilijk verklaarbare vorm ἀλώθ meent SUKENIK gerechtigd te zijn ᶜtentatiefᵓ te denken aan een afleiding van de Hebreeuws-Aramese stam אלה, d.i. weeklagen, en zo komt hij tot een betekenis van dit graffito „gelijkstaand met ᶜHij werd gekruisigd!ᵓ".

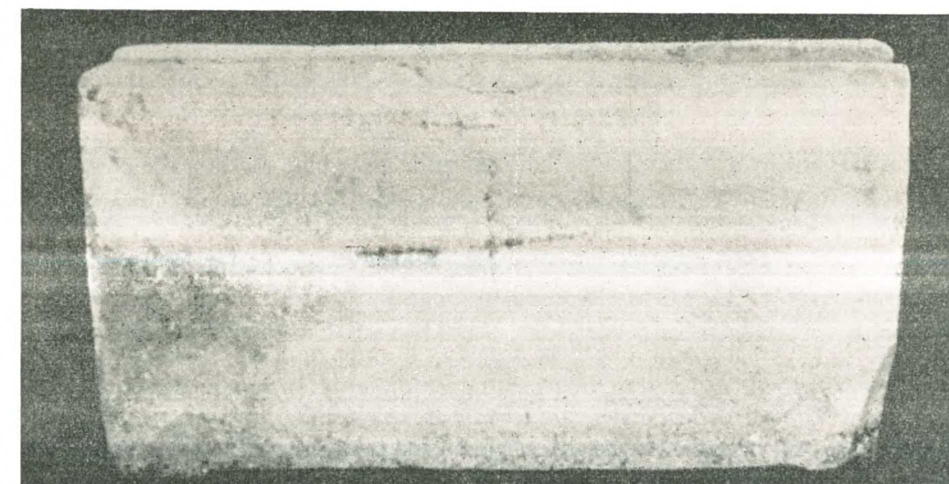
Natuurlijk is de geleerde onderzoeker tot dergelijke interpretaties, die men bijna roekeloos zou noemen en waarop natuurlijk de persberichten steunden, niet in de laatste plaats gekomen door de met houtskool op ieder van de vierzijwanden van het *ossuarium* van 'Ιησοῦς ἀλώθ aangebrachte kruistekens (Fig. 9). Kleiner en in de steen gegrift ziet men ditzelfde teken ook op het deksel van *ossuarium* n°. 10, waar het door SUKENIK eenvoudig en zeer terecht beschouwd wordt als een „mason's mark", m.a.w. een merk- of eigendomteken. Precies hetzelfde kruisteken komt in deze functie al voor in het salomonische Megiddo en is bovendien een letter van het ᶜPhoenicischeᵓ alfabet (*tau*). Om aan de houtskoolkruisen op n°. 8 de veel meer sensationele betekenis te geven van een toespeling („a pictorial expression") op de recente kruisdood van 'Ιησοῦς (van Nazareth!) beroept SUKENIK zich op een weinig bekende vondst van CLERMONT-GANNEAU, die in een graf op de Olijfberg een *ossuarium* zag, dat met een

Fig. 8. Inscriptie op deksel van *ossuarium* 8 in Griekse karakters
IHCOYC AΛΩΘ AJA 51, p. 358

Grieks inschrift en een kruisteken was versierd. Het laatste was in dit geval een *crux immissa* (†). Overeenkomstig de (ook nu nog heersende) opvatting, dat het kruisteken als iconographisch Christelijk embleem eerst rond de tijd van Konstantijn de Grote in zwang is gekomen en nog in de tweede eeuw na Chr. uiterst zeldzaam wordt aangetroffen, gaf CLERMONT-GANNEAU aan het onderhavige *ossuarium* een zeer late datum. In het licht van de nieuwe vondst wil SUKENIK zich hiervan losmaken en haalt ten bewijze daarvan ook een kruis aan, dat enkele jaren geleden in Herculaneum gevonden werd (AJA 51, Plate LXXXVIII) en ouder moet zijn dan 79 na Chr. (verwoesting van Herculaneum door de uitbarsting van de

A

B

C

D

Fig. 9. De vier opstaande zijden van *ossuarium* 8
AJA 51, Plate LXXXI

Vesuvius). Het is mij niet bekend, of de vondst van Herculaneum algemeen door de Christelijke archæologen erkend is. Doch zelfs indien dit het geval was, moet men in aanmerking nemen, dat we ook hier met een *crux immissa* te doen hebben en dat het als zodanig een *unicum* voor zijn tijd is. Het gelijkbenige, zogenaamde Griekse kruis is als Christelijk symbool geheel onbekend tot een eeuw na het graf van Talpioth. Terwijl men aan de 'Ἰησοῦς-inschriften op de *ossuaria* gerust iedere bijzondere betekenis mag ontkennen, zal men dus geneigd zijn voor de kruistekens op *ossuarium* n°. 8 een prozaïsche betekenis althans veel waarschijnlijker te achten dan die van een Christelijk symbool, het nauwelijks tien jaar na de dood van Christus nog verachte kruisteken. Het liefst denkt men ook bij de houtskoolkruisen van dit *ossuarium* aan een eigendomsteken. Minder waarschijnlijk lijkt het mij, dat zij aanduiden dat het *ossuarium* ᶜbezetᵓ was, gelijk iemand heeft gesuggereerd. Het kistje zal immers vanzelfsprekend eerst in de *loculus* geplaatst zijn, nadat een gebeente erin was neergelegd. Alles samen zijn wij tenslotte door de Talpiothvondst alleen verrijkt met een veertiental, meestal zeer goed maar in klassieke en overbekende stijl gedecoreerde *ossuaria* en met enkele namen. Hiervan was alleen ᶜJehuᵓ ons voor een zo late periode nog onbekend, ofschoon SUKENIK zelf wijst op een grafsteen in de Joodse catacombe van Monteverde te Rome, waarop geschreven staat: 'Ενθᾶδε κεῖτε 'Ιού. Dit inschrift is misschien niet meer als zó ᶜunfinishedᵓ te beschouwen als tot nu toe gedaan werd.

D — UITZICHT IN DE TOEKOMST

Bijna noodzakelijk tracht men na de bovenstaande terugblik op de laatste jaren ook een blik te werpen in de toekomst. Als wij voor de gezonde ontwikkeling van de Palestijnse archæologie iets moeten wensen, dan is het, dat het nog zo kort functionnerende maar in alle opzichten onmisbaar gebleken *Department of Antiquities* te Jerusalem zijn eigen werkzaamheden en zijn supervisie over alle archæologische ondernemingen zal kunnen hervatten, en dan voor heel Palestina. Alleen internationalisatie van Jerusalem en een daarbij aansluitende overeenkomst tussen Israel en Jordanië zou hiertoe de weg kunnen openen. Waarschijnlijk zou deze internationalisatie ook een bijzondere zegen zijn voor de exploratie van het oude Jerusalem, dat nu in Arabische handen is. Meermalen heb ik in het verleden ook het vermoeden en de hoop uitgesproken, dat na Wereldoorlog II Transjordanië het hoofdterrein zou worden van de archæologische werkzaamheid. Rijke mogelijkheden liggen daar bij dozijnen te wachten en de uitgebreide exploraties van Nelson GLUECK hebben het terrein goed voorbereid. Er is tot nu toe helaas geen teken, dat deze hoop zal worden vervuld. Wanneer men hoort, dat een UNO-commissie een groot plan heeft opgesteld tot systematisering van het dal van de Jabbok, moet men zelfs vrezen, dat de archæologen te laat zullen komen, want juist in dit dal liggen de meest aanlokkelijke vindplaatsen. Van de 750.000 Arabische vluchtelingen, voor wie een bestaansmogelijkheid wordt gezocht, zouden er tenminste enkele honderden op Tell Deir Alla, Toeloel ed-Ḏahab, Tell el Aḥṣaṣ en andere te werk moeten gesteld, alvorens de bulldozers uit Amerika er een kans krijgen.

Leiden, December 1949 J. SIMONS

ENIGE PAS GEVONDEN ZEGELS UIT ᶜAMMĀN

Zie PLAAT XIX

In de zomer van 1949 zijn bij ᶜAmmān, de hoofdstad van Transjordanië (het bijbelse Rabbat ᶜAmmōn, de hoofdstad van het rijk der ᶜAmmōnieten) opnieuw verschillende voorwerpen uit de zevende eeuw *a.C.n.* gevonden. Een mededeling hierover verlucht met enkele photo's verscheen in de *Illustrated London News* n° 5759 van 3 Sept. 1949 van de hand van G. Lankester HARDING.

In verband met bouwwerkzaamheden is er de laatste jaren veel gevonden in verschillende gedeelten van Transjordanië. Vermelding verdienen vooral de vele graven die zo aan het licht kwamen en die gedateerd kunnen worden van ± 2500 *a.C.n.* tot de Romeinse tijd. Immers in of bij deze graven vond men juist vele belangrijke antieke voorwerpen. Het laatste graf dat gevonden werd, leverde de voorwerpen op, waarvan er hier enige zullen worden besproken. Het betreft hier een in de zijwand van de citadelheuvel van ᶜAmmān uitgehouwen grafkamer, die in oude tijden al beroofd en uitgebrand werd en ± dertig jaar geleden schoongemaakt werd voor nieuw gebruik. In de afgelopen zomer vond een arbeider bij het glad maken van de grond voor dit graf drie zegels. Op grond daarvan liet het Departement van Oudheden er opgravingen verrichten, waarbij nog meer voorwerpen voor de dag kwamen. Zo leverde deze opgraving een ovaal zegel van zwart met wit gestreepte steen, waarin een gevleugelde Assyrische godheid en de naam *šeb-ᶜal* (*ILN*, p. 351, fig. 4) gegraveerd is, op. Verder een bruin stenen zegel met de koninklijke viervleugelige scarabaeus, drie sarcophagen van aardewerk, een grote groep van potscherven (voor de datering belangrijk!) en een grote groep zilveren en gouden sieraden, waaronder een zeer mooie gouden sierspeld in uitstekende conditie bewaard. Tenslotte nog een viertal zegels, waarvan in dit Jaarbericht photo's opgenomen zijn (PLAAT XIX).

In de eerste plaats een zegel van Assyrisch type, dat onder een zilveren beugeltje hangt. Het is aan beide zijden gegraveerd met Assyrische godenfiguren en een hond, terwijl zich op de basis ook weer Assyrische godenfiguren bevinden (zie PLAAT XIX, b, c).

In de tweede plaats een bruin stenen zegel waarop een staande gevleugelde sphinx is afgebeeld (zie PLAAT XIX d).

In de derde plaats een zegel, waarop een priester voorkomt, die voor een altaar staat waarop een standaard is aangebracht. Daarboven ziet men een halve maan (PLAAT XIX d).

Tenslotte is er in de vierde plaats een zegel, dat het meest onze aandacht vraagt, daar het een zuiver naam-zegel is. Niet alleen de naam van de eigenaar staat er op, doch ook zijn functie bij de koning en diens naam. Alles in het zgn. Oud-Hebreeuwse of Phoenicische schrift, op het zegel natuurlijk spiegelschrift (zie PLAAT XIX a en b).

In Hebreeuws quadraatschrift getranscribeerd luidt de inscriptie: לארן נר|ע
בד עמנדב

In Latijnse karakters getranscribeerd zal men moeten lezen: *leᵓadōni-nēr ᶜẹbẹd ᶜamminādāb,* d.w.z.: [zegel behorende] aan ᵓAdōninēr, de dienaar (minister of vizier) van ᶜAminādāb.

In en ook wel buiten het eigenlijke Palestina zijn vele van dergelijke zegels gevonden in de loop der jaren. Het laatst en het meest volledig zijn deze uitgegeven door D. DIRINGER, *Le iscrizioni antico-ebraiche palestinesi,* 1934, bldz. 159-261. Vgl. verder ook: G. R. DRIVER, *Semitic writing from pictograph to alphabet,* 1948, bldz. 112 sqq.

De naam ᵓAdōni-nēr komt op geen enkel ander zegel voor en ook niet in het O.T. Het is een theophore naam, waarin *ᵓadōn* (heer) het theophore element is. Namen met dit theophore element komen in het O.T. wel voor; men denke slechts aan: *ᵓAdōni-bezeḳ* (Jdc. 1:5 sqq.), *ᵓAdōni-ṣedeḳ* (Jos. 10:1 en 3) en: *ᵓAdōni-rām* (I Kon. 4:6 en 5:14). Verder vinden wij bij DIRINGER, *a.w.*, zegel 98, bldz. 254, nog de naam: *ᵓAdōni-pẹlẹṭ.* Vgl. voor

dergelijke met ᵓ*adōn* als theophoor element samengestelde eigennamen ook: M. NOTH, *Die israelitischen Personennamen im Rahmen der gemeinsemitischen Namengebung*, bldz. 114 sqq. Het naamselement *nēr* komt ook voor in het O.T. en ook op de zegels (b.v. DIRINGER, *a.w.*, zegels 19, 50 en 56). In het O.T. zijn namen als: ᵓAb*nēr* en *Nēr*ijāh(u) bekend, terwijl *Nēr* daar ook zelfstandig als naam voorkomt (b.v. I Sam. 14: 50 en 51). Het woord *nēr* moet men in dergelijke namen met M. NOTH, *a.w.*, bldz. 167, wel als ᶜlampᵓ opvatten, zodat de naam ᵓ*Adōni-nēr* betekent: de godheid (als stamheer opgevat) is een lamp (lichtgever).

De naam ᶜ*Ammi-nādāb* komt verschillende malen in het O.T. voor en ook op één zegel (DIRINGER, *a.w.*, zegel 98, bldz. 254). In het O.T. treffen wij in verschillende geslachtslijsten deze naam aan als de eigennaam van een Judaeër, die de zoon is van Rām en de vader van Naḫšōn (Num. 1: 7; 2: 3; 7: 1, 2 en 10; Ruth 4: 19 en 20 en I Chron. 2: 10). Verder lezen wij in Ex. 6: 23 dat deze zelfde ᶜAmmi-nādāb ook de schoonvader van ᵓAharōn was, terwijl in I Chron. 6: 7 nog een andere ᶜAmmi-nādāb genoemd wordt, nl. een zoon van Ḳehāt, die een van de drie zonen van Levi was. Het spreekt van zelf dat deze twee bijbelse personen van deze naam niet op het pas gevonden zegel bedoeld worden.

De naam ᶜ*Ammi-nādāb* is ook een theophore naam, waarin ᶜ*Am(mi)* het theophore element is. Ook andere namen met dit theophore element komen in het O.T. voor: ᶜ*Ammi*-zābād (I Chron. 27: 6), ᶜ*Ammi*hud (b.v. Num. 2: 18), ᶜ*Ammi*ēl (b.v. Num. 13: 12), ᶜ*Am*rām (Ex. 6: 17 en 19) en *Am*non (II Sam. 3: 2) etc. Voor ᶜ*am* als theophoor naamselement vergelijke men M. NOTH, *a.w.*, bldz. 76 sqq. Het naamselement *nādāb* komt ook in verschillende andere eigennamen in het O.T. voor, b.v. ᵓAbi-*nādāb* (I Sam. 7: 1), Je(h)ō*nādāb* (II Sam. 13: 3) e.a. Met M. NOTH, *a.w.*, bldz. 193, moet men dit element *nādāb* wel op de vrijgevigheid van de godheid laten staan, zodat de naam ᶜAmmi-nādāb betekent: de godheid (als stamgodheid opgevat) is vrijgevig (heeft zich vrijgevig getoond).

Wie is nu de ᶜAmmi-nādāb van ons zegel? Met de twee bijbelse personen van deze naam kan hij niet vereenzelvigd worden. Wel echter met de ᶜAmmi-nādāb van zegel 98 bij DIRINGER. De herkomst van dit zegel is onbekend, men weet alleen, dat het ± zestig jaar geleden ergens gevonden is. Wanneer DIRINGER, *aw.*, bldz. 253, zegt: „con ogni probabilità si tratterà di una gemma ammonita" dan mag men op grond van dit nieuwe zegel wel zeggen, dat die waarschijnlijkheid in een zekerheid is veranderd. Op beide zegels hebben wij dus te maken met een ᶜAmmi-nādāb, die koning der ᶜAmmonieten was. Uit het O.T. kennen wij geen ᶜAmmonitische koning van die naam. Wel echter uit de Assyrische litteratuur, waar een ᴵ *Am-mi-na-ad-bi šar* ᵐᵃᵗ*Bît-Am-ma-na* = ᶜAmmi-nādāb de koning van Ammon voorkomt (Assurbanipal, *Cyl. C.* I 34; Streck, II p. 140). Deze vorst was schatplichtig aan Assur onder Assurbanipal (668-626) en was dus een tijdgenoot van koning Manasse van Juda (696-642).

Dit zegel, en dus ook het als n° 98 bij DIRINGER voorkomende zegel, zijn de enige zegels, die zich zo nauwkeurig — in dit geval ± 650 *a.C.n.* — laten dateren.

Tot slot zij er op gewezen dat deze vondst ons beeld dat wij van Ammon gevormd hadden, weer bevestigt. Een Semietische cultuur met eigen typiek treffen wij aan, die voor zijn eigen vormgeving zich aansluit bij de grote culturen van de oudheid. De meeste ontleningen zijn afkomstig uit de Assyrische kring, maar in de sphinx mogen wij aan Egyptische beïnvloeding denken.

Groningen, Januari 1950. J. H. HOSPERS

KLEIN-AZIË EN SYRIË

OÙ EN EST LE DÉCHIFFREMENT DES HIÉROGLYPHES HITTITES?

Malgré les progrès considérables survenus depuis le temps ou M. DHORME donnait à la revue *Syria* une mise au point du problème, c'est encore de déchiffrement qu'il s'agit aujourd'hui. La lenteur relative des études hiéroglyphiques s'explique par plusieurs raisons; la langue et l'écriture étaient également inconnues. La parenté indo-européenne qu'on a dû reconnaître très tôt ne constitue pas, malgré les apparences, une condition favorable; le type d'écriture est assez banal, mais le mécanisme s'en est révélé à l'usage beaucoup plus compliqué qu'on ne le soupçonnait d'abord. Le matériel est infiniment dispersé. Les savants qui se sont consacrés au déchiffrement n'étaient pas, sauf HROZNÝ, hittitologues au sens strict, et n'avaient du matériel cunéiforme qu'une connaissance médiate; ils ont parfois manqué de sang-froid scientifique, cherchant dès le début à lire les textes couramment, au lieu de s'attacher à établir des certitudes limitées.

Depuis le Corpus modèle de GELB, *Hittite Hieroglyphic Monuments*, 1939, plusieurs monuments nouveaux, et importants, sont apparus. Citons par exemple la stèle de Cekke près d'Alep (*Iraq*, 1948), intéressante par les nombreux noms propres de lieux et de personnes qu'elle contient; la stèle de Karahüyük près d'Elbistan (publications d'Ankara, 1949), relativement archaïque; enfin et surtout la bilingue de Karatepe. Du texte hittite (deux duplicats) BOSSERT nous a donné en deux articles de la revue *Oriens* les 128 premiers mots, correspondant aux 18 premières lignes du texte phénicien qui en comporte 60. On fera bien d'attendre la publication intégrale de ce document capital avant de tirer les conclusions définitives que l'on espère. Mais on peut affirmer dès maintenant qu'il marquera une étape décisive, non pas tant pour la lecture de l'écriture que pour les faits grammaticaux et le lexique.

Je résumerai la situation générale en opposant les deux états suivants:

1) en 1939, les hiéroglyphes sont considérés en bloc, sans considération d'époque ni de lieu. La seule voie d'accès demeure l'annalistique assyrienne, fournissant des valeurs phonétiques par les noms propres.

2) en 1950, la situation est à la fois plus complexe et plus favorable. Les sceaux bilingues de Boğazköy (étudiés magistralement par GÜTERBOCK) établissent le trait d'union entre le hiéroglyphique ancien (2ème millénaire) et la grande source cunéiforme. Mais en face de l'uniformité graphique à l'époque impériale, les hiéroglyphes de l'époque néo-hittite (Malatya, Kargamiš, etc.) présentent des divergences plus ou moins profondes, des variantes locales. Le phénicien de Karatepe ouvre la porte sur le groupe homogène de Kargamiš, Cekke, Hamath, dont on va reprendre systématiquement l'interprétation. En bref, le problème hiéroglyphique est cerné.

L'é c r i t u r e mêle en proportions variables des idéogrammes et des phonogrammes (syllabaire). Les signes sont rarement polyvalents; à Karatepe, le phonogramme employé comme idéogramme est affecté du diacritique ; ex. ᶜs'asseoirᵓ, *as*; ᶜpiedᵓ, *ta*. L'homophonie, que GELB nie encore résolument en 1942. *Hitt. Hier.* III, paraît certaine. Ex. et *nu* dans le même nom *Tanuḫepa*; variantes des noms propres à Karatepe, etc. Il semble qu'il faille aussi admettre la polyphonie de quelques signes. L'épine vaut (*n*)*da* dans Karatepe 115 en face de 115ᵃ. Constatation troublante, car on doit alors rechercher un principe discriminateur (problème analogue à celui de *ri* / *tal* dans les syllabaires cunéiformes). Y a-t-il alphabétisme? Les opinions sont partagées. Observons au moins que le signe

mu dans *Mutali* est formé de ˹tête de bœuf˺ *u* + quatre verticales *m*(*i*). La graphie hiéroglyphique du nom qui est *mpš* en phénicien, *Mukšu* en cunéiforme et *Mopsos* en grec oblige à poser pour *ga* ou *g*(*a*). Rien ne permet de refuser au hiér. la faculté de transcrire les groupes consonantiques intérieurs (comparer le problème des groupes initiaux dans l'écriture cunéiforme hittite). Les divers syllabaires établis par GELB, MERIGGI, HROZNÝ et BOSSERT reposent tous sur la confrontation des noms propres attestés par diverses sources. On a souvent essayé de déduire les valeurs phonétiques par acrophonie à partir du mot désignant le dessin; méthode illusoire en bien des cas, si l'on songe que le ˹pied˺ se dit *pada* et a la valeur *ta*/*da*. L'interprétation du relatif dépend encore de telles spéculations, et le prétendu caractère satem de la langue aussi.

Nous pouvons juger aujourd'hui par le fait (Karatepe) des traductions suivies données par HROZNÝ et MERIGGI. Ces savants ont voulu deviner le sens de l'idéogramme d'après le signe; comme les idéogrammes sont très denses dans la phrase hiéroglyphique, le sens en dépend entièrement. Or les quelques 30 idéogrammes traduits par Karatepe phénicien ne confirment les hypothèses antérieures que pour une infime proportion (4 ou 5 à peu près corrects). La tâche est à reprendre, et cette fois en marquant bien la part immense des incertitudes.

L'origine de l'écriture hiéroglyphique est inconnue; elle apparaît vers 1700 en Anatolie. Les Hittites l'ont probablement inventée eux-mêmes; il existe en effet, à côté des signes graphiques proprement dits, un jeu de signes symboliques où je verrais volontiers les premiers essais d'écriture indigène. Plus tard, après la chute de l'Empire, les hiéroglyphes demeurent un signe de ralliement des princes de souche anatolienne, dans un monde sémitisé.

La langue s'apparente en tous points aux dialectes indo-européens d'Asie Mineure, nésite (hittite des modernes), palaite, louvite, lycien. Ses rapports plus étroits avec chacun de ceux-ci sont l'objet de discussions ardentes. Bien des malentendus seraient dissipés si l'on renonçait à confondre les faits de langue, de civilisation, de race, d'ethnique. Prise en elle-même, la langue des inscriptions hiéroglyphiques méridionales (Syrie, Cilicie) ressemble de manière indiscutable au louvite; cela est surtout vrai du verbe, où, jusqu'à présent, il y a même identité. L'objection porte sur les désinences nominales et sur le relatif. La disparition des caractéristiques *-inzi*, *-anza*, etc., peut s'expliquer par une évolution historique ou par l'hypothèse d'une différenciation dialectale; quant au relatif, c'est commettre un cercle vicieux que de poser hiér. *kia-* (GELB) ou *ya* (HROZNÝ, MERIGGI) pour retrouver le relatif indien ou établir le caractère satem. Les témoignages de Karatepe orientent plutôt vers un thème *wa-* (cf. louvite *kwa-*). La même critique vaut pour le cas des noms de la ˹corne˺, du ˹chien˺ et du ˹cheval˺, où le signe portant le radical demeure indécis.

Les résultats sont déjà considérables, puisque certains problèmes généraux sont résolus. Inutile donc de se presser, et de tirer plus de renseignements que les données actuelles n'en comportent. Les spécialistes du déchiffrement tendent naturellement à en surestimer la portée; on y voit la clé de toutes les langues asianiques, et on espère pénétrer par là dans l'énigme crétoise. Ces espoirs me paraissent chimériques. Si l'on compare sans prévention les syllabaires hiéroglyphique et chypro-minoen, on est obligé de constater la discordance quasi-absolue des signes et des valeurs. Et d'ailleurs il n'y a rien là que de naturel. Qu'il y ait eu à une certaine époque de la préhistoire communauté de culture, voire de langue entre les mondes anatolien et égéen, c'est possible. Mais quand l'écriture hiéroglyphique apparaît sous sa forme la plus pictographique en Asie Mineure hittite, il y a entre le Hatti et la Crète un épais mur de barbarie; alors l'Anatolie se tourne vers la Mésopotamie, dont elle acquiert la culture raffinée.

Le déchiffrement méthodique du hiéroglyphique, devenu possible pour la basse époque grâce à Karatepe, apportera des lumières désirables sur l'histoire politique du proche-orient vers le début du premier millénaire. Il semble que, par un curieux paradoxe, le contenu des inscriptions dites ˹hittites hiéroglyphiques˺ risque d'intéresser, plus encore que le monde anatolien, la protohistoire grecque dans sa phase la plus obscure.

Strasbourg, Février 1950 E. LAROCHE

ARCHÆOLOGIE DER HETHIETISCHE RIJKEN

PLATEN XX-XXII

INHOUD:

In het vorige Jaarbericht gaven wij een overzicht over de archaeologische activiteit in Turkije gedurende de jaren 1940-1947. Wij wezen er toen reeds op, dat de *Türk Tarih Kurumu*, het Turkse Historische Genootschap, gedurende de oorlogsjaren en de jaren daarna zijn onderzoekingen had voortgezet en daarbij opmerkelijke successen had bereikt. Langzamerhand hervatten ook de buitenlandse missies in Turkije hun archaeologische activiteit. Gedurende de jaren 1948 en 1949 zijn door de staven dezer expedities verscheidene min of meer uitvoerige rapporten, hetzij voorlopige, hetzij definitieve, gepubliceerd, zodat de resultaten langzamerhand toegankelijk worden en in philologisch en historisch opzicht kunnen worden verwerkt.

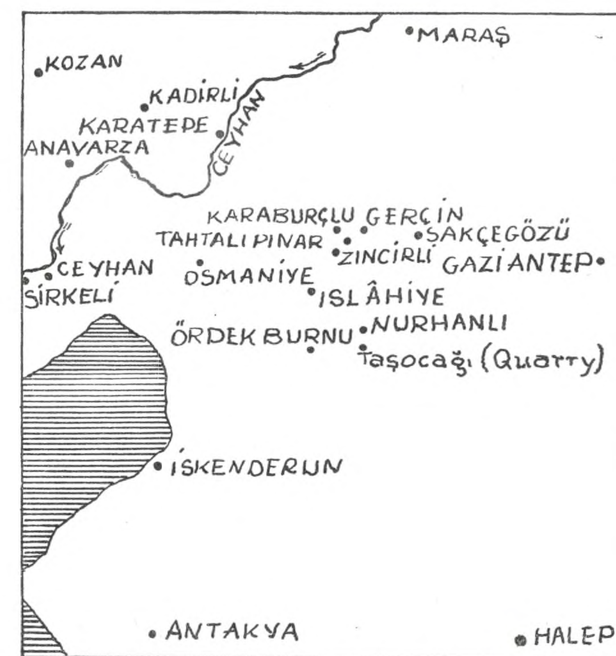

Fig. 10. Kaart van het Turks-Syrische grensgebied. (*Oriens* I, 147)

Bijzonder nuttig en overzichtelijk zijn de *Archäologische Berichte über Anatolien*, die Mevrouw H. ÇAMBEL, Assistent-professor aan de universiteit te Istanbul, in het tijdschrift *Orientalia* sinds enige jaren heeft gepubliceerd [1]). Zij begon hiermede in 1946 en sindsdien heeft zij regelmatig deze rapporten voortgezet. Uit haar overzichten blijkt, dat de archæologische activiteit zich in Turkije heeft uitgestrekt tot zeer uiteenlopende beschavingslagen en dat in vele *vilâyetti* (= provincies) der Turkse Republiek de spade in de grond is gezet, of wel exploratiereizen zijn ondernomen. Ook in *Belleten*, het tijdschrift van het Turks Historisch Genootschap, verschijnen regelmatig mededelingen over de stand der archæo-

[1]) H. ÇAMBEL, *Archäologischer Bericht über Anatolien*, Orientalia NS 15, 1946, 348-357; 16, 1947, 263-270, 413-414; 17, 1948, 255-261; 18, 1949, 363-372.

logische onderzoekingen [2]), terwijl ditzelfde genootschap in de 5de serie van haar publicaties *Kazi raporları* (Opgravingsberichten) de wetenschappelijke uitwerking van de resultaten van zijn opgravingsexpedities geeft. Deze publicaties zijn goed gedrukt en aan het illustratiemateriaal, dat overvloedig is toegevoegd, wordt veel zorg besteed. Daardoor bezitten wij thans uitvoerige rapporten van de opgravingen te Alacahöyük (1935-1941) [3]), Etiyokusu (1937) [4]), Pazarlı (1937) [5]), Karahöyük (1947) [6]) en Perge (1943 en 1946) [7]). Het eerste grote, samenvattende opgravingsrapport van de expedities te Karatepe is als negende nummer in deze serie wel aangekondigd, doch nog niet verschenen. Het in 1947 opgerichte *British Institute of Archaeology at Ankara* is zojuist begonnen met de publicatie van een *Annual Report*. In het eerste nummer daarvan, dat de jaren 1948-1949 omvat, is opgenomen een *Summary of Recent Archaeological Research in Turkey, 1948-1949*, waarin de opgravingen in Turkije op een overzichtelijke wijze zijn behandeld en waaruit blijkt, dat ook gedurende het jaar 1949 in archaeologisch opzicht veel in Turkije is geschied.

In dit overzicht zullen wij ons in hoofdzaak beperken tot de opgravingen, die betrekking hebben op de archæologie der Hethietische rijken, dus de archæologische lagen van circa 2000-700 v. Chr.

a. KARATEPE. *De ontdekking.* Vanzelf valt de aandacht het eerst op de werkzaamheden van de drie campagnes der Turkse expeditie te Karatepe; de resultaten van de vierde campagne in 1949 zijn nog niet gepubliceerd. In de zomer van 1945 maakte H. Th. BOSSERT, de directeur van het Instituut voor het oude Nabije Oosten van de Universiteit van İstanbul, een reis door de passen van het Taurus-gebergte, waarbij hem voor het eerst mededelingen bereikten over het bestaan van een leeuw in reliëf ten O van Kadirli [8]). In Februari 1946 reisde hij vergezeld van zijn assistente Mevrouw ÇAMBEL naar Kadirli en onder leiding van de onderwijzer van dit dorp werd na een rit te paard door een eenzame streek de rivier de Ceyhan (de oude *Pyramus*) bereikt (zie FIG 10). Karatepe ligt 45 km ten NW van Sama'l-Zincirli en 70 km ten ZW van Maraş. De K a r a t e p e (= zwarte heuvel) is een heuvel met een ovale vorm, met steile helling aan de zijde van de Ceyhan, op welks oostelijke oever hij ligt, hoogte 400 m en 132 m boven het niveau van de Ceyhan. Op de westelijke oever van de rivier ligt de D o m u z t e p e (= varkensheuvel), die echter veel kleiner van oppervlakte

[2]) T. ÖZGÜÇ, *Untersuchungen über archäologische Funde aus Anatolien,* Belleten, 10, 1946, 599-624, Pl. LXXV-LXXXI; T. ÖZGÜÇ, *Die Ausgrabungen an zwei Tumuli auf dem Mausoleumshügel bei Ankara,* Belleten, 11, 1947, 57-85, Pl. I-XXIII; T. ÖZGÜÇ, *Archæological journeys in the plain of Elbistan and the excavation of Kara-höyük,* Belleten, 12, 1948, 232-237; U. B. ALKIM, *Excavations at Karatepe,* Belleten, 12, 1948, 249-255; T. ÖZGÜÇ, *Excavations at Fraktin near Develi and researches in Antitauros region,* Belleten, 12, 1948, 266-267; H. KOŞAY en M. AKOK, *Preliminary report on test Excavations at Büyük Güllücek,* Belleten, 12, 1948, 479-485; U. B. ALKIM, *Die Ausgrabungen von Karatepe, archäologische Ergebnisse,* Belleten, 12, 1948, 547-548, Pl. CXIII-CXXXIV; H. ÇAMBEL, *Some Observations on the Karatepe sculptures,* Belleten 13, 1949, 35-36; U. B. ALKIM, *Third Season's work at Karatepe,* Belleten, 13, 1949, 371-374; A. INAN, *Contributions to Turkish History through the Research Activities of the Archæological Section of the Turkish Historical Society, between 1943-1948.* Belleten, 13, 1949-479-495.

[3]) R. O. ARIK, *Les fouilles d'Alaca Höyük entreprises par la Société d'histoire turque. Rapport préliminaire sur les travaux en 1935.* Ankara, 1937 (= V. seri, n° 1); H. Z. KOŞAY, *Ausgrabungen von Alaca Höyük. Ein Vorbericht über die im Auftrage der Türkischen Geschichtskommission im Sommer 1936 durchgeführten Forschungen und Entdeckungen.* Ankara, 1944 (= V. Seri, n°. 2a); H. Z. KOŞAY, *Les fouilles d'Alaca Höyük. Rapport préliminaire sur les traveaux en 1937-1939; Rapport préliminaire sur les travaux en 1940-1941.* Ankara, 1950 (= V. Seri, (1937), n°. 5 en 6).

[4]) S. A. KANSU, *Les fouilles d'Etiyokuşu, entreprises par la Société d'histoire turque.* Ankara 1940 (= V. Seri, n°. 3).

[5]) H. Z. KOŞAY, *Les Sondages de Pazarli,* La Turquie Kémaliste, 21/22, December 1937, 25-35; H. Z. KOŞAY, *Les fouilles de Pazarli, entreprises par la Société d'histoire turque.* Ankara 1941 (= V. Seri, n°. 4).

[6]) T. en N. ÖZGÜÇ, *Ausgrabungen in Karahöyük, Bericht über die im Auftrage der Türkischen Geschichtskommission im 1947 durchgeführten Ausgrabungen.* Ankara, 1949 (= V. Seri, n°. 7).

[7]) A. M. MANSEL en A. AKARCA, *Excavations and Researches at Perge = Researches in the Region of Antalya, n°. 2.* Ankara 1949 (= V. Seri, n°. 8).

[7a]) *First Annual Report 1948-1949 and Summary of Recent Archæological Research in Turkey, 1948-1949.* Londen, 1950.

[8]) H. Th. BOSSERT, *Meine beiden ersten Reisen zum Karatepe,* Orientalia 17, 1948, 528-531.

is. BOSSERT stelde vast, dat de top van Karatepe bekroond was door een burcht, welks wanden dezelfde ovale vorm hebben als de heuvel (zie FIG. 11). De onderzoekers vonden het leeuwenreliëf bij de top van de heuvel en vlak daarbij een beeld zonder hoofd en armen, doch dat bedekt was met een Phoenicische inscriptie in vier kolommen. Er werden echter ook fragmenten van beelden ontdekt, die inscripties bevatten in oud-Phoenicisch èn in Hethietisch hiëroglyphenschrift. Dit was de eerste maal, dat teksten in deze beide talen tezamen werden gevonden. Er werden photo's en schetsen gemaakt en de resultaten van deze onderzoekingstocht reeds kort daarop gepubliceerd [9]). Het gezamenlijk vinden van de twee schriftsystemen

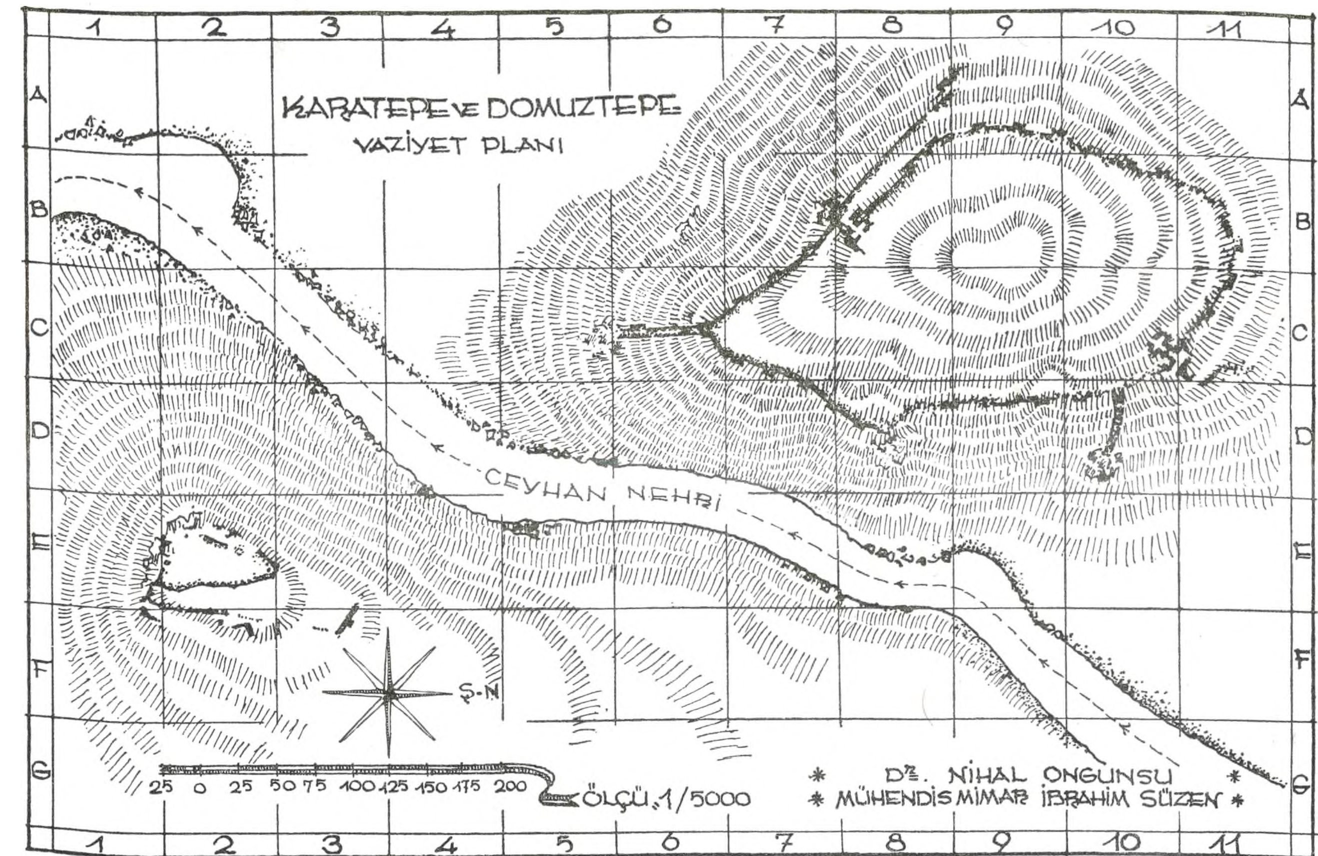

Fig. 11. Kaart van Karatepe en Domuztepe (*Oriens* I, 148)

op één en dezelfde plaats was de reden, dat BOSSERT reeds het jaar daarop, met financiële steun van de *Turk Tarih Kurumu*, de Literaire Faculteit der Universiteit İstanbul en de Directeur-Generaal der Musea en Oudheden, een opgravingsexpeditie uitrustte. In het voorjaar van 1947 bracht BOSSERT nog een kort bezoek aan Karatepe voor het treffen der noodzakelijke voorbereidingen, waarbij hij thans vergezeld was van zijn assistent U. B. ALKIM. Wederom vonden zij een fragment bedekt met Hethietische hiëroglyphen en een aantal orthostaten. Voorts werd een onderzoek ingesteld naar de overblijfselen van de muren van de burcht. Het resultaat van deze tocht werd korte tijd daarna gepubliceerd [10]).

Campagne I-III (1947-1948). De eerste campagne vond plaats van 11 September tot 7 December 1947 onder leiding van BOSSERT zelf, met medewerking van ALKIM, Mevrouw

[9]) H. Th. BOSSERT en H. ÇAMBEL, *Karatepe. A Preliminary Report on a new Hittite Site.* Istanbul, 1946 (= Publications of the Institute for Research in Ancient Oriental Civilizations, n°. 1).

[10]) H. Th. BOSSERT en U. B. ALKIM, *Karatepe. Kadirli and its Environments.* Istanbul, 1947 (= Publications of the Institute for Research in Ancient Oriental Civilizations, n°. 3).

ÇAMBEL en de assistenten N. ONGUNSU, Fr. STEINHERR, Mevrouw DARGA-ANSTOCK en de architect I. SÜZEN. De tweede campagne vond plaats tussen 8 Juni en 11 Juli 1948 onder leiding van Mevrouw ÇAMBEL en de derde van 17 September tot 15 November 1948 onder leiding van Professor BOSSERT. De vierde campagne begon op 15 September en werd voortgezet tot in de loop van November 1949. Behalve op Karatepe werden onderzoekingen op Domuztepe (3de campagne) verricht [11]). Reeds tijdens de eerste campagne bleek, welk een sensationele vondst Karatepe zou opleveren. De opgravingen begonnen op de plaats van de beneden-stadspoort in het NO. Reeds terstond na het begin ontdekte men vijf cm onder de oppervlakte de bovenzijde van de eerste kolom der Phoenicische inscripties. Na een week was de gehele rij Phoenicische inscripties bloot gelegd, met verscheidene sculpturen, en daar tegenover de Hethietische hiëroglyphen met sculpturen. Ook de boven-stadspoort in het ZW werd in deze campagne geheel ontgraven en ook daar kwamen zeer belangwekkende sculpturen aan de dag, alsmede Hethietische hiëroglyphenteksten, welke althans ten dele op één lijn schenen te staan met de teksten in de NO stadspoort.

In de tweede campagne kwam de verbinding tussen de burchtmuur en de beneden-stadspoort vast te staan, terwijl voorts een serie voorraadkamers ten O van de boven-stadspoort werd ontdekt. In de derde campagne werden kleine steekproeven genomen op verschillende plaatsen aan de burchtmuur. Daarbij werd de toegangstrap tot de boven-stadspoort blootgelegd, die gebouwd bleek te zijn in de vorm van een spiraalsgewijze oplopende trap. Van de stadsmuur werden 28 torens ontgraven, die op een afstand van 18 tot 20 meter van elkaar waren geconstrueerd; deze torens staken vier tot vijf m uit de stadsmuur naar voren. De burcht heeft een NZ-as van 430 m en een OW-as van 190 m. Op de top van de heuvel werd een paleis ontdekt en op de noordelijke helling een ander groot bouwwerk. Bij onderzoekingen op Domuztepe, de heuvel op de westelijke oever van de Ceyhan, werd eveneens een leeuwenpoort en verscheidene andere reliëffragmenten gevonden, die uit dezelfde tijd schijnen te dateren als Karatepe, d.w.z., ongeveer tegen het einde van de achtste eeuw v. Chr., dus kort voor de ondergang der Syro-Hethietische stadstaatjes in Noord-Syrië in hun strijd tegen de machtige Assyrische dynastie der Sargonieden. Inscripties werden op deze heuvel echter niet gevonden. Op Domuztepe werd een basaltgroeve ontdekt, zodat de veronderstelling gewettigd is, dat daaruit de basaltblokken, bestemd voor de sculpturen en orthostaten op Karatepe, vandaan kwamen. De omstandigheid, dat verscheidene voorwerpen uit de Romeinse periode werden gevonden, geeft aanleiding tot de conclusie, dat Domuztepe, in tegenstelling tot Karatepe, later door de Romeinen als woonplaats gebruikt is. Van de resultaten der vierde campagne zijn nog geen nadere bijzonderheden bekend geworden.

Archæologische resultaten [12]). Er werden twee laat-Hethietische burchten ontdekt, één op Karatepe ten O van de Ceyhan, één op Domuztepe ten W van de rivier. De burcht op Karatepe is veel groter en veel beter geconserveerd dan die op Domuztepe, daar deze laatste in de Romeinse tijd zeer beschadigd werd. De citadel van Karatepe is omringd door een gefortificeerde muur van hoogstens vier en minstens twee meter dikte, geflankeerd door torens, op afstanden van 18 tot 20 meter. Deze torens, die vier à vijf meter naar voren springen, hebben een lengte van zeven à negen meter. De constructie van de burchtmuur blijkt niet met zeer grote zorg te zijn geschied. De stenen, niet overal voorzien van een parement, zijn in elkaar gevoegd en bevestigd met behulp van een soort gruis, op dezelfde wijze, zoals dat ook aan de stadsmuur te Boğazköy te zien is. Op sommige plaatsen rijzen de muren van de rots op, die daartoe een weinig is bijgewerkt, volgens hetzelfde systeem als de muur van de Koningsburcht (Büyükkale te Boğazköy. De totale omtrek van de burchtmuur is één km.

De citadel heeft twee toegangswegen, twee groepen poortgebouwen, één in het ZW, de andere in NO. Er schijnt ook nog een tweetal zijpoorten te zijn geweest, maar geheel

[11]) Een beknopt, doch duidelijk overzicht der opgravingscampagnes vindt men in: Fr. STEINHERR, *Karatepe. The Key to the Hittite Hieroglyphics*, Archæology 2, 1949, 177-180.

[12]) U. B. ALKIM, *Les résultats archéologiques des fouilles de Karatepe.* Revue hittite et asianique 9, 1948-1949, 1-35, 27 ill.

duidelijk is dit nog niet geworden. De constructie der muren en der poortgebouwen herinnert zeer sterk aan de fortificaties van Büyükkale, de koningsburcht van Ḫattušaš-Boğazköy, de buitenmuur van Samaᵓl-Zincirli, Sakçagözü en van Arslantaş. De opgravingen te Karatepe hebben zeer duidelijk aangetoond, dat de Hethieten zowel gedurende de periode van hun Imperium (1400-1200) als gedurende het tijdvak van de Syro-Hethietische stadstaatjes in Noord-Syrië en Zuidelijk Klein-Azië (1200-680), hun vestingen volgens bepaalde vestingbouwkundige principes hebben gebouwd, waardoor de eenheid van hun beschaving, ondanks het federale karakter van hun volkerenconglomeratie en het gebruik van twee schriftsoorten, zeer duidelijk naar voren komt [13]). Het is mijns inziens niet onmogelijk, dat de zij-ingang ten ZO van de beneden-stadspoort en die ten ZO van de boven-stadspoort de toegang waren tot twee tot nu toe verborgen poternes. In Boğazköy kon men de Sphinxpoort boven de poterne van Yerkapı slechts bereiken via twee steile trappen. De poterne in de stadsmuur van Alişarhöyük was uitsluitend een uitvalspoort bij belegeringen, terwijl de poterne te Karkamiš dezelfde functie vervulde naar de zijde van de Euphraat.

De bouwkundige constructie van de poortgebouwen, die toegang tot de citadel verleenden, is vrijwel identiek. De toegang gaat via een oprit met een hoek, dus hetzelfde systeem als bij de Koningspoort te Boğazköy. Deze oprit-corridor wordt geflankeerd door de twee torens van het poortgebouw, een zogenaamde Ḫilani-constructie, zoals we die ook kennen uit Samaᵓl-Zincirli [14]). De ingang van de beneden-stadspoort wordt geflankeerd door twee leeuwen. De gehele corridor is aan beide zijden versierd met van sculpturen en inscripties voorziene blokken bazalt, eindigend met twee sphinxen aan de hoofdingang; deze wordt aan iedere zijde geflankeerd door zijdelingse nissen, die op dezelfde wijze als de corridor verfraaid zijn met platte stenen blokken, voorzien van reliëfs en inscripties. Het poortgebouw in het ZW is op dezelfde wijze geconstrueerd. Op de hierbij gevoegde kaart (zie Fig. 11) is de ommuring van de stad goed te zien, evenzo de beide trappen, in het Z en in het O, terwijl men ondanks de kleine schaal toch een indruk kan krijgen van de wijze, waarop de beide poortgebouwen zijn geconstrueerd. Het 'paleis' op de heuveltop en het andere gebouw op de noordelijke helling zijn nog niet in kaart gebracht.

Philologische resultaten [15]). De inscripties aan de linkerzijde van beide poortgebouwen zijn in het Phoenicisch, terwijl de opschriften aan de rechterzijde in Hethietisch hiëroglyphenschrift zijn gesteld. De bestudering van deze beide tekstgroepen heeft aangetoond, dat hun inhoud niet verschillend is, doch dat we hier te doen hebben met een bilingue-tekst. Dit was een sensationele ontdekking, omdat daardoor voor het eerst de mogelijkheid werd geboden de hardnekkige geheimen van het Hethietisch hiëroglyphenschrift te ontsluieren door middel van de leesbare en vertaalbare Phoenicische geschriften aan de linkerzijden. Door de geweldige lengte van de inscripties bleek het zelfs mogelijk binnen te dringen in de grammaticale en lexicographische bijzonderheden van deze nieuwe taal, waarvan gebleken is, dat zij behoorde tot de groep der Indo-europese talen.

De ontcijfering van het Hethietische hiëroglyphenschrift is een der moeilijkste problemen geweest, waarmede de orientalistiek in de 19de en 20ste eeuw te worstelen heeft gehad. Reeds in 1812 ontdekte de beroemde reiziger BURCKHARDT de eerste dergelijke Hethietische inscriptie te Hama in Noord-Syrië en al spoedig kwamen meer van dergelijke inschriften aan de dag. De Engelse orientalist WRIGHT schreef deze inscripties in 1874 toe aan de Hethieten, die toen uitsluitend bekend waren uit Bijbelse verhalen en van de reliëfs der Egyptische tempels, alsmede uit enkele Assyrische koningsannalen uit de tijd van Sargon II en zijn voorgangers (8ste eeuw v. Chr.). Op grond daarvan veronderstelde men, dat de Hethieten hun centrum in Noord-Syrië hadden gehad tussen 1800 en 700. Toen echter in de jaren 1906-1912 bij het Turkse dorp Boğazköy in het centrum van Klein-Azië, binnen

[13]) A. A. KAMPMAN, *De historische beteekenis der Hethietische Vestingbouwkunde.* Leiden, 1945, 12-13 en 22-25.

[14]) A. A. KAMPMAN, *o.c.*, 65-66.

[15]) H. Th. BOSSERT, *Found at last: A Bi-lingual Key to the Previously Undecipherable Hittite Hieroglyphic Inscriptions,* ILN n°. 5743, Vol. 214, 14 Mei 1949, 664-668.

de bocht van de Kizil Irmak, de oude Halys, het rijksarchief van de hoofdstad van het Hethietische Imperium Ḫattušaš met circa 11000 tabletten door H. WINCKLER en Th. MAÇRIDY ontdekt werd en toen het Hethietische spijkerschrift reeds in 1915 door de genialiteit van B. HROZNÝ niet alleen getranscribeerd, doch ook vertaald kon worden, hoopte men, dat ook de sleutel van het Hethietische hiëroglyphenschrift spoedig zou kunnen worden gevonden. Het rijksarchief van Ḫattušaš-Boğazköy bevatte geen enkele spijkerschrifttekst, die de sleutel tot het hiëroglyphenschrift zou kunnen leveren. Geen enkele bilingue-tekst werd gevonden, wel een groot aantal zegelafdrukken op klei met de namen der Hethietische koningen in hiëroglyphenschrift en een legenda in spijkerschrift [15a]). Hoewel een ontcijfering van het hiëroglyphenschrift op grond daarvan niet mogelijk bleek, kon toch de conclusie worden getrokken, dat de beide schriften ongeveer gelijktijdig in gebruik waren. Reeds in 1945 hebben wij er met nadruk op gewezen, dat het volk of de klasse in de Hethietische maatschappij, die zich van het hiëroglyphenschrift bediende, reeds tijdens het Hethietisch Imperium (1400-1200), en niet pas na de ondergang daarvan, een belangrijke rol speelde. In het bijzonder vestigden wij er toen de aandacht op, dat het niet te onvoorzichtig was te veronderstellen, dat reeds de dynastie van Šuppiluliumaš uit het zuidelijk rijksdeel afkomstig was en dat mede daardoor het hiëroglyphenschrift steeds meer ingang vond [16]).

Talloze geleerden hebben zich in de loop der jaren met dit brandende probleem bezig gehouden, doch pas in de jaren 1929-1947 slaagden BOSSERT, P. MERIGGI, I. GELB, E. FORRER en HROZNÝ er, door het gebruik van nieuwe methoden, in, althans de betekenis van enkele der meestvoorkomende tekens van dit schrift te verklaren, maar van vertalen van teksten was toen nog geen sprake. De enige hoop bestond uit het vinden van bilingue-teksten van zodanige omvang, dat door middel daarvan de tekens zouden kunnen worden getranscribeerd en vertaald en een grammatica zou kunnen worden opgebouwd. Daar de Karatepe-inscripties niet alleen vertaalbaar zijn, doch ook een groot aantal mogelijkheden bieden voor het verklaren der tekens, staat de ‘Hiëroglyphenhethietologie’ nu op een vaste basis, waardoor het mogelijk zal zijn de overige bekende hiëroglyphen-inscripties binnen afzienbare tijd te vertalen. Een zeer rijk philologisch materiaal, dat tot op heden nog niet kon worden gebruikt, komt nu beschikbaar voor de verdere reconstructie der Hethietische geschiedenis. De betrekkingen tussen het Imperium in Klein-Azië en de provincies in Noord-Syrië, wier onderlinge verhouding nooit volledig duidelijk was, zullen thans, naar gehoopt wordt, in betrekkelijk korte tijd in een duidelijker historisch verband kunnen worden geplaatst. Onze nieuwe kennis van het hiëroglyphenschrift zal de mogelijkheid bieden perioden en gebieden te ontsluiten, die tot nu toe als een duister tijdvak der oosterse geschiedenis bekend stonden.

Geschiedenis van Karatepe. BOSSERT is reeds begonnen met de publicatie van de Karatepeteksten [17]), terwijl DUPONT-SOMMER en J. OBERMANN, M. DUNAND, C. H. GORDON, R. T. O'CALLIGHAN en A. M. HONEYMAN [18]) zich meer met de Phoenicische versie van de inscripties bezig houden. In de teksten wordt ons verteld, dat de burcht werd gebouwd door Asita-

[15a]) H. H. GUETERBOCK, *Siegel aus Boğazköy.* 2 dln. Berlijn, 1940-1942. Over de geschiedenis van de ontcijferingspogingen: J. FRIEDRICH, *Entzifferungsgeschichte der Hethitischen Hieroglyphenschrift.* Stuttgart, 1939.

[16]) A. A. KAMPMAN, *Vestingbouwkunde,* 12-13.

[17]) H. Th. BOSSERT, *Die phönizisch-hethitischen Bilinguen vom Karatepe,* Oriens, 1, 1948, 163-192; 2, 1949, 72-120. I. J. GELB, *The Contribution of the New Cilician. Bilinguals to the Decipherment of Hieroglyphic Hittite.* Chicago, 1950.

[18]) A. DUPONT-SOMMER, *Notes sur les Textes phénicien,* Oriens, 1948, 193-197; *Etude du texte phénicien des inscriptions de Karatepe,* Oriens 2, 1949, 121-128; J. OBERMANN, *Discoveries at Karatepe. A Phoenician royal Inscription from Cilicia.* New Haven, 1948 (= Supplement to the Journal of the American Oriental Society, n°. 3); J. OBERMANN, *New Discoveries at Karatepe. A complete Text of the Phoenician royal Inscription from Cilicia.* New Haven, 1949; M. DUNAND, *Les inscriptions phéniciennes de Karatepe,* Bulletin du Musée de Beyrouth 7, 1948, 1-17; Id., *Une nouvelle version des inscriptions phéniciennes de Karatepe,* Bulletin du Musée de Beyrouth 8, 1949, 1-20; C. H. GORDON, *Phoenician Inscriptions from Karatepe,* JQR 39, 1948, 41-50; Id., *Azitawadd's Phoenician Inscription,* JNES 8, 1949, 108-115; R. T. O'CALLAGHAN, *The Great Phoenician Portal Inscription from Karatepe,* Orientalia, 18, 1949, 173-205; A. M. HONEYMAN, *Epigraphic Discoveries at Karatepe,* PEQ 81, 1949, 21-39.

wandaš, vorst van de Danuna en dat hij de burcht naar zich zelf noemde: Asitawanda [19]). De vorst verklaart de representant te zijn van de dynastie van Mupsch-Mopsos en verzekert ons, dat hij op voet van gelijkheid met hen verkeert. Het is echter niet duidelijk of hij de titel van ‘koning der Danuna’ aanneemt, die hij schijnt te reserveren voor zijn weldoener Awarikuš, waarvan BOSSERT meent, dat deze zijn vader zou kunnen zijn. Overeenkomstig de Griekse legende was Mopsos de stichter van talrijke steden in Cilicië en Pamphilië. Asitawandaš vertelt ons van zijn bestuur, waarbij de nadruk valt op het vreedzame karakter daarvan. Erfgenaam van zijn vader, bevestigt hij de vrede met alle koningen, die zijn rechtvaardigheid, wijsheid en goedheid des harten respecteren. Hij richt fortificaties op aan alle grenzen, in plaatsen die door vijandig gezinde personen bewoond worden, waarvan geen één de dynastie van Mopsos had gediend en hij bracht deze tot gehoorzaamheid. In het bijzonder onderwerpt hij machtige landen in het Westen, die geen enkele koning vóór hem onderworpen had. Azitawandaš vertelt, dat hij de citadel gebouwd heeft om een wachter te zijn voor de vlakte van Adana en de dynastie van Mopsos. Azitawandaš was dus een machtig krijgsoverste, die de vlakte van Adana beheerste en het dal van de Ceyhan ten NO van Karatepe. Waarschijnlijk is Azitawandaš aan de macht gekomen kort vóór 732, daarbij geholpen door Awarikuš, die wel identiek zal zijn met Uriki uit de Assyrische teksten. Het is niet onmogelijk, dat Azitawandaš een vazal was van deze Awarikuš, die op zijn beurt weer onderworpen werd door de Assyriërs. De Assyriërs zullen deze vorstendommen als vazalstaten hebben laten bestaan, om hun westelijke grens zoveel mogelijk te beveiligen. Het straffe regime van Sargon II in het ‘westland’ verzwakte tijdens de regering van Sanherib en zó kreeg Azitawandaš gelegenheid zich te handhaven. In dit geval zouden de teksten van Karatepe pas na Sanherib's veldtocht van 696, waarvan het prisma in het Brits Museum ons de bijzonderheden geeft, kunnen zijn geredigeerd. In het licht van de zwakke Assyrische politiek in de laatste jaren van Sanherib en de regering van Assurhaddon zouden de Karatepe-teksten gedateerd kunnen worden tussen 696 en 680. In ieder geval is duidelijk geworden, dat Karatepe slechts gedurende een bepaalde periode bewoond is geweest, waarschijnlijk van kort vóór tot kort na 700.

De Sculpturen van Karatepe [20]). De belangrijkste en van uit wetenschappelijk standpunt interessantste bouwwerken, die tot op heden te Karatepe werden gevonden, zijn de beide poortgebouwen, waarvan, zoals we hierboven reeds hebben gezien, de binnenwanden versierd waren met de platte stenen blokken, voorzien van sculpturen en inscripties. De sculptuur van Karatepe is gebleken van zeer groot belang te zijn, waarop reeds direct door Mevrouw ÇAMBEL met nadruk is gewezen. Zij geven een goed overzicht van de techniek, de opvatting, opstelling en makelei van de scènes die zijn afgebeeld, terwijl zij ons daarnaast uitvoerig inlichten over het leven van de vorst, de hofhouding, de godsdienst, de zeevaart en het verkeer met vreemde landen. PLAAT XX geeft een duidelijk beeld van de linkerzijde van de opritcorridor van het Noordelijke poortgebouw. Geheel links de leeuw, die wacht houdt aan de ingang, dan een reliëf, vervolgens vier stenen met inscripties in het Phoenicisch, daarna drie reliëfs en tenslotte, voordat men de poort bereikt, de sphinx in rond-sculptuur. PLAAT XXI laat ons de rechterzijde zien van de oprit-corridor van hetzelfde poortgebouw. Geheel links het

[19]) De historische verklaring der teksten loopt nog uiteen; wel bestaat thans hoe langer hoe meer de neiging de teksten zo laag mogelijk te plaatsen. De literatuur over deze kwestie is groeiende: B. LANDSBERGER, *Sam'al, Studien zur Entdeckung der Ruinenstätte Karatepe.* Ankara 1948 (= *Veröffentlichungen* der Türkischen Historischen Gesellschaft, VII. Serie, n°. 16); A. ALT, *Die geschichtliche Bedeutung der neuen phoenikischen Inschriften aus Kilikien,* FuF, 24, 1948, 121-124; H. Th. BOSSERT, *Sur Quelques problèmes historiques des inscriptions de Karatepe,* Revue hittite et asianique 9, 1948-1949, fasc. 49. 1-25; I. LEVY, *Les inscriptions de Karatepe,* La Nouvelle Clio, 3, 1950, 105-121; H. GREGOIRE, *Azitawadda-Estwed,* La Nouvelle Clio, 3, 1950, 122-127; over de verhouding van Klein-Azië tot Assyrië: P. NASTER, *L'Asie mineure et l'Assyrie aux VIIIe et VIIe siècles av. J.-C. d'après les Annales des Rois Assyriens.* Leuven, 1938.

[20]) H. ÇAMBEL, *Karatepe. An Archæological Introduction to a recently discovered Hittite Site in Southern Anatolia.* Oriens 1, 1948, 147-162, Pl. I-XII. Het rapport van de opgravingscampagnes is nog niet verschenen, doch wel aangekondigd in de vijfde serie der publicaties van de Türk Tarih Kurumu.

laatste gedeelte van de hiëroglyphen-inscripties, rechts daarvan zes stenen met reliëfs; het laatste reliëf geheel rechts is de Egyptische god *Bes,* de god van de ontspanning, met twee apen op zijn schouders (zie ook PLAAT XXII b). Aan het einde van de corridor ziet men aan de buitenzijde de tweede leeuw als poortwachter. Op PLAAT XXI b is één van de zeeschepen van de Danuna afgebeeld, waaruit wellicht mag worden opgemaakt, dat in die tijd handelsbetrekkingen met Cyprus en Egypte werden onderhouden. Een scène, die wel van religieuze oorsprong zal zijn, zien we op PLAAT XXI c, waar een hertenjacht wordt afgebeeld, waarbij jager en zijn prooi worden weergegeven, staande op een antithetische groep stieren. Van groot belang voor het leven aan het hof van Asitawandaš is het zogenaamde feestmaal van de vorst (PLAAT XXII a). Dit is één van de zeldzame voorbeelden, waar een scène wordt vervolgd op een tweede stenen blok. Boven rechts ziet men de vorst zitten aan een tafel vol voedsel. Op het linkerblok boven zijn de dienaren afgebeeld, die wijn en voedsel brengen, waaronder een haas en een gebraden kip. Links beneden ziet men muzikanten, die het feestmaal moeten opvrolijken, terwijl rechts onder voorbereidselen worden getroffen voor het slachten van een rund. Rechts boven ziet men, vóór en achter de koning, twee dienaren, die met een waaier de vliegen moeten verdrijven. Een bekende voorstelling uit de Hethietische godsdienst zien we op PLAAT XXII c, waar een god op een stier staat met een valk in zijn linker- en een haas in zijn rechterhand. Een kleinere god, misschien wel zijn zoon, staat voor hem. De voorstelling herinnert enigszins aan de reliëfs van Yazılıkaya, het Hethietische rotsheiligdom ten NO van de hoofdstad Ḫattušaš.

De bestudering van de reliëfs van Karatepe laat ons zien, dat de ruw gehouwen stenen platen ter plaatse werden opgesteld en aan elkaar werden verbonden, voordat het beeldhouwen begon; uit de onvoltooide stukken, die hier en daar verspreid werden teruggevonden, vallen allerlei bijzonderheden op te maken over de techniek en de volgorde van het beeldhouwen ter plaatse. De wijze van voorstellen op de platen is niet steeds dezelfde; er zijn reliëfs met één figuur, optochten, voorstellingen uit het dagelijks leven en zelfs verscheidene reliëfs met twee boven elkaar gelegen beeldvlakken. De voorstellingen zelf variëren ook sterk en er is geen samenhang in het onderwerp. Vreemde invloeden zijn overduidelijk: Egyptische, Assyrische en zuiver Hethietische naast Noord-Syrische. Dit is niet te verwonderen, aangezien Karatepe aan één van de belangrijke karavaanwegen ligt, die van het centrum van Anatolië naar Noord-Syrië leidden. Opvallend is het ongelijksoortige karakter van de Karatepe-reliëfs, zodat men wel moet aannemen, dat er twee groepen van beeldhouwers aan hebben gewerkt. Mevrouw ÇAMBEL onderscheidt groep A, de houwers met beweging en goede verhoudingen in de figuren, en groep B, de houwers, die zowel technisch als artistiek op een laag niveau staan. Tussen deze beide groepen schijnt geen systeem voor de indeling der werkzaamheden te hebben bestaan. Waarschijnlijk was de leider van groep A een beeldhouwer, die veel had rondgereisd en die te Karatepe in de gelegenheid werd gesteld zijn ervaring en indrukken in de praktijk te brengen. — Met spanning wachten we op de archæologische en philologische resultaten der volgende campagnes!

b. KÜLTEPE [21]). In 1948 besloot de *Turk Tarih Kurumu* de opgravingen in de *karum* van Kaneš (= Kültepe) bij Kayseri, bekend door de grote massa zogenaamde Cappadocische tabletten, die daar in de loop der jaren door clandestiene opgravers en tenslotte door de expeditie van B. HROZNÝ in 1925 werd gevonden, te hervatten. De Turkse expeditie stond onder leiding van T. en N. ÖZGÜÇ, assistent-professoren van het Archæologisch Instituut der Universiteit van Ankara, en vond plaats van 1 Augustus tot 15 October 1948. In de campagne van 1948 beperkte men zich tot het terrein, waar ook HROZNÝ in 1925 had gegraven, zonder de antieke woonplaats der inheemse bevolking op de Kültepe zelf, te onderzoeken. Op de Kültepe (= asheuvel) ligt de antieke stad Kaneš. De *karum,* d.w.z. handelscentrum of markt van het

[21]) T. en N. ÖZGÜÇ, *A Birthplace of the Hittite Empire: The karum of Kanes, an Ancient Anatolian Trade-Centre,* ILN, n°. 5722, Vol. 213, 18 December 1948, 701-703; T. ÖZGÜÇ, *Where the Assyrians built a Commercial Empire in second-millennium Anatolia: Excavating the* karum *of Kanes,* ILN n°. 5778, Vol. 216, 14 Januari 1950, 68-71.

antieke Kaneš lag terzijde van de antieke stad. De nederzetting moet zeer oud zijn, want de stad wordt reeds genoemd in de legendarische coalitie van 17 steden tegen Naram-Sin, de kleinzoon van Sargon van Akkad (circa 2300 v. Chr.). Kort na 1900 was Kaneš door de *karum* der Assyrische kooplieden, die zich daar toen gingen vestigen, het erkende industriële en handelscentrum van Centraal-Anatolië en het lijkt waarschijnlijk, dat zijn invoer van producten en industriële opbloei een doorslaggevende rol speelden bij de ontwikkeling van de naburige steden, waarmede het in nauw contact stond. De grootste bloei van Kaneš ligt juist in de periode van de opkomst van het Hethietische Middenrijk (kort na 1800 v. Chr.).

De stad begon op het einde der 19de eeuw de aandacht der archæologen te trekken, toen een aantal commerciële spijkerschrifttabletten, afwijkend van de gebruikelijke, hun weg naar de antiquiteitenmarkten begonnen te vinden. Doch pas in 1925 vond HROZNÝ naast de woonheuvel een gedeelte van de *karum* terug, waarbij 930 tabletten met assyrisch spijkerschrift werden ontdekt, die tot op heden nog niet zijn gepubliceerd. Intussen begonnen de tabletten steeds meer en meer op clandestiene wijze naar de grote musea te geraken en in het bijzonder het Musée du Louvre verkreeg een goede collectie, die in 1926 door DE GENOUILLAC werd gepubliceerd. In de eerste campagne werden vier beschavingslagen ontdekt met een groot aantal ceramische producten, maar het belangrijkste resultaat der eerste campagne was, dat in totaal 1500 kleitabletten werden ontdekt, en wel niet uitsluitend met een commerciële inhoud, doch ook tabletten met een literair en historisch karaker. Er werd ook een school voor schrijvers ontdekt met een aantal schoolteksten. Belangrijk voor de archæologie is de gewoonte van het begraven onder de vloer van de gebouwen, welke daardoor de nodige bijzonderheden verschaffen voor de datering van allerlei voorwerpen. De oudste laag kan gedateerd worden op 2000 v. Chr., aangezien Laqipum, één der Assyrische kooplieden, die in de *karum* woonden, in een huis resideerde, dat met zijn inhoud in dezelfde laag werd gevonden als een tablet van koning Irišum, grootvader van de Assyrische koning Sargon I.

Het succes der campagne van 1948 deed de *Turk Tarih Kurumu* besluiten de opgraving gedurende de maanden Augustus tot October 1949 voort te zetten en een voorlopige aankondiging van de resultaten daarvan is enige weken geleden verschenen [21]). In het laatste seizoen werden de opgravingen geconcentreerd op twee punten: 1e. in het Noordelijke deel van de *karum,* de stad van de Assyrische kolonisten; 2e. ongeveer in het midden van de factorij, waar de Uzua-archieven en de tabletten van Irišum werden gevonden. De opgravingen bevestigden, dat deze stad behoorde tot de korte periode, gedurende welke Assyrische kooplieden grote handelsfactorijen in Klein-Azië vestigden, dat is dus in de eerste twee eeuwen van het tweede millennnium, en dat er slechts vier archæologische lagen te onderscheiden vallen, die bij elkaar niet meer dan 8 m diep zijn. Nadat de bovenste, dus laatste beschavingslaag door een plotselinge catastrophe was vernietigd, werd de *karum* niet meer bewoond. De *karum* is dus later gesticht dan de stad Kaneš zelf en werd na twee eeuwen weer verwoest. De stad Kaneš, waar nog niet gegraven is, moet een geschiedenis hebben gehad, die zich over verscheidene eeuwen zal hebben uitgestrekt. In de laatste campagne werden voor het eerst de originelen van cylinderzegels gevonden, verder fraaie Anatolische vazen uit de periode der Assyrische kolonisten en drinkbekers in de vorm van stieren. Het archæologische materiaal, dat door de archæologen 'Hethietisch' wordt genoemd, bleek reeds een definitieve vorm te hebben gekregen vóór de stichting van het Hethietische Middenrijk (1650 v. Chr.): Stempelzegels, kleine loden beeldjes van een Hethietische god, terracotta's enz. Wanneer we het schrift, de taal en een belangrijke collectie cylinderzegelafdrukken ter zijde laten, dan zouden we kunnen constateren, dat in de *karum* van Kaneš, welke met zijn straten, pleinen, kantoren en archieven voor ons herrijst als een goed georganiseerde stad, de kolonisten op dezelfde wijze als de inheemsen de godsdienstige en huishoudelijke voorwerpen uit Klein-Azië gebruikten en dat zij geen enkel voorwerp uit Assyrië-Babylonië met zich mede brachten. De gebouwen zijn vervaardigd, zoals in die tijd in Anatolië gebruikelijk, en de doden werden begraven even-

[21]) Zie p. 90.

eens volgens Anatolisch gebruik. Verwacht wordt, dat deze opgraving ook in het jaar 1950 zal worden voortgezet.

c. ALACAHÖYÜK [3]). De opgravingen te Alacahöyük, die gedurende de oorlogsjaren onderbroken moesten worden, werden in 1946, 1947 en 1948 voortgezet, wederom onder leiding van H. KOŞAY. Terwijl in 1946 in hoofdzaak in de Hethietische laag werd gegraven, vonden in 1947 onderzoekingen plaats in de Chalcolithische laag. In de campagne van 1948 werden Phrygische woonhuizen blootgelegd.

d. KALETEPE. In 1947 ondernamen de opgravers van Alacahöyük een sondage te Büyük Güllücek, 15 km ten N van Alacahöyük. Gegraven werd op een kleine heuvel Kaletepe (kasteelheuvel). De bovenste lagen wezen op een Phrygische nederzetting; direct daaronder vond men twee lagen uit de Chalcolithische periode. Het overgrote deel van de ceramiek uit deze periode is met de hand gemaakt en monochroom, slechts een tiende van de ceramiek behoort tot de betere kwaliteiten met figuren en is gebakken. De versiering is geometrisch van karakter. Het weinig voorkomen van bronzen voorwerpen leidde tot de conclusie, dat metalen toen nog weinig in gebruik waren. De algemene conclusie is, dat zowel Kaletepe als de onderste lagen van Alacahöyük de latere phase van de Chalcolithische periode voorstellen en dat sommige elementen van deze laatste periode zich handhaafden in het Bronzen tijdperk.

e. TELL-AÇANA [22]). Sir Leonard WOOLLEY, die in Maart-April 1946 de opgravingen van vóór 1940 te Tell-Acana het antieke Alalaḫ hervatte, beperkte zich in zijn eerste campagne tot het paleis en de tempel, waar veel belangwekkend materiaal werd gevonden, o.a. een kleitablet in het Hethietisch. De opgraving werd voortgezet in het voorjaar van 1947 en van 28 September tot 7 December 1948. In de campagne van 1947 vond WOOLLEY het uit vier lagen bestaande grafcomplex van koning Yarim-Lim, koning van Alalaḫ, in die van 1948, waarbij hoofdzakelijk in de Hethietische laag werd gewerkt, vond men ceramiek, kleitabletten en stenen instrumenten.

Einde 1949 verscheen ook van de hand van S. SMITH de publicatie van het beeld van koning *Idri-mi,* die in het voorjaar van 1939 door WOOLLEY te Tell Açana was gevonden in de tempel van Laag I, phase B. Het beeld werd nog in de zomer van 1939 naar het Brits Museum vervoerd, vanwaar het in verband met het uitbreken van Wereldoorlog II terstond in veiligheid werd gebracht. Pas in de zomer van 1947 werd het uitgepakt, schoongemaakt en hersteld. De inscriptie, die de gehele voorzijde van het beeld bedekt, werd voorgelezen op een vergadering van de *Society of Antiquaries* te Londen in December 1947. De inscriptie bevat een biographie van de koning, die zeer belangrijk is voor de geschiedenis van Noord-Syrië en de verhouding van deze gebieden ten opzichte van de Hethieten, Hurrieten en Egyptenaren in de 15de eeuw voor Chr. Er kunnen conclusies uit worden getrokken voor de chronologie der Egyptische pharao's en voor de chronologie der 15de eeuw in het bijzonder.

f. TELL ES SHEIKH. Zeer interessante resultaten werden in 1948 verkregen van een kleine opgraving te Tell es Sheikh, ongeveer drie km van Açana. De opgraving stond onder auspiciën van Ruhi TEKAN, de directeur van het Museum te Antiochië, terwijl Ahmet DÖNMEZ de leiding had. Er werden twaalf opeenvolgende lagen ontdekt, beginnende bij de maagdelijke bodem met de laatste phasen van het Neolithicum tot het Chalcolithicum, dit laatste gerepresenteerd door beschilderde zeer opmerkelijke ceramiek. In de bovenste lagen werden goed gesneden stempelzegels gevonden.

g. TABARA EL AKRAD. Op voorstel van Sir Leonard WOOLLEY en met medewerking van het Museum te Antiochië, werd in 1948 eveneens een sondage ondernomen te Tabara el Akrad, circa twee km van Açana; de ceramiek (waaronder enkele hele vazen) die daar direct aan de oppervlakte werd ontdekt, was van een goed maaksel, fraai gevormd en gebrand.

[3]) Zie p. 84.

[22]) Sir L. WOOLLEY, *Excavations at Atchana-Alalakh 1939,* The Antiquaries Journal 27, 1948, 1-19, Pl. I-IX, 2 plattegr.; E. DOUGLAS VAN BUREN, *Excavations at Atchana-Alalakh,* Orientalia 17, 1948, 532-535; Sir L. WOOLLEY, *The Tomb of Yarim-Lim: A Hittite King's four-thousand-year-old Mausoleum, the Latest Discovery at Alalakh,* ILN, n°. 2662, Vol. 211, 25 October 1947, 470-473; S. SMITH, *The Statue of Idri-Mi.* Londen, 1950. Occasional Publications of the British Institute of Archæology in Ankara, N°. 1.

Het is hetzelfde type als Khirbet Kerak in Palestina. Het werd geïntroduceerd in de vlakte van Alalaḫ door invallers uit het Noorden na het einde van de Chalcolithicum-bezetting te Tell es Sheikh, maar vóór het begin van de latere Bronstijd te Açana.

h. SOĞUKSU TEPE. J. GARSTANG, die sinds 1948 directeur van de British School of Archæology in Ankara is, zette in de herfst van 1946 zijn opgravingen op de Soğuksu Tepe bij Mersin, voort, waarbij hij geassisteerd werd door O. R. GURNEY. De opgraving duurde tot het voorjaar van 1947. Gegraven werd aan de ZW-helling van de heuvel, waarbij men werkte in de protochalcolithische periode en de beide laatste perioden van het Neolithicum. Als belangrijkste resultaat van deze campagne werd door de opgravers vastgesteld, dat er overeenkomst bestaat tussen de ceramiek van Mersin en die van Tell Ḥassuna bij Nineve.

i. GÖZLÜKULE (Tarsus). De Amerikaanse opgravingen van vóór 1940 onder leiding van Miss H. GOLDMAN te Gözlükule zijn in het voorjaar van 1947 voortgezet. In deze campagne werd in hoofdzaak doorgedrongen tot onder de eerste laag van het Bronzen tijdperk. Aan deze en de beide volgende campagnes, die van 1 Mei tot 12 Juli en van October 1948 tot Januari 1949 plaats vonden, nam onze landgenote Machteld MELLINK deel, terwijl Miss GOLDMAN weer de algemene leiding had; wederom werd gegraven in de Chalcolithische laag. De opgraving werd in het voorjaar van 1949 definitief beëindigd. De definitieve opgravingspublicaties van deze expeditie zijn thans gedeeltelijk verschenen [22a]).

j. ARSLANTEPE (Malatya). De opgravingen van de *Académie des Inscriptions et des Belles Lettres,* op de Arslantepe bij Malatya werden ook in 1948 van 18 September tot 28 October, onder leiding van Cl. F. A. SCHAEFFER, voortgezet. Er werd vooral in de diepte gegraven, zowel op het heuvelplateau, als op de helling, waarbij vooral gewerkt werd in lagen, behorende tot het tweede en derde millennium. Men vond ceramiek, zegels, stenen voorwerpen, en een fragment van een Assyrisch spijkerschrifttablet.

k. KARAHÖYÜK [6]). In opdracht van de *Turk Tarih Kurumu* groeven T. en N. OZGUÇ in de zomer van 1947 gedurende zes weken op de 21 m hoge Karahöyük, 12 km van Elbistan. Als belangrijkste resultaat van deze campagne dient een grote Hiëroglyphische stèle met inscriptie genoemd te worden, die aan drie zijden beschreven is. De stèle werd op de top van de heuvel gevonden; zij is volkomen intact, heeft een hoogte van 2,5 m en weegt drie ton. Van de kleinere voorwerpen dienen de ceramiek, armbanden, naalden, lans en pijlpunten genoemd te worden.

l. SAKÇAGÖZÜ [23]). De heuvel Coba Hüyük, in de archæologie bekend als Sakçagözü, ligt aan de voet van de Kurt Dağ, halfweg tussen Fevzipaşa en Gaziantep. Hier werd in 1908 en 1911 reeds gegraven door John GARSTANG [24]), doch de opgraving werd nimmer voltooid. Op zijn instigatie werd door het *British Institute of Archæology at Ankara* tegen het voorjaar van 1949 een kleine expeditie uitgerust onder leiding van Dr J. WAECHTER met medewerking van Veronica SETON-WILLIAMS, Joan DU PLAT TAYLOR en S. HOOD, alsmede van Mevrouw S. GÖSGÜS, de directrice van het Museum te Gaziantep. De expeditie duurde zes weken van April tot Mei en had een tweeledig doel: een volledig overzicht te krijgen van de beschavingslagen en een onderzoek in te stellen naar de vuursteen- en lavaglasindustrie. De mogelijkheid bestond onaangeraakte Chalcolitische lagen onder het Syro-Hethietische gebouw aan te treffen, daar de sculpturen, die GARSTANG ontdekt had, kort voor 1939 naar Ankara waren gebracht. Daartoe werden twee loopgraven gedolven, één binnen het Syro-Hethietische gebouw en één buiten de muren daarvan. Er werden elf lagen vastgesteld, waarvan de eerste vijf tot het Chalcolithicum behoorden. In de onderste laag trof men een aantal in de rots gehouwen

[22a]) H. GOLDMAN, *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus.* I. *The Hellenistic and Roman Periods.* Princeton. 1950.

[6]) Zie p. 84.

[23]) *Summary of Recent Archæological Research in Turkey,* in *First Annual Report 1948-1949,* British Institute of Archæology at Ankara, Londen, 1950, 14-15.

[24]) John GARSTANG, *Excavations at Sakje-geuzi, in North Syria: Preliminary Report for 1908,* Liverpool AAA 1, 1908, 97-117, platen 33-49; IDEM, *Second Interim Report on the Excavations at Sakje-Geuzi, in North Syria, 1911,* Liverpool AAA, 5, 1913, 63-72.

putten aan met beschilderd aardewerk en gebrande ceramiek; daarop volgde een serie lemen haardsteden, die gelijktijdig gesteld konden worden met de oudste ceramiek van Tell Halaf en Samarra; tot de derde periode behoorde een huis uit de Tell Halaf-periode; in de vierde periode trof men een aantal gepleisterde vloeren aan. Het Syro-Hethietische gebouw dateerde uit de negende periode; de twee bovenste lagen bleken zeer beschadigd te zijn. De opeenvolging van ceramiek in de verschillende lagen bleek kwalitatief zeer interessant te zijn.

m. POLATLI [25]). Polatli Hüyük is gelegen binnen de stad van die naam, circa 80 km ten ZW van Ankara bij de spoorweg naar Istanbul. Hier werd van 3 tot 23 Augustus 1949 gegraven door het *British Institute* te Ankara, in samenwerking met de Turkse Oudheidkundige Dienst en de directie van het Hethietische Museum te Ankara. Doordat een gedeelte van de heuvel door de omwonende bevolking reeds was afgegraven bleek het mogelijk in snel tempo op een vijftal plaatsen de spade in de grond te steken. Er werd een volledige doorsnede van de heuvel gemaakt, waarbij 31 bouwperioden konden worden vastgesteld van de maagdelijke bodem tot de top van de heuvel. In de diepste laag kon het Chalcolithicum niet met zekerheid worden vastgesteld; het bronzen tijdperk had toen zijn intrede blijkbaar reeds gedaan. Uit de aard der overblijfselen kon worden vastgesteld, dat we hier te doen hebben met een groot dorp of een kleine stad, die haar bestaan had gerekt door het Bronzen tijdperk en de Hethietische periode. Het Bronzen tijdperk was rijk vertegenwoordigd door een bijzonder soort locale ceramiek, die niet volledig te vergelijken was met ceramiek van andere nederzettingen uit dezelfde tijd. De constructie van woningen bleek vrijwel onveranderd door de gehele serie perioden. Er werden drie graven ontdekt in laag I, VI en VII; de beide eerste grafbewoners lagen op hun rechterzijde naar het Westen, overeenkomstig het gebruik in het Bronzen tijdperk in vele andere plaatsen. Het aantal kleinere voorwerpen is bijzonder groot, terwijl het grootste gedeelte van de ceramiek van figuren was voorzien. De opgravers hebben een tabellarische analyse opgesteld, waarin nauwkeurig is aangegeven op welk moment een bepaalde soort in de opeenvolging der lagen opduikt en wanneer deze weer verdwijnt. Het bleek mogelijk de lagen met vrij grote zekerheid te dateren, waarbij de Cappadocische phase kon worden bepaald tussen laag 17 en 25, terwijl de heerschappij der Hethieten aanvangt met laag 25.

Samenvattend kan worden geconstateerd, dat de archæologische activiteit in Turkije, speciaal die op het gebied der Hethietische rijken, zich in de laatste jaren zeer heeft uitgebreid. De Turken blijken goede leerlingen der Westerse archæologen te zijn, die ook zelfstandig resultaten van de eerste rang weten te bereiken. Vooral tegenover de geringe activiteit elders valt het succesrijke archæologische onderzoek in Turkije nog des te meer op. Te betreuren valt alleen, dat de opgravingen in het eigenlijke Hethietische kernland binnen de bocht van de Halys en met name die in Boğazköy nog niet hervat zijn.

Leiden, 1 Maart 1950 — A. A. KAMPMAN

[25]) *Summary of Recent Archæological Research in Turkey*, 16-18.

ASSYRIOLOGIE

HET AKKADISCHE WETBOEK VAN BILALAMA, KONING VAN ESJNUNNA

De Sumerische wetten van Lipit-Isjtar en de Akkadische wetten van Bilalama, de vorst van Esjnunna, zijn verreweg de belangrijkste vondsten op het terrein der Assyriologie uit de laatste jaren. Een vertaling en toelichting van de eerstgenoemde — de Wet van Lipit-Isjtar, de koning van Isin, ca. 1884-1863 v. Chr. — wordt wellicht beter nog even uitgesteld, daar hier blijkens verkregen inlichtingen straks nog een vermeerdering van het materiaal te wachten staat, op grond van een tafel-fragment, waarvan de identificatie pas onlangs is gelukt. Het tot nog toe bekende grootste gedeelte werd saamgesteld uit brokstukken van verschillende kleitafels, bewaard in het Museum der Universiteit te Philadelphia, door Francis R. STEELE: *The Code of Lipit-Ishtar* (Museum Monographs, The University Museum, University of Pennsylvania), Philadelphia 1949. Het is een overdruk uit het *American Journal of Archaeology,* vol. LII, n°. 3, Juli-Sept. 1948. De vermeerdering is te verwachten van de hand van dezelfde geleerde in het derde deel van de *Symbolae ad Studia Orientis pertinentes Frederico Hrozný dedicatae* (Archiv Orientální, vol. XVIII), Praag, 1950.

De identificatie en publicatie van de *Esjnunna*-wetten is voor altijd verbonden met de naam van Prof. Albrecht GOETZE, hoogleraar aan de Yale University te New Haven. Ook hier zou een uitstel van het overzicht wellicht aanbeveling hebben verdiend. In dit geval zou de reden niet zijn geweest een onmiddellijk te verwachten uitbreiding van het eveneens slechts fragmentarisch bewaard gebleven materiaal, maar de eerlang te verwachten verbeterde publicatie van de beide teksten (*A* en *B*) en de definitieve bewerking daarvan van de hand van de eerste bewerker, Prof. A. GOETZE. Deze bewerking zal wellicht reeds in de loop van het volgend jaar hier in Leiden (bij E. J. BRILL) kunnen verschijnen, met een uitvoerige juridische commentaar van Prof. M. DAVID, waarbij de keus zowel van de juridische medewerker alsook van de uitgever mag worden beschouwd als een eer voor Nederland en de Leidse Universiteit.

Evenwel meende de Redactie van deze Jaarberichten onze lezers, althans wat de Wet van Esjnunna betreft, niet zo lang te moeten laten wachten en verzocht zij mij om de publicatie van mijn voorlopige vertaling op grond van de *editio princeps.* Na aanvankelijke aarzeling meende ik mij aan dit verzoek niet te moeten onttrekken. Al is het een ondankbaar werk van bewust voorlopig karakter, toch zijn deze wettelijke bepalingen door hun inhoud en ouderdom van zodanig belang, dat wij over onze bezwaren meenden te moeten heenstappen en de vertaling hebben aangedurfd, ondanks het besef van de onvermijdelijke onvolmaaktheid en in afwachting van de correcties, die in de definitieve uitgaaf op grond van een nieuwe en nauwkeurige collatie van de beide originele teksten niet zullen ontbreken. Voorlopig steunt onze vertaling uitsluitend op de *editio princeps.*

Deze eerste en voorlopige publicatie van *The Laws of Eshnunna, discovered at Tell Harmal,* werd geboden door Prof. Albrecht GOETZE (American School of Oriental Research at Baghdad and Yale University) in het tijdschrift *Sumer, A Journal of Archaeology in Iraq,* vol. IV, n°. II, September 1948, pp. 63-102, met een transcriptie, vertaling, geautografeerde tekst en met twee photo's van de originele spijkerschrift-tafels. In deze bewerking, die aan onze vertaling ten grondslag is gelegd, zijn de beide teksten *A* en *B* met aantekening van de varianten tot een eenheid samengevat en werd dit geheel verdeeld in 61 paragrafen. De photo's werden ook overgenomen in het *Journal of Cuneiform Studies* (JCS) II/1, 1948, pl. I-IV, en de transcriptie en de autographie in het tijdschrift *Orientalia,* N.S., XVIII/1, Rome, 1949, pp. 126-129 en pl. X-XX.

Een beknopt overzicht over de historische problemen wordt aangetroffen in een *Presidential address,* uitgesproken door Prof. A. GOETZE bij gelegenheid van de jaarlijkse bijeen-

komst der *American Oriental Society* te New Haven op 6 April 1949 en gepubliceerd in het *Journal* van dit Genootschap (JAOS) vol. 69, n°. 3, Juli-Sept. 1949, pp. 115-120: *Mesopotamian Laws and the Historian.* Wij volstaan met de aanhaling van een enkel stuk uit dit overzicht van Prof. GOETZE op p. 117*b*, dat hier in het Nederlands wordt vertaald: „De nieuwe Sumerische codex blijkt het werk te zijn van Lipit-Isjtar, de koning van Isin; hij omvat — of liever omvatte in zijn volledige vorm — de wet, die geldig is geweest in diens hoofdstad Isin. De Akkadische codex vertegenwoordigt de stedelijke wet van Eshnunna, het hoofdzakelijke centrum van beschaving in de streek van de Diyala, ten Oosten van Baghdad, en is vermoedelijk nog ouder dan de wetgeving van Lipit-Isjtar, daar hij bijna tot aan de periode der derde dynastie van Ur teruggaat. De wetgeving van Lipt-Isjtar werd ontdekt door F. R. STEELE in het Universiteits-Museum te Philadelphia; de ontdekking der wetten van Eshnunna was de vrucht van mijn eigen (nl. Prof. GOETZE's) gelukkige samenwerking met de Oudheidkundige Dienst in Iraq gedurende mijn verblijf aldaar als *Annual Professor of the American Schools of Oriental Research* in Baghdad gedurende de eerste vijf maanden van het jaar 1948. Hierdoor kwamen wij in het bezit van twee wetgevingen, waarvan de eerste in een Sumerische en de andere in een Akkadische stad geldig is geweest, terwijl beide steden later werden ingelijfd in het rijk van koning Ḫammurabi. Deze beide stedelijke wetgevingen nu zijn juist van dien aard, zoals Ḫammurabi die moet hebben gebruikt, toen hij de taak der harmonisatie en unificatie van de in zijn gebied gevonden wetten aanvaardde. Ten gevolge hiervan kunnen wij nu tot op zekere hoogte ook de methoden nagaan, die door hem werden toegepast om dit doel te bereiken."

Op 18 Maart 1949 hield Prof. M. DAVID in de bijeenkomst van het Oosters Genootschap te Leiden een lezing, waarin deze nieuw ontdekte wetgeving van Esjnunna vooral naar de juridische zijde werd belicht. Deze lezing verscheen daarna in meer uitgebreide vorm: *Een nieuw ontdekte Babylonische wet uit de tijd vóór Ḫammurabi*, Leiden (E. J. Brill), 1949, 32 blz. Deze leerrijke uiteenzetting van de hand van de Leidse rechtshistoricus mogen wij bij velen van onze lezers als bekend veronderstellen. Dus herhalen wij hier slechts de aankondiging: „In het begin van 1948 werd door Prof. A. GOETZE van de Yale University, die toen aan de American School of Oriental Research in Baghdad werkzaam was, een oud Babylonisch wetboek ontdekt, dat ca. 250 jaren ouder is dan de Codex Ḫammurabi, en derhalve de oudste rechtsoptekening bevat, die wij op het ogenblik kennen. De uitvoerige bewerking door Prof. GOETZE in samenwerking met Prof. DAVID zal waarschijnlijk nog geruime tijd in beslag nemen. Met het oog hierop geeft Prof. DAVID nu al een overzicht van de inhoud der wet, waarbij ook op de vele overeenkomstige bepalingen wordt gewezen, die de Codex Ḫammurabi enerzijds en de Bijbelse wetten anderzijds bevatten".

Belangrijke aanvullingen en toelichtingen bij de *editio princeps* worden sindsdien aangetroffen in het tweede deel van de reeds vermelde *Symbolae* ter ere van Fr. HROZNÝ (Archiv Orientální, vol. XVII), Praag 1949. Van deze beide bijdragen legt de eerste weer meer de nadruk op de juridische zijde, dus op de indeling, rangschikking en beoordeling van de verschillende wettelijke bepalingen en vooral ook op een vergelijking met overeenkomstige bepalingen in de Wet van Ḫammurabi: Sir John MILES en O. R. GURNEY (Oxford), *The Laws of Eshnunna, a.w.*, pp. 172-188. De andere bijdrage is van de hand van een der beste kenners der Akkadische lexicographie en is dus van overwegend belang voor de taalkundige bijzonderheden en moeilijkheden, die natuurlijk eerst moeten zijn opgelost, voordat men met de juridische interpretatie ook in bijzonderheden kan beginnen: Wolfram VON SODEN, *Kleine Beiträge zum Verständnis der Gesetze Ḫammurabis und Bilalamas, a.w.* pp. 359-373. De inhoud van deze beide bijdragen (waarbij de auteurs van de eerste reeds inzage hebben gehad in het manuskript van de tweede) is in onze volgende vertaling verwerkt, voorzover dit taalkundige bijzonderheden en verbeterde lezingen betreft.

Een inhoudsopgaaf en enkele aantekeningen werden geboden door M. SAN NICOLO, *Rechtsgeschichtliches zum Gesetz des Bilalama von Ešnunna*, in *Orientalia*, N.S., vol. 18, fasc. 2, Rome 1949, pp. 258-262.

De titel van ons overzicht is ietwat optimistisch. Eigenlijk zou men niet mogen spreken

van één „wetboek van Esjnunna", maar van twee verschillende, min of meer zelfstandige afschriften van enkele groepen van wettelijke bepalingen. Zoals MILES en GURNEY (p. 176 vv.) hebben opgemerkt, is het zelfs de vraag, of de beide afschriften *A* en *B*, die in de *editio princeps* tot een eenheid zijn saamgesmolten, als duplicaten van dezelfde compilatie uit de Wetten van Esjnunna mogen worden beschouwd. De stijl en de formulering van deze wetten zijn bovendien zo voortreffelijk — althans slechts weinig inferieur aan die der Wetten van Ḫammurabi —, dat de wanorde der rangschikking des te opvallender is. MILES en GURNEY denken dan ook (p. 178) aan compilaties van bepaalde precedente gevallen in het belang van de rechtspraak of misschien slechts van bepaalde paradigma's of exempels der rechtstaal ten gebruike van het onderwijs in de scholen der schrijvers.

Wat de plaatsbepaling *Esjnunna* betreft, zo is de juistheid daarvan niet twijfelachtig: niet alleen op grond van de datering van tablet *A* aan het begin, maar ook op grond van verschillende gegevens in de wetten zelf (vgl. § 50-52), alsmede van het feit, dat de stad *Diniktum* (thans Tell Harmal) in de periode vóór Ḫammurabi (dus vóór 1700 v. Chr.) tot het rijk van Esjnunna (met de hoofdstad op de plaats van de Tell Asmar) heeft behoord. Minder zeker is, zoals MILES en GURNEY (a.w., p. 174 v.) hebben opgemerkt, de bepaling van koning Bilalama als de wetgever. Ook in dit opzicht is de titel, die door ons (naar het voorbeeld o.a. van VON SODEN) aan deze bewerking der Esjnunna-wetten werd gegeven, wellicht al te optimistisch. Het is te verleidelijk, ook in dit geval de naam van een wetgever te vermelden, als men deze wetten als de oudste van de drie naast die van Lipit-Isjtar en die van Ḫammurabi wil plaatsen. Esjnunna is immers slechts de benaming van het landschap en van de hoofdstad en zou dus moeten worden geplaatst naast „het wetboek van Isin" en „het wetboek van Babylon". Nu wordt de naam van de (sedert de opgravingen van H. FRANKFORT *c.s.*) welbekende koning Bilalama, hoewel in bijna kryptografische spelling, in de datering aan het begin van tablet *A* uitdrukkelijk overgeleverd. Hij was de zoon en opvolger van Kirikiri en vermoedelijk een tijdgenoot van koning Sju-ilisju van Isin (*ca.* 1924-1915 v. Chr., dus ongeveer twee eeuwen vóór Ḫammurabi). Het is mogelijk, dat deze datering slechts als een *terminus ante quem* moet worden beschouwd, zodat de wetgeving zelf nog ouder zou zijn.

Het zou om methodische redenen wenselijk zijn, de beide afschriften *A* en *B* eerst afzonderlijk te vertalen en te verklaren, voordat men een poging doet tot synthese. Opzettelijk volgen wij echter in onze voorlopige Nederlandse vertaling de gecombineerde tekst, die door Prof. GOETZE in zijn *editio princeps* werd geboden, evenals ook de indeling in paragrafen, die door hem werd toegepast, ondanks enkele bedenkingen, die door VON SODEN (*a.w.*, p. 368) hiertegen zijn te berde gebracht.

In de nu volgende vertaling wordt al hetgeen *a*) aangevuld, *b*) onzeker of *c*) ter verklaring toegevoegd is, door kleinere druk aangeduid. De aanvullingen staan bovendien tussen hoekige [......] en de verklaringen tussen ronde (......) haakjes. In de noten onderaan beperken wij ons in hoofdzaak tot taalkundige toelichtingen. Van juridische toelichtingen of van vergelijkingen met de Wet van Ḫammurabi, de Hethietische of de Assyrische Wetten of met de bepalingen van het bijbelse Verbondsboek of van het Deuteronomium zien wij hier af. Hiervoor verwijzen wij met nadruk op de vermelde brochure van de hand van Prof. M. DAVID.

De vertaling luidt:

I. DATERING VAN HET AFSCHRIFT A

[In de maand .....], op de 21ste dag [van het jaar, volgende op het jaar, dat] B i l a l a m a [1]), [de koning,] het koningschap over E s j n u n n a [had aanvaard en

[1]) De spelling van de naam van koning *Bilalama* is hier bijna kryptografisch, anders dan in de van hem en uit zijn tijd bekende inscripties, die op de Tell Asmar werden opgegraven. Een lijst van dateringen uit zijn regering wordt aangetroffen in het grote werk van H. FRANKFORT, S. LLOYD en TH. JACOBSEN, *The Gimilsin Temple and the Palace of the Rulers at Tell Asmar* (Oriental Institute Publications, vol. XLIII), Chicago 1940, pp. 177-180.

een stenen] standbeeld naar het huis van zijn vader, [waarvan de naam luidt: „Be]mind is de Omheining [2]) van Sjamasj" [had doen brengen en aan de oever van] de Tigris in het eerste jaar zijn machtig wapen had doen rusten [3]).

II. PRIJSLIJST EN TARIEVEN [4])

§ 1 (*A*). Eén *kor* graan voor één sikkel zilver. Drie *qa* olie van de beste kwaliteit voor één sikkel zilver. Eén seah en twee *qa* olijfolie voor één sikkel zilver. Eén seah pekolie [5]) voor één sikkel zilver. Zes mina's wol voor één sikkel zilver. Twee kor zout voor één sikkel zilver. Eén *kor* zeep (of potas?) voor één sikkel zilver. Drie mina's koper voor één sikkel zilver. Twee mina's fijn koper voor één sikkel zilver.

§ 2 (A). Eén *qa* olijfolie kan voor de belasting [6]) door drie seah graan worden vervangen. Eén *qa* spek kan voor de belasting [6]) door twee seah en vijf *qa* graan worden vervangen. Eén *qa* pekolie [5]) kan voor de belasting door acht *qa* graan worden vervangen.

III. HUREN EN LONEN

§ 3 (*A*). De huur voor een lastwagen met zijn ossen en zijn drijver bedraagt honderd *qa* en vier seah graan. Wordt het in geld betaald, dan is de huur een derde sikkel zilver. Op de avond zal hij hem teruggeven (eigenl. terugdrijven) [7]).

§ 4 (*A*). De huur voor een boot is twee *qa* per *kor* [8]) en vier *qa* is de huur voor de bootsman. Op de avond zal hij hem teruggeven [7]).

§ 5 (*A*). Als de schipper door nalatigheid de boot laat ondergaan dan moet hij al hetgeen hij heeft laten ondergaan vergoeden.

§ 6 (*A*). Indien iemand met nietswaardige bedoeling [9]) een boot, die niet van hem is, in bezit neemt, zal hij tien sikkels zilver moeten betalen.

§ 7 (*A*). Twee seah graan bedraagt het loon voor een oogstarbeider. Wordt het in geld betaald, dan is het loon twaalf „korrels" (zilver).

2) Lees (met VON SODEN, p. 368) *Sú-pu-ur* ᵈ*Šamaš* en vgl. de bekende benaming van de stad Uruk in het Gilgamesj-epos: *Uruk supūri.*

3) Lees wellicht ba-an-ḫun = *uniḫ* (DEIMEL, ŠL 536, 39)? GOETZE las ba-an-tu_9 (= tur_5) ᶜhe brought (there)ᵓ.

4) Vgl. Br. MEISSNER, *Warenpreise in Babylonien* (Abh. d. Preuss. Akademie, 1936, ph.-hist. Kl. n°. 1, en *Nachträge, ib.* 1937). Ter vergelijking komen vooral in aanmerking de tarieven van Sin-qāšid van Uruk en van Šamši-Addu I van Assyrië. Terwijl men in ons geval blijkbaar te doen heeft met de geldende standaard-prijzen, zijn de prijzen in deze beide andere gevallen zo laag, dat men aan de gangbaarheid daarvan in de praktijk mag twijfelen. Vgl. reeds MEISSNER, *Babylonien und Assyrien,* deel I, p. 361 en ook E. F. WEIDNER, AfO, 13, 1940, p. 211, noot 38.

5) Letterl. ᶜrivier-olieᵓ of ᶜrivier-vetᵓ. Volgens MILES & GURNEY, p. 180, wellicht „the floating pitch commonly found on rivers in Mesopotamia". Het zou verleidelijk zijn aan petroleum te denken (dus aan ᶜvloeiende olieᵓ).

6) De uitdrukking *nisḫātum* betekent in de Kültepe-oorkonden een belasting in naturaliën; vgl. de gegevens bij A. GOETZE, *Kleinasien* (Kulturgeschichte des Alten Orients), München 1933, p. 71, noot 19: „Steuer, von Stoffen". VON SODEN, p. 363, dacht aan een bepaalde (betere) kwaliteit van olie of spek.

7) Aldus volgens MILES & GURNEY, p. 180.

8) Aldus volgens GOETZE. Vgl. echter MILES & GURNEY, p. 180 v., en VON SODEN, p. 368 v., waar andere lezingen en opvattingen zijn voorgesteld.

9) Wij zouden *nu-la-a-ni* liefst als nu-[ul]-la-a-ni en dan als Sumerisch ideogram willen opvatten: ᶜin zijn nietswaardige inborstᵓ. Vgl. het nomen *nullatu* ᶜnietswaardigheid, infame gezindheidᵓ, dat waarschijnlijk eveneens van het Sumerisch nu-ul moet worden afgeleid.

§ 8 (*A*). Eén seah graan is het loon voor een omschepper [10]).

§ 9 (*A*). Als iemand bij de oogst voor een dagloner (eigenl. huurling) één sikkel zilver betaalt en deze zijn verplichting niet vervult en de oogstarbeid in het geheel niet verricht, dan zal deze (nl. de huurling) tien sikkel (dus het tienvoudige van het loon) moeten betalen. Hij zal als loon ontvangen één seah en vijf *qa* (graan); laat hij het werk echter in de steek, dan zullen ook zijn rantsoenen in graan, olie en kleding vervallen [11]).

§ 10 (*A*). Eén seah graan is de huur voor een ezel en evenveel die van de drijver. Op de avond moet hij hem teruggeven [7]).

§ 11 (*A*). Het loon voor een dagloner (eigenl. huurling) bedraagt één sikkel zilver, en zijn kost zes seah graan: dit zal gelden voor één maand.

§ 12 (*A, B*). Wie in het veld van een ondergeschikte [12]) in het te velde staande gewas [13]) op klaarlichte dag wordt aangetroffen, zal tien sikkel zilver moeten betalen. Wordt hij echter 's nachts in het te velde staande gewas [13]) aangetroffen, dan moet hij sterven en mag hij niet in het leven worden gelaten.

§ 13 (*A, B*). Wie in het huis van een ondergeschikte, midden in het huis, op klaarlichte dag wordt aangetroffen, zal tien sikkels zilver moeten betalen. Wordt hij echter 's nachts in het huis aangetroffen, dan moet hij sterven en mag hij niet in het leven worden gelaten [14]).

IV. FINANCIËLE TRANSACTIES

§ 14 (*B*). Het loon voor een reizend koopman [15]) bedraagt, als hij vijf sikkels zilver meebrengt, één sikkel; als hij tien sikkels zilver meebrengt, twee sikkels (dus 20 %).

§ 15 (*B*). Van een slaaf of van een slavin mag een koopman of een herbergierster (eigenl. schenkster) zelfs niet de geringste hoeveelheid [16]) zilver, graan, wol of olie aanvaarden.

10) *zarū* ᶜomscheppenᵓ; in 't Engels ᶜto winnowᵓ; in 't Duits ᶜworfelnᵓ.

11) Het slot van § 9 is wegens twee onbekende ideografische spellingen in r. 33 buitengewoon moeilijk. VON SODEN, p. 369, denkt aan twee verschillende soorten van loonarbeiders. Bij gebrek aan beter aanvaarden wij het (eveneens aarzelende) voorstel van MILES & GURNEY, p. 182.

7) Zie p. 98.

12) Met deze vertaling is bedoeld de *muškēnum,* die tot de (ook uit de Wet van Ḫammurabi welbekende) tweede stand behoort; vgl. hierover W. EILERS, *Die Gesetzesstele Chammurabis,* Leipzig, 1932, p. 79, s.v. ᶜStändeᵓ.

13) De uitdrukking *kurul(l)um* komt overeen met het Sumerische karadin, dat ideografisch op verschillende manieren kan worden geschreven (vgl. DEIMEL, ŠL 85, 387; 367, 135 c; 369, 2; 370, 2; 375, 46 a, 48 a); blijkens deze ideogrammen moet het een bepaalde toestand van het graan en ook wel van het riet betekenen. Volgens het verband is de voorgestelde vertaling (vgl. GOETZE: ᶜcropᵓ) alleszins waarschijnlijk.

14) §§ 12 en 13 zijn bij wijze van ideeën-associatie aan deze sectie over huren en lonen toegevoegd. De voorafgaande paragrafen handelen over de oogst en de oogstarbeiders, die zich op legitieme wijze op het veld bevinden. Toegevoegd wordt in § 12 de straf voor de bedrieger, die zich onder deze arbeiders mengt, om zich te eigen bate iets van het gewas toe te eigenen, en daarna in § 13 de analoge straf voor de inbreker.

15) De eenvoudigste opvatting van het moeilijke (en ook moeilijk leesbare) ideogram zou zijn: ${}^{aw\hat{e}l}$*šamallīm* (het gewone ideogram zie DEIMEL 428, 8). Het is de venter of marskramer, die in opdracht en voor rekening van de *tamkarum* de waren op het platteland of in andere steden slijt en die daarvoor een vijfde deel krijgt van de winst.

16) Wij lezen: *a-di ma-ṭi-im,* letterlijk: ᶜ(zelfs niet) tot een geringe hoeveelheid toeᵓ.

§ 16 (*A, B*). Een deelhebber aan een onverdeelde boedel of een slaaf mag geen renteloos voorschot ontvangen [17]).

§ 17 (*A, B*). Heeft iemand de bruidsprijs aan het huis van zijn schoonvader afgeleverd, terwijl daarna één van de beide (verloofden) komt te sterven, dan zal het bedrag aan zijn (oorspronkelijke) eigenaar terugvallen.

§ 18 (*A, B*). Indien hij echter reeds met haar het huwelijk had voltrokken en zij haar intrek reeds in zijn huis had genomen, hoewel hij nog achterstallig was (met de storting van de bruidsprijs) [18]), en de jonge vrouw dan komt te sterven, dan zal hij hetgeen hij reeds gestort heeft niet meer weg mogen halen, maar alleen het (nog niet gestorte) overschot mogen houden. Hierbij bedraagt de rente voor één sikkel (zilver) een zesde en zes „korrels" (d.w.z. 20 %) en voor een *kor* (graan) een vijfde *kor* en vier seah (d.w.z. $33\frac{1}{3}$ %) [19]).

§ 19 (*A, B*). Een man, die voor de tegenwaarde (in graan geld) leent, zal zich op de dorsvloer (d.w.z. na de oogst) betaald maken [20]).

§ 20 (*A*). Indien iemand [geld] aan ...... geleend heeft en de terugbetaling in graan in plaats van in geld bepaald heeft, dan zal deze bij de oogst het graan en als rente een vijfde *kor* en vier seah per *kor* ontvangen (d.w.z. $33\frac{1}{3}$ %) [21]).

§ 21 (*A*). Indien iemand zilver leent voor de volle geldswaarde [22]), dan zal hij het geld en als rente een zesde en zes „korrels" (zilver) terugontvangen (d.w.z. 20 %).

§ 22 (*A*). Indien iemand, zonder dat hij van een ander iets heeft te vorderen, diens slavin in gijzeling stelt, dan zal de eigenaar van de slavin onder ede verklaren: „Gij hebt niets van mij te vorderen!" Daarna zal hij het volle loon [23]) voor de slavin moeten betalen.

§ 23 (*A*). Indien iemand, zonder dat hij van een ander iets heeft te vorderen, diens slavin in gijzeling stelt en haar in schuldhechtenis in zijn huis opsluit en daardoor de aanleiding wordt tot haar dood, dan zal hij aan de eigenaar van de slavin twee slavinnen moeten vergoeden.

§ 24 (*A*). Indien iemand, zonder dat hij van een ander iets heeft te vorderen, de echtgenote of het kind van een ondergeschikte [12]) in gijzeling stelt en hen in

[17]) Pass. van *qāpu* ⌜toevertrouwen, lenen⌝, en als juridische term ⌜zinsfrei darleihen⌝ (vgl. *qîptum*).

[18]) Vgl. VON SODEN, p. 370. Vgl. voor *uḫḫuru* ⌜hintansetzen, sich verspäten⌝: B. LANDSBERGER, AfO III, 164, noot 4. Wellicht moet *aḫḫarū* worden opgevat als = *ina aḫḫari(šu)* ⌜bij (zijn) achterstalligheid⌝.

[19]) De bedoeling van deze laatste bepaling (r. 6 en 7) schijnt te zijn, dat de jonge weduwnaar het achterstallige gedeelte van de bruidsprijs wel mag behouden, maar dat hij daarvan voor de tijd, dat zijn huwelijk geduurd heeft, aan de schoonvader de gebruikelijke rente moet betalen. Volgens deze opvatting is het overbodig, hier (met VON SODEN, p. 370) een splitsing in twee zelfstandige paragrafen toe te passen. Het is echter nog de vraag, of in deze §§ 17 en 18 de tekst *A* en *B* tot een bevredigende eenheid kan worden gecombineerd; vgl. de bedenkingen bij MILES & GURNEY, p. 177.

[20]) Bij de uitdrukking *ana meḫrišu* vgl. in § 21 *ana pānišu*. In het eerste geval geschiedt de terugbetaling van het geleende bedrag blijkbaar in graan, in het tweede geval in baar geld. Vgl. bij *meḫrum* ⌜tegenwaarde⌝ de analoge uitdrukking *meḫrātum* ⌜Aequivalent, Gegenleistung⌝ in de Kültepe-oorkonden (EISSER & LEWY, Kült. I/2, p. 87, noot a). Voor *maškanum* ⌜dorsvloer⌝ vgl. Codex Ḫammurabi IIIr, 4 (§ 113): *ina našpakim u lu ina maškanim* „aus dem Speicher oder aus der Tenne".

[21]) Dus hier en in § 21 dezelfde rentevoet als in § 18 eind: $33\frac{1}{3}$ % voor graan en 20 % voor geld (zilver).

[22]) *ana pānišu*, vgl. noot 20.

[23]) Lees *idi* ⌜loon⌝ (VON SODEN).

schuldhechtenis in zijn huis opsluit en daardoor de aanleiding wordt tot hun dood, dan is dit een halszaak: degene, die hen in gijzeling heeft gesteld, zal moeten sterven.

V. HUWELIJKEN EN HUWELIJKSRECHT

§ 25 (*A*). Indien iemand van het huis van de schoonvader verwijderd blijft [24]) (nl. na de verloving) en zijn schoonvader heeft hem (wegens de verbroken trouwbelofte) het drievoudige bedrag (van de bruidsprijs) [25]) opgelegd, dan zal de vader van het meisje, als hij daarna zijn dochter aan een ander uithuwelijkt, de bruidsprijs, die hij heeft ontvangen, tweevoudig terugbetalen (dus zal de schoonvader in dit geval slechts de oorspronkelijke bruidsprijs mogen houden) [26]).

§ 26 (*A*). Indien iemand voor de dochter van een vrijgeborene de bruidsprijs heeft gebracht, en daarna schaakt haar een ander zonder de toestemming van haar ouders en verkracht haar, dan is dit een halszaak: hij (nl. de schaker) zal moeten sterven.

§ 27 (*A*). Indien iemand de dochter van een vrijgeborene huwt, zonder haar ouders te vragen en zonder de verplichte formaliteiten jegens haar ouders te hebben vervuld [27]), dan is zij niet (zijn) echtgenote, zelfs al heeft zij een vol jaar bij hem in huis gewoond [28]).

§ 28 (*A, B*). Indien hij echter op tijd [29]) de verplichte formaliteiten jegens haar ouders vervuld heeft [27]) en daarna met haar gehuwd is, dan is zij (zijn wettige) echtgenote. Wordt zij dan met een andere man aangetroffen, dan moet zij sterven en mag zij niet in het leven worden gelaten.

§ 29 (*A, B*). Indien iemand bij gelegenheid van een veldtocht, een razzia of een overrompelingstocht vlucht [30]) of als gevangene wordt weggevoerd en

[24]) *issima*: volgens GOETZE van *šasū* ⌜to call⌝; beter in dit verband m.i. van *nesū* ⌜ver zijn, zich verwijderd houden⌝.

[25]) Vgl. het nomen *takšû* in het Gilgamesj-epos VI 18: ⌜drielingen (triplets)⌝; op grond daarvan mag men voor het (denominatieve?) werkwoord de betekenis ⌜iets verdrievoudigen (to treble, to triple)⌝ veronderstellen.

[26]) Volgens deze opvatting van de moeilijke paragraaf 25 moet dus bij moedwillige verbreking van de trouwbeloften de drievoudige bruidsprijs worden vergoed. Trouwt het meisje echter met een ander, dan wordt twee derde van deze drievoudige som terugbetaald, zodat de vader van het meisje slechts de oorspronkelijke bruidsprijs houdt. In het Duits luidt onze vertaling van deze § 25 aldus: „Wenn jemand dem Hause seines Schwiegervaters fern blieb (nl. nach der Verlobung), und sein Schwiegervater hat ihm (wegen des Bruchs seines Eheversprechens) die Bezahlung des dreifachen Betrages (des Brautpreises) auferlegt, dann wird der Vater des Mädchens, wenn er danach seine Tochter einem anderen zur Ehe gibt, den Brautpreis, welchen er empfangen hat, zwiefach zurückzahlen". (Somit darf der Schwiegervater in diesem Fall, ausser dem Brautpreis des neuen Schwiegersohnes, nur den ursprünglichen Brautpreis des ersten behalten, während er diesem zwei Drittel des ihm strafweise auferlegten dreifachen Brautpreises zurückzuzahlen hat).

[27]) Vrije vertaling. De moeilijkheid is de uitdrukking *girram* of *kirram* (*kerram*). Wij zouden liefst aan *kerrum* ⌜lam⌝ willen denken en in dit verband Genesis 38:17 en Richteren (Judges) 15:1 willen aanhalen. Blijkens deze plaatsen wordt door het meebrengen van een lam of van een bokje aangeduid, dat iemand de huwelijksgemeenschap begeert. Als de volgende stap komt dan hierbij het schriftelijke en voor getuigen bevestigde huwelijkscontract (*riksātum*).

[28]) *lišimma* in plaats van *lišib-ma*, vgl. noot 40.

[29]) Lees (met VON SODEN): u4-bi = *ina ūmišu* ⌜te zijner tijd, op tijd⌝, in plaats van *ul*.

[30]) Lees vermoedelijk: *it-ta-bit*, evenals in 30, r. 46 (var. *B*: *it-ta-aḫ-bi-it*). VON SODEN, p. 370, stelt *ittaṣbat* voor. Vgl. aldaar ook over *sakpu* (of *sakbû*?). Het werkwoord *sakāpu* betekent in de Mari-brieven ook eenvoudig ⌜zenden⌝, zodat men aan een expeditie of een raid met behulp van een ⌜gezonden⌝ legermacht of ⌜overvals-commando⌝ zou kunnen denken.

hij dan lange tijd in een ander land woont, terwijl een ander met zijn echtgenote huwt en zij dien kinderen baart, dan zal zijn echtgenote (desondanks) na zijn thuiskomst tot hem terugkeren [31]).

§ 30 (*A, B*). Indien iemand een afkeer heeft van zijn stad en zijn vorst en vlucht en indien dan een ander zijn echtgenote huwt, dan zal hij na zijn thuiskomst haar niet meer als zijn echtgenote mogen opeisen.

§ 31(*B*). Indien iemand de slavin van een ander verkracht, zal hij een derde mina zilver moeten betalen, terwijl de slavin het eigendom blijft van haar meester [32]).

VI. KINDEREN

§ 32 (*A, B*). Indien iemand zijn zoon heeft weggegeven om hem te doen zogen en grootbrengen en hiervoor de (voorgeschreven) rantsoenen graan, olie en wol gedurende drie jaren niet heeft verstrekt, dan zal hij zijn zoon pas mogen meenemen, nadat hij tien mina's zilver voor diens grootbrengen heeft betaald.

§ 33 (*A, B*). Indien een slavin haar zoon bedriegelijk aan een vrijgeborene ter hand stelt en als zijn meester hem (daar) vindt, nadat hij groot is gebracht, dan mag deze hem grijpen en hem weer (als slaaf) bij zich halen [33]).

§ 34 (*A, B*). Indien een dienstmaagd van het koninklijke hof haar zoon of dochter aan een ondergeschikte [12]) ter hand stelt om die groot te brengen, dan mag het hof (eigenl. het paleis) beslag leggen op de zoon of dochter, die zij weggegeven had.

§ 35 (*A, B*). Dus moet de pleegvader, die het kind van een dienstmaagd van het koninklijke hof heeft geadopteerd, een gelijkwaardig (kind) aan het hof (eigenl. het paleis) vergoeden.

VII. DEPOSITO, KOOP EN VERKOOP

§ 36 (*A, B*). Indien iemand zijn bezit aan een gastvriend [34]) in bewaring heeft gegeven en daarna dit bezit, dat hij in bewaring heeft gegeven, verloren is gegaan,

[31]) Lees aan het eind van tekst *B* II 7 met VON SODEN, p. 370, *i-ta*[*a-ar-šum*] ‘zij keert tot hem terug’.

[32]) Men lette hier, evenals in § 59 en elders, op de hoge zedelijke strekking van deze wetten. Weliswaar merkt SAN NICOLO (Or., N.S., 18/2, 1949, p. 260) op: „Geschlechtsverkehr mit einer fremden Sklavin macht selbstredend nicht als solcher, sondern als Eingriff in die fremde Herrschaftsgewalt busspflichtig". Evenwel staan de bepalingen over het slavenrecht pas in §§ 49-52, terwijl onze § 31 een aanhangsel vormt bij de sectie over het huwelijk en het huwelijksrecht in §§ 25-30 (dus wordt de slavin beschouwd als de bijvrouw). In de Bijbel staat de analoge wet in Leviticus 19:20, waar de straf niet nader is bepaald. Wat de onderhavige bepaling der boete betreft, zal een derde mina wel met de waarde (d.w.z. met de koopprijs) van de slavin overeenkomen. Voor een derde mina of twintig zilveren sikkels wordt blijkens Genesis 37:28 ook de jonge Jozef door zijn broeders verkocht (vgl. ook Levit. 27:5), terwijl de koopprijs voor een volwassen slaaf in Babel evenals in de Bijbel over het algemeen een halve mina of dertig zilveren sikkels (‘zilverlingen’) is geweest (vgl. Exod. 21:32; Levit. 27:4; Zach. 11:12).

[33]) Van *warûm* I/2: ‘er wird es (das Kind) zu sich holen’ (VON SODEN).

[34]) Over de raadselachtige uitdrukking *napṭarum* zie de uitvoerige uiteenzetting bij VON SODEN, p. 371 v. Blijkens § 41 staat de *napṭarum* als een bepaalde klasse van ingezetenen tussen de *ubārum* (‘bijwoner’) en de eveneens raadselachtige *mudûm* en is hij, evenals deze, verplicht tot een bepaalde belasting: de levering van bier. Vgl. MILES & GURNEY, p. 186: „It is therefore suggested that these persons for some reason have tot provide as e.g. rent or taxes a quantity of beer...... The law would then forbid the alewife to take adventage of their necessity, and require her to sell them the beer at the current price".

zonder dat in het huis werd ingebroken noch de drempel werd opgebroken noch het raam werd geforceerd, dan zal zijn bezit hem ten volle moeten worden vergoed.

§ 37 (*A, B*). Indien echter het huis van die man is ingestort en ook de eigenaar van dit huis, samen met het deposito, dat hij hem had gegeven, verlies heeft geleden, dan zal de huiseigenaar bij de poort van (de tempel van) de god Tisjpak [35]) bij ede verklaren: „Met uw bezit is ook mijn bezit verloren gegaan" en zal hij hem verklaren, geen misdaad [36]) noch bedrog te hebben gepleegd —: dan zal de andere niets van hem mogen eisen.

§ 38 (*A, B*). Indien onder broeders de één zijn aandeel (in een onverdeelde boedel) wil verkopen en zijn broeder wenst het te kopen, dan zal deze slechts het gemiddelde [37]) van hetgeen een buitenstaander zou moeten betalen, vergoeden.

§§ 39 (*A, B*). Indien iemand wegens onvermogen zijn huis voor geld wil verkopen, dan zal de eigenaar van het huis op de dag, waarop de koper van plan is het weer te verkopen, het huis kunnen lossen (d.w.z. terugkopen) [38]).

§ 40 (*A, B*). Indien iemand een slaaf of een slavin of een rund of enig ander voorwerp van waarde gekocht heeft, zonder dat hij de verkoper dit voor getuigen heeft laten bevestigen, dan geldt hij als een dief.

§ 41 (*A, B*). Indien een bijwoner, een gastvriend of een ingezetene [34]) zijn (belasting in) bier moet leveren, dan moet hem de herbergierster (letterl. schenkster) dit bier leveren voor de gangbare prijs.

VIII. JUS TALIONIS

§ 42 (*A, B*). Indien iemand de neus van een ander afbijt of afsnijdt, moet hij één mina zilver betalen; voor een oog één mina; voor een tand een halve mina voor een oor een halve mina; voor een kaakslag zal hij tien sikkels zilver moeten betalen.

[35]) De god T i š p a k was, zoals uit vele gegevens blijkt, de beschermgod van de stad en het land van Esjnunna.

[36]) De uitdrukking *i-wi-tam* werd door Prof. GOETZE terecht (hoewel met een vraagteken) vertaald met ‘improper’. Nog beter ware ‘misdaad’, overeenkomstig het Hebreeuwse *āwôn*. Deze afleiding heb ik te danken aan een mondelinge mededeling van Prof. G. DOSSIN, naar aanleiding van zijn bezoek te Leiden als Belgisch ruilhoogleraar, 20-24 Februari 1950. De stam is עוה, waarin de betekenissen van de beide (op zich zelf verschillende) Arabische werkwoorden عوى ‘buigen’ en غوى ‘afdwalen’ schijnen te zijn gecombineerd. Vgl. hierover GESENIUS-BUHL, *Handwörterbuch,* 16de ed., p. 569 v., en ook G. DALMAN, *Aramäisch-Neuhebräisches Handwörterbuch,* Frankfurt/Main 1901, p. 294. Hiervan afgeleid is het bekende Hebreeuwse woord עָוֹן ‘misdaad’, waarvan ons *iwîtum* dus als het Akkadische pendant moet worden beschouwd. Dit woord voor de ‘misdaad’, dat hier voor het eerst wordt aangetroffen, verdient dus zijn plaats onder *De Babylonische termini voor Zonde,* die door Prof. A. VAN SELMS (Pretoria) indertijd in zijn belangrijk proefschrift (Wageningen 1933) werden verzameld en toegelicht.

[37]) *qablîtu* (bekend vooral als de uitdrukking voor de middelste nachtwaak) betekent volgens GOETZE de ‘helft’, dus hetzelfde als *muttatum* (en als *mala* in de Nuzi-oorkonden). Vgl. (met VON SODEN) de brief UNGNAD, VAB VI, n°. 208, r. 12 v.: *qablît šanim lumalli,* hetgeen dan wellicht betekent: ‘Ik wil de andere helft betalen’.

[38]) Aldus ook MILES & GURNEY, p. 186: „...the former owner has a right of redemption (preemption) *ipaṭar*...".

[34]) Zie p. 102.

§ 43 (*A, B*). Indien iemand de vinger van een ander afsnijdt, moet hij twee derde mina's zilver betalen.

§ 44 (*A, B*). Indien iemand een ander in het donker [39]) neerslaat [40]), zodat die zijn pols breekt, dan moet hij een halve mina zilver betalen.

§ 45 (*A, B*). Breekt hij zijn voet, dan moet hij (eveneens) een halve mina zilver betalen.

§ 46 (*A*). Indien iemand een ander zijn oor [41]) afslaat, moet hij een derde mina zilver betalen.

§ 47 (*A*). Indien iemand een ander bespuwt [42]), moet hij tien sikkels zilver betalen.

§ 48 (*A, B*). Bovendien zal men hem bij een rechtsgeding [43]), waarbij het gaat om bedragen tussen een derde mina en één mina (zilver), vóór de rechtbank brengen, en als het een halszaak betreft, voor de koning.

IX. SLAVEN EN SLAVINNEN

§ 49 (*B*). Indien iemand met een aan de tempel gewijde slaaf of slavin wordt aangetroffen, dan moet de slaaf een andere slaaf en de slavin een andere slavin (bij de terugkeer naar de tempel) meebrengen [44]).

§ 50 (*A, B*). Indien de commissaris of commandant der rivierpolitie [45]) of welke gezaghebber dan ook een weggelopen slaaf of slavin of rund of ezel, die aan het hof of aan een ondergeschikte [12]) toebehoren, aangetroffen en hem niet naar Esjnunna [46]) overgebracht heeft, maar hem bij zich in huis houdt, dan zal het hof (eigenl. het paleis) hem, zodra hij één maand en zeven dagen voorbij heeft laten gaan [47]), voor een dief verklaren (eigenl.: verklaren, dat gestolen goed bij hem is).

§ 51 (*A, B*). Een slaaf of een slavin uit Esjnunna, die een band, een boei of een slavenmerk [48]) draagt, mag de stadspoorten van Esjnunna zonder toestemming van zijn meester niet verlaten.

[39]) Hier moet vermoedelijk *i-na ek-*[*li-tim*] ᶜin het donkerᵓ worden aangevuld. Het betreft dus een onverhoedse aanranding bij nacht; vandaar de hoge boete.

[40]) *iskimma* < *iskipma.* Men lette er op, dat de lipletters vóór *-ma* in deze teksten steeds worden geassimileerd; tekst *B* biedt zelfs de genasaleerde vorm *iskinma*; het werkwoord is *sakāpu.*

[41]) Lees: *ḫa-*[*si-si*]*-šu* ᶜzijn oorᵓ? Dit is, hoewel slechts één teken schijnt te ontbreken, waarschijnlijker dan *ḫa-*[*ši*]*-šu* ᶜzijn longᵓ.

[42]) Wij dachten aan: *i-na* [*ru-'-*]*tim ...i-še-el* (= *iselli*). Men zou ook aan *i-na* [*ri-is-pa-*]*tim* ᶜbij een vechtpartijᵓ kunnen denken; de tekst en ook de lezing van het werkwoord zijn in deze laatste regels der derde kolom van oorkonde *A* onzeker; vgl. VON SODEN, p. 372. Men lette bij deze sectie §§ 42-47 op het feit, dat in deze oudste Semietische wetten van echte wedervergelding (*talio*) in de zin van het oude ᶜoog voor oog, tand voor tand...ᵓ geen sprake meer is. De schuldige kan in alle gevallen (behalve natuurlijk in geval van moord) met een geldboete volstaan. Het standpunt van het zuivere *jus talionis* is reeds overwonnen. Vgl. MILES & GURNEY, p. 187: „... notice the absence of *talio* as a penalty in the Eshnunna Laws".

[43]) Wij vulden aan: *a-na* [*di-nim*]. Wellicht beter (met MILES & GURNEY): *ana daiāne.*

[44]) D.w.z. (volgens VON SODEN): „... der Dieb eines Sklaven muss ausser dem gestohlenen noch einen eigenen Sklaven abgeben".

[45]) De correctie *ša-pir₅ nārim* ᶜthe River commissionerᵓ is aan Prof. GOETZE zelf te danken.

[12]) Zie p. 99.

[46]) Dus naar de hoofdstad; want ook de ᶜondergeschikteᵓ (vgl. noot 12) is ondergeschikt aan het hof (paleis) of aan de tempel in de hoofdstad Esjnunna.

[47]) Lees (met VON SODEN, p. 372): *ú-še-te-eq* in plaats van *ú-še-li-ik.*

[48]) *maškanum* ᶜFesselᵓ, zie DELITZSCH, *Handwörterbuch,* p. 727*a*; volgens VON SODEN: „vielleicht eine Beinfessel, um schnelles Laufen zu verhindern". Over *abuttum* en *abuttam šakānum* zie thans E. SZLECHTER in: *Symbolae Hrozný* II (Arch. Orientální XVII, 1949), p. 402 vv.

§ 52 (*A, B*). Een slaaf of een slavin, die onder de bewaking van een (buitenlands) gezantschap de poort van Esjnunna is binnengekomen, zal van de band, de boei of het slavenmerk [48]) moeten worden voorzien en zal ter beschikking van zijn meester blijven.

X. DIEREN

§ 53 (*A, B*). Als een rund een ander rund overhoop stoot, zodat het doodgaat, dan zullen de beide eigenaars van de runderen de koopprijs van het levende rund en de tegenwaarde van het dode rund onder elkaar mogen delen.

§ 54 (*A, B*). Indien een rund stotig is en de eigenaar daarvan ondanks de waarschuwing van het wijkbestuur niet op zijn rund gelet heeft [49]), zodat dit iemand overhoop stoot en deze er zijn leven bij inboet, dan zal de eigenaar van het rund twee derde mina's zilver moeten betalen.

§ 55 (*A*). Indien het echter een slaaf stoot, zodat deze er zijn leven bij inboet, dan zal hij (slechts) 15 sikkels zilver moeten betalen.

§ 56 (*A*). Indien een hond woest (d.w.z. ongetemd) is en zijn eigenaar heeft hem ondanks de waarschuwing van het wijkbestuur niet bewaakt [50]), zodat hij iemand bijt en deze er zijn leven bij inboet, dan zal de eigenaar van de hond een derde mina zilver moeten betalen.

XI. VERDERE BEPALINGEN

§ 58 (*A*). Indien een muur op instorten staat [51]) en de eigenaar daarvan heeft deze zijn muur ondanks de waarschuwing van het wijkbestuur niet laten steunen, zodat de muur instort en de dood van een vrijgeborene daardoor veroorzaakt, dan is dit een misdrijf, dat met de dood kan worden gestraft en dat valt onder de jurisdictie (eigenl. de bepalingen) van de koning.

§ 59 (*A*). Indien iemand van zijn echtgenote, nadat hij (bij haar) kinderen had verwekt, wil scheiden, om met een andere te trouwen, dan zal hij van zijn huis en van al zijn bezittingen afstand moeten doen (letterl.: dan zal hij uit zijn huis enz. uitgerukt worden), om de vrouw, die hij bemint [52]), te kunnen volgen [53]).

§§ 60 en 61 zijn te fragmentarisch overgeleverd [54]).

Leiden, 12 Februari 1950. F. M. Th. DE LIAGRE BÖHL

[49]) In plaats van *pa-ši-ir-ma* (ᶜgekalmeerd isᵓ) moet met VON SODEN *ú-ši-ir-ma* worden gelezen; wellicht een intensief-vorm van *ašāru* ᶜletten opᵓ? (VON SODEN dacht aan *šurrum* ᶜdoen neigen, benedenwaarts buigenᵓ, nl. de kop van het rund).

[50]) VON SODEN leest in plaats van *ís-ki-ip-ma* (ᶜneerslaatᵓ, vgl. echter noot 40): *iṣ-ṣú-ur-ma* (ᶜbewaaktᵓ). Is dit juist, dan kan de hond niet dol, maar slechts woest of ongetemd zijn (volgens MILES & GURNEY ᶜsavageᵓ, niet ᶜmadᵓ), want een dolle hond wordt niet bewaakt, maar afgemaakt.

[51]) *iqamma* < *iqāb-ma,* vgl. noot 40.

[52]) Volgens de aanvulling van VON SODEN: *wa-ar-ki ša i-ra-a*[*m-m*]*u-ši.* Andere mogelijkheid: *...ša i-ḫu-uz-zu* (of *itaḫzu*).

[53]) Dus wordt moedwillige echtscheiding bedreigd met het verlies van huis en inboedel. Men lette ook hier (evenals reeds bij § 31, vgl. noot 32) op het hoge zedelijke peil, dat hier is verondersteld of gepostuleerd. Bekend is het feit, dat echtscheidingsoorkonden in de Oud-Babylonische periode buitengewoon zeldzaam zijn (zie M. SCHORR, VAB V, p. 15, noot 1; onder de oorkonden uit Larsa nog: JEAN, TCL XI, n°. 246; Kültepe: EISSER & LEWY, MVAeG 33, n°. 4).

[54]) Deze beide laatste paragrafen, die bewaard zijn gebleven, schijnen te handelen over de bewaking van een huis; vgl. VON SODEN, p. 373.

ARCHÆOLOGIE VAN MESOPOTAMIË

OVER DE TEMPELS XVI—VI TE ERIDU

De Duitsche opgravingen in Warka (Uruk), uitgevoerd onder leiding van JORDAN en NÖLDEKE (1929-1939), verschaften zooals bekend belangrijke gegevens voor de kennis van den praehistorischen tempelbouw in Beneden-Mesopotamië [1]). De aan het licht gekomen tempels dateerden uit de tweede periode van den praehistorischen tijd (Uruk-periode). Weliswaar waren te Redau resten van woonhuizen uit de vroegste periode (Obeid-periode) aan het licht gekomen [2]), maar Obeid-tempels bleven in Beneden-Mesopotamië onbekend. In Boven-Mesopotamië brachten Amerikaansche opgravingen onder leiding van SPEISER in Tepe Gawra een tempel uit de Obeid-periode aan het licht (Gawra XVIII-XIX) [3]), die als de oudste bekend geworden tempel van geheel Oud-Mesopotamië kon worden beschouwd [4]). Belangrijke tempels waren ook in Gawra XIII bloot gelegd, die door den opgraver eveneens in de Obeid-periode werden gedateerd [5]), maar zij vertoonden zulk een hoog ontwikkelde bouwkunst, dat deze dateering nauwelijks waarschijnlijk kon worden geacht. Inderdaad werd zij door WACHTSMUTH, CHRISTIAN en LENZEN op architectonische en ceramische gronden verworpen [6]). Recente opgravingen (1947-1948) in Abu-Šaḫrein (Eridu), uitgevoerd voor den Oudheidkundigen Dienst van Iraq onder leiding van Fuad SAFAR en LLOYD, brachten echter verschillende vormen van een Obeid-tempel (en zelfs een vorm uit de Prae-Obeid-periode) aan het licht [7]), die het bestaan eener ontwikkelde bouwkunst in dezen overouden tijd (4e mill.) buiten twijfel hebben gesteld. Daar deze tempelvormen belangrijke gegevens verschaffen voor het ontstaan van den Babylonischen en den Sumerischen tempel, mag een korte bespreking in dit Jaarbericht niet ontbreken.

TEMPEL XVI

Het oudste in Eridu aan het licht gekomen gebouw dat met zekerheid als een tempel mag worden beschouwd (in stratum XVI), dateert zooals reeds werd aangeduid uit de prae-Obeid-periode, die bij deze opgravingen voor het eerst in Beneden-Mesopotamië werd vastgesteld [8]). De tempel (Fig. 12, links onder), die zeer geringe afmetingen heeft (ca. 4 × 4 m), bevat slechts één vertrek, hetwelk betreden wordt door den in den zuidoost-gevel gelegen, excentrisch geplaatsten, ingang. In den wand tegenover den ingang ligt een breede centrisch geplaatste erker, die met het oog op het hier aanwezige postament voor het cultus-object als

1) *Erster (-Elfter) vorläufiger Bericht über die von der Notgemeinschaft der deutschen Wissenschaft in Uruk-Warka unternommenen Ausgrabungen.* Abhandlungen Ak. Berlin, Phil. Hist. Kl. (1929-1940); afgekort als UWVB (I-XI).

2) UWVB IX, 1938, 35 vv. Bij deze opgraving werden ommuurde hoven, waarin één of meer hutten waren gelegen, vastgesteld. Het is niet uitgesloten, dat n°. 15 (*ibid.*, p. 36) een tempel is geweest; de omtrek herinnert aan de tempels VIII-VI van Eridu.

3) BASOR 72, 1938, 27.

4) De uit de Halaf-periode dateerende *tholoi* in Arpachija worden door MALLOWAN als heiligdommen opgevat (*Prehistoric Assyria,* 1933, 25 vv.). Vgl. ALBRIGHT, *From the Stone Age to Christianity,* 1946, 97 v. Deze bestemming staat echter niet vast; vgl. MOORTGAT, *Die Entstehung der sumerischen Hochkultur,* AO 43, 1945, 27.

5) BASOR 66, 1937, 8.

6) WACHTSMUTH (AfO XIII, 1939-41, 201), CHRISTIAN (*Altertumskunde des Zweistromlandes* I, 127) en LENZEN (UWVB X, 1939, 25 vv.) dateeren Gawra XIII in de Uruk-periode. De tempels in Eridu stellen de door SPEISER aangegeven dateering (Obeid-periode) wel buiten twijfel.

7) De voorloopige rapporten over de opgravingen verschenen in *Sumer* III, 2, 1947, 84-111; IV, 2, 1948, 115-125. Over de 3e campagne verscheen een verslag in *Sumer* V, 2, 1949 in het Arabisch; een vertaling hiervan mag zeer gewenscht worden genoemd. Het resultaat der 1e campagne werd besproken door VAN PROOSDIJ (JEOL 10, 1945-48, 549 v.). Zie ook ILN 5641, May 31, 1947, 581-583; 5708, Sept. 11, 1948, 303-305.

8) *Sumer* IV, 2, 1948, 121. Tempel XVI is slechts door een dunne laag, waarin nog resten van gebouwen voorkomen, van de oorspronkelijke bodem gescheiden (*ibid.* 122). Het aardewerk der prae-Obeid-periode wordt door de opgravers *Eridu-waar* genoemd. Het is vanaf de bodem tot en met XVI in gebruik geweest (124).

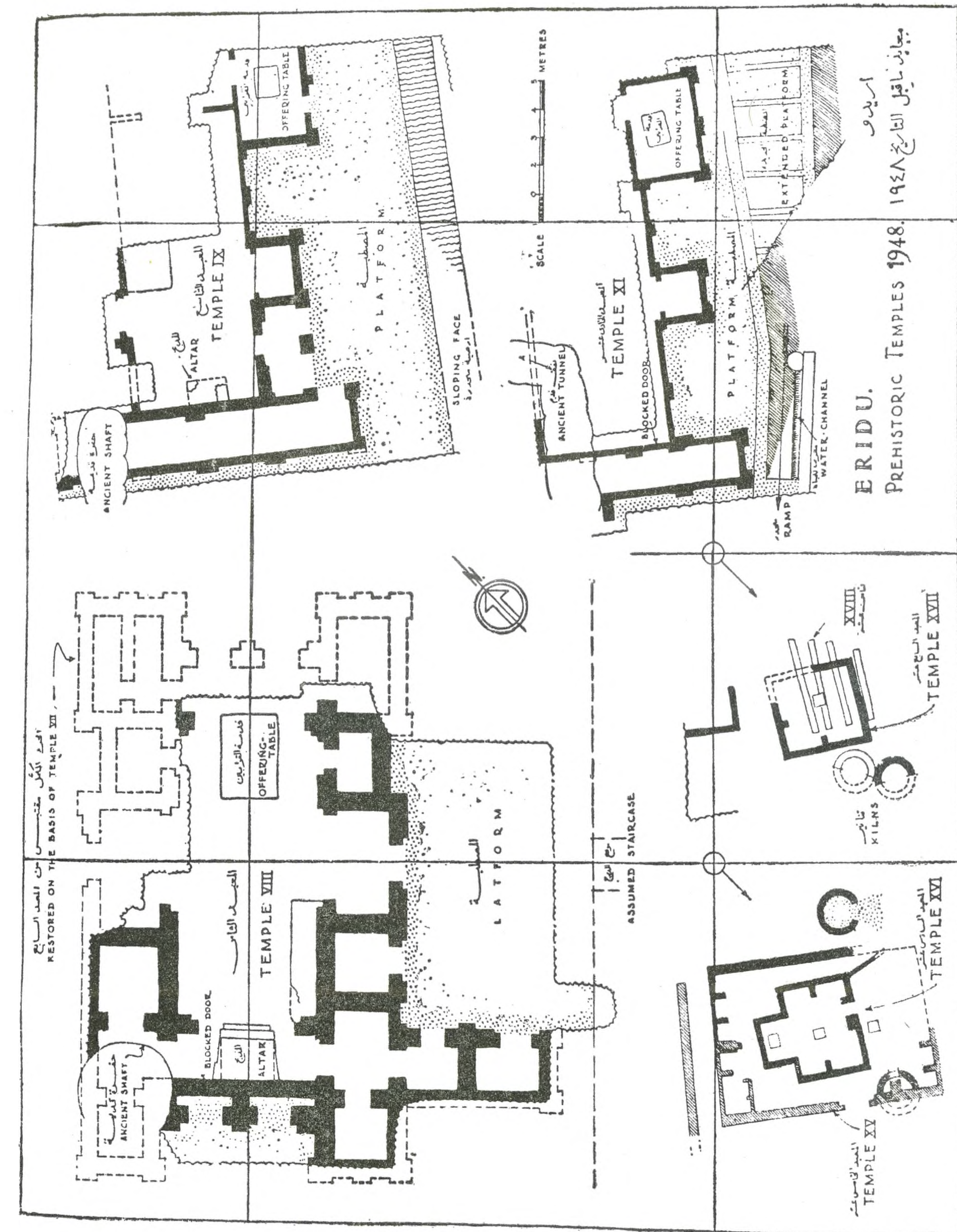

Fig. 12. Eridu, tempel XVI, Prae-Obeid-periode; XI-VIII, Obeid-periode (*Sumer* IV 2, 1948, Pl. VI).

de *cella* mag worden opgevat. Een kleisteenen offertafel werd in het midden van het vertrek aangetroffen [9]).

De opbouw kan met groote waarschijnlijkheid worden gereconstrueerd. Met het oog op de zeer dunne muren (½ steens) [10]) moet het platte kleidak onwaarschijnlijk worden geacht. Men mag aannemen, dat de tempel evenals de in Hassuna aan het licht gekomen neolithische woonhuizen [11]), met een zadeldak overdekt is geweest. De bedekking kan uiteraard slechts hebben bestaan uit riet, bies en palmbladeren [12]).

In tegenstelling met alle jongere tempels in Beneden-Mesopotamië, welker buitenmuren met muurverzwaringen, *c.q. ribben* en *nissen* zijn geleed, vertoont tempel XVI gladde, ongelede, muurvlakken. Voor het ontstaan der later algemeen gebruikelijke muurgeleding is dit van groote beteekenis. Bij de bespreking van tempel XI-IX zal hierop worden teruggekomen.

De geringe afmetingen van den tempel, de eenvoud van het plan, alsmede de primitieve dakbedekking, kunnen den indruk wekken, dat tempel XVI als een primaire tempelvorm moet worden beschouwd. Dit is niet het geval. De erkervormige uitbouw — de cella — wijst erop, dat een oudere vorm aan tempel XVI moet zijn voorafgegaan. Wellicht mag het in stratum XVII aan het licht gekomen gebouw (Fig. 12, midden onder), waarin de cella ontbreekt, als de primaire vorm van den tempel worden beschouwd [13]). De cella kan zijn ontstaan uit het verlangen het cultus-object in een afzonderlijke ruimte onder te brengen. Hierbij kan echter tevens het verlangen het tempel-oppervlak te vergrooten werkzaam zijn geweest, waarbij uiteraard in het bijzonder aan vergrooting van de ruimte vóór het postament moet worden gedacht [14]) Door verlenging van het dakvlak naar omlaag kon de cella op eenvoudige wijze worden overdekt.

Wanneer tempel XVI wordt vergeleken met den Babylonischen tempel, waarvan verscheidene voorbeelden in Babylon, Ur, Uruk en andere plaatsen bekend zijn geworden [15]), blijkt overeenkomst te bestaan in den vorm der cella (*korte as-cella*) alsmede in den stand van het tempelfront loodrecht op de cultus-richting (Fig. 14). Daar deze kenmerken ook in andere praehistorische tempels van Beneden-Mesopotamië voorkomen, die groote overeenkomst met den Babylonischen tempel vertoonen (tempel VII te Eridu; Kalksteenen tempel te Uruk), mag tempel XVI als een vorm (de oudste bekende) van den Babylonischen tempel worden beschouwd.

TEMPEL XI-IX

Het grondplan van den uit de Obeid-periode dateerende tempel XI en den eveneens uit deze periode dateerende tempel IX is slechts gedeeltelijk bewaard gebleven, maar de overblijfselen zijn voldoende om den hoofdaanleg ervan vast te stellen [16]). In tegenstelling met tempel XVI, die onmiddellijk op den beganen grond was gebouwd, stond de tempel in strata

[9]) *ibid.*, p. 122.

[10]) *ibid.*, p. 121; de kleistenen hebben een langen prismatischen vorm. De muren zijn tot ca. 50 cm hoogte bewaard gebleven (122). Zij waren met klei bepleisterd (121).

[11]) JNES IV, 4, 1945, 274 en Fig. 36; hiernaar: JEOL 10, 1945-48, p. 559 (VAN PROOSDIJ). Toepassing van het platte dak is hier echter met het oog op de muurverzwaringen m.i. niet uitgesloten.

[12]) De in Redau uit de Obeid-periode aan het licht gekomen hutten waren, volgens LENZEN overdekt met een gewelfdak van palmbladnerven en riet (UWVB IX, 1938, 36).

[13]) De in dit gebouw voorkomende 'offertafel' (overeenkomend met die in XVI) wijst op een sacrale bestemming.

[14]) Voor de differentieering van de ruimte is de erkerbouw, zooals OELMANN (*Haus und Hof im Altertum* I, 1927, 67) terecht heeft opgemerkt, een onvruchtbaar principe. In de Babylonische bouwkunst verdwijnt hij na Eridu XVI geheel.

[15]) In recenten tijd kwamen Babylonische tempels aan het licht in Tell Harmal (Oost van Bagdad), dateerend uit het begin der 1ste dyn. van Babylon (*Sumer* II, 2, 1946, 22-30; grondplan in *Sumer* III, 1, 1947, Arabisch gedeelte).

[16]) *Sumer* IV, 2, 1948, 119 v. De tempels X en XI worden door de opgravers als een groep tegenover VI, VII en VIII gesteld. Wanneer echter de ontwikkeling van XI-VI wordt nagegaan bestaat hiervoor geen aanleiding. Stratum IX vertoont trouwens in vergelijking met VIII geen verandering in het aardewerk (*ibid.* 124).

XI-IX op een laag platform [17]). Het hoofdelement van het plan (Fig. 12, rechts beneden en boven) wordt gevormd door een rechthoekige ruimte (ca. 4.5 × 10 m; tempel IX), die in verband met het aanwezige postament (tempel IX) als de *cella* moet worden opgevat. Achter het postament, aan de zuidwest-zijde van den tempel, ligt een smalle ruimte die vermoedelijk als een bescherming van het meest sacrale deel van den tempel moet worden beschouwd. Ofschoon deze schikking overeenkomst vertoont met de smalle gang achter de cella van den Babylonischen tempel (Fig. 14) moet een verband uitgesloten worden geacht [18]).

Aan het lange zuidoost-front is de smalle ruimte als een uitbouw kenbaar gemaakt. Tegen dit front liggen verder twee uitgebouwde vertrekken, waarvan het grootste, in verband met het aanwezige postament, als een *kapel* mag worden opgevat. Bij tempel XI zijn beide vertrekken architectonisch zelfstandige elementen, bij tempel IX heeft de kleinste uitbouw, door de vorming eener portiek aan de zuidzijde, het zelfstandige karakter verloren. Deze wijziging is van beteekenis voor het ontstaan van tempel VIII die straks zal worden besproken.

Tempel XI had vermoedelijk slechts één ingang en wel naar mag worden aangenomen in den korten noordoost-gevel; de cella van tempel IX kon bovendien door een ingang in de lange gevels worden betreden. Het noordwest-front dezer tempels is niet bewaard gebleven, doch met het oog op tempel VIII mogen vermoedelijk ook aan deze zijde (in het bijzonder bij tempel IX) voorspringende vertrekken worden aangenomen.

De vorm van het dak kan met zekerheid worden vastgesteld. Daar bij de toepassing van een zadeldak een houten post tot ondersteuning van den nokbalk was vereischt (het kapspant blijft uiteraard in dezen vroegen tijd buiten beschouwing) en aanwijzingen voor de toepassing ervan ontbreken, mag deze dakvorm uitgesloten worden geacht. De tempel moet met het platte kleidak overdekt zijn geweest [19]). In verband met de dunne kleisteenen muren waren muurverzwaringen tot oplegging der balken van het platte dak geboden. Deze geleding, die zooals bekend later een decoratief karakter draagt [20]), is derhalve uit constructieve overwegingen ontstaan. Met een oorspronkelijken rietbouw heeft zij klaarblijkelijk niets te doen [21]). Het ontbreken der muurgeleding bij tempel XVI kan aan de hand van tempel XI-IX worden verklaard: de lichte dakconstructie vereischte geen plaatselijke versterking der muren.

Eenige overeenkomst tusschen tempel XI-IX met tempel XVI wordt bij de eerste beschouwing niet waargenomen. De draad met het verleden schijnt te zijn verbroken. Hierop wijst oogenschijnlijk ook het nieuwe aardewerk (Obeid-waar), dat op verbindingen met Iran

[17]) *ibid.*, p. 120. Slechts aan de zuidoost-zijde kon de wand van het platform worden vastgesteld. Het platform van tempel XI werd aanvankelijk betreden over een smalle hellenden opgang, parallel met den wand; bij een vergrooting werd de hellende opgang door een trap vervangen. Bij de vergrooting van het terras (XI-X) werd een skelet van kleisteenmuren opgetrokken en de tusschenruimten opgevuld met zand en puin (*ibid.*). Met deze economische maar minderwaardige uitvoering zijn de dunne muren der tempels in overeenstemming. Klaarblijkelijk is kleisteen nog een kostbaar materiaal geweest. Uiteraard moet hierbij tevens aan arbeids-besparing worden gedacht. Men kan hieruit afleiden, dat de economische welstand van den tempel nog gering is geweest.

[18]) Over het ontstaan van den smallen gang achter de Babylonische cella zie BUSINK, *Sum. en Babylonische Tempelbouw*, 1940, 107.

[19]) Seton LLOYD en Fuad SAFAR wijzen erop, dat de dunne muren der tempels XI-IX ongeschikt schijnen tot ondersteuning der zware balken van het platte kleidak (*o.c.*, p. 119). De toepassing ervan wordt echter klaarblijkelijk ook door hen niet betwijfeld.

[20]) Een decoratieve functie heeft deze geleding reeds in tempel VIII, zie verderop. De muurgeleding is zoowel in Assyrië als in Babylonië algemeen gebruikelijk geweest. DOUGHERTY heeft gewezen op het voortbestaan in den Parthischen en zelfs den Arabischen tijd en het decoratieve karakter in het licht gesteld (*Survivals of Sumerian types of Architecture*, AJA 1927, 153-159).

[21]) Invloed van den riet-(bamboe)bouw op het ontstaan dezer geleding wordt aangenomen door ANDRAE (*Das Gotteshaus und die Urformen des Bauens im alten Orient*, 1930, 9); vgl. HEINRICH, *Schilf und Lehm*, 1934, 27; ALBRIGHT, *From the Stone Age to Christianity*, 1946, 30 (in navolging van ANDRAE). CHRISTIAN denkt aan invloed van een oorspronkelijken houtbouw (WZKM 38, 1932, 278). Klaarblijkelijk is de constructieve factor in den oertijd van het bouwen van grooter beteekenis geweest dan door ANDRAE wordt aangenomen. De opmerking van ANDRAE „das sich die Gestaltungen, die wir Bauwerke, Bildwerke aller Art nennen, inspirativer Natur und nicht aus dem Stoff allein kausal bedingt und nicht aus dem Willen des Menschen allein entsprungen sind" (*Bauwerk als Geschichtsurkunde*, Archiv Orientální XVII, 1, 1949, 22) moet echter zeker juist worden geacht.

wijst [22]), terwijl decoratieve elementen der prae-Obeid ceramiek herinneren aan de ceramiek der Samarra- en Halaf-periode in het Noorden [23]). Bij een nadere beschouwing van tempel xi-ix is echter wel zeker overeenkomst met tempel xvi waar te nemen, terwijl trouwens de jongere tempel viii duidelijk aantoont, dat de draad met het verleden niet verbroken is geweest.

Reeds de toepassing van een tegen den wand geplaatst kleisteenen postament voor het cultus-object vormt een overeenkomst tusschen tempel xi-ix met den ouderen tempel xvi [24]). Opvallend is verder, dat de voorspringende vertrekken aan het zuidoost-front niet organisch uit het plan zijn gegroeid. Hier kan overname van een ouderen vorm, die met de uitgebouwde cella van tempel xvi in verband mag worden gebracht, waarschijnlijk worden geacht, een opvatting welke wordt versterkt door de bestemming van één dezer vertrekken als kapel. Een belangrijke overeenkomst is tenslotte, dat tempel xi-ix evenals tempel xvi in de cultus-richting wordt betreden, ofschoon door de ligging van den tempel in de breedte de hoofdingang in het lange zuidoost-front zou mogen worden verwacht [25]). Daar het postament tegen den korten zuidwest-wand der cella was opgesteld, vertoont tempel xi-ix het in Babylonië ongebruikelijke type der lange as-cella [26]). Het ontstaan dezer cella uit den ouderen tempel xvi zou als volgt kunnen worden verklaard: Een belangrijke vergrooting van den tempel was met het oog op de overdekking slechts mogelijk in de richting van het dak. De ruimte vóór het postament, die in verband met den tempeldienst het meest voor vergrooting in aanmerking moet zij ngekomen, werd hierdoor niet vergroot. Slechts door verplaatsing van het postament tegen een korten wand kon deze vergrooting worden verkregen. Daar de richting waarin de tempel werd betreden samenviel met de cultus-richting moest de ingang worden verplaatst in den korten wand tegenover het postament. De korte as-cella was hierdoor tot een *lange as-cella* geworden [27]). Deze hypothetische ontwikkeling wordt waarschijnlijk gemaakt door de jongere tempels viii en vii die met behoud van den hoofdaanleg wederom een korte as-cella bevatten.

Behalve overeenkomst vertoont echter tempel xi-ix ook belangrijke verschillen met tempel xvi. De tempel staat niet onmiddellijk op den beganen grond, doch op een laag terras. Het zadeldak van tempel xvi is vervangen door het platte kleidak, dat niet in Beneden-Mesopotamië kan zijn ontstaan [28]). De lange zuidoost-gevel, die evenwijdig loopt aan de cultus-richting, heeft architectonische beteekenis, zooals vooral blijkt uit tempel ix. De herkomst der nieuwe elementen kan niet met zekerheid worden vastgesteld. Invloed van het Noorden (Gawra) kan niet waarschijnlijk worden geacht [29]). Waarschijnlijk moet aan het optreden van een nieuw

22) McCown, *The comparative statigraphy of early Iran* (SAOC 23), 1942, 36 vv.

23) *Sumer* iv, 2, 1948, 125. Technisch herinnert de Eridu-ceramiek echter nòch aan die der Samarra-, nòch aan die der Halaf-periode.

24) Een tegen den wand geplaatst postament is geenszins algemeen toegepast. In Tepe Gawra komt het nergens voor, zie BASOR 66, Fig. 2, p. 4 (Gawra xiii); Speiser, *Excavations at Tepe Gawra,* i, 1935, Pl. xii (Gawra ix-x); *ibid.,* Pl. xi (Gawra viii C).

25) De groote beteekenis van het lange zuidoost-front mag in verband met den hier gelegen opgang wel buiten twijfel worden geacht; met het fragmentarisch karakter van het grondplan is de aanname eener breedte-ligging derhalve niet in strijd.

26) Deze cella is zooals bekend kenmerkend voor den Assyrischen tempel (zie JEOL, 5, 1937-38, p. 409 vv. en lit. aldaar). Het type komt ook voor in verschillende tempels van Gawra, waarschijnlijk reeds in xix (BASOR 72, 1938, 27). Of het type hier zelfstandig is ontstaan dan wel van elders werd ontleend, kan nog niet worden vastgesteld. In Palestina komt de lange as-cella reeds voor in den neolithischen tijd (Jericho), zie Albright, *The Archæology of Palestine,* 1949, 62 v. Zie over de verschillende typen (korte as, lange as, geknikte as) de uitvoerige studie van Valentin Müller, *Types of Mesopotamian Houses,* JAOS 60, 1940, 151-180. M. neemt het totale uit de Oudheid bekende materiaal in beschouwing.

27) Deze ontwikkeling kan zich in Beneden-Mesopotamië zelfstandig hebben voltrokken. De verbreiding der verschillende typen behoeft geenszins uitsluitend aan ontleening te worden toegeschreven, gelijk Valentin Müller (*l.c.*) aanneemt.

28) Over het ontstaan en de verbreiding van het platte dak zie Oelmann, *Haus und Hof im Altertum* i, 1927, 58 vv.

29) De oudste in Tepe Gawra aan het licht gekomen tempel (Gawra xix) is waarschijnlijk jonger dan tempel xi-ix van Eridu. Een beslist oordeel is echter eerst mogelijk wanneer *Excavations at Tepe Gawra* ii is verschenen. Terecht schreef Seton Lloyd naar aanleiding van de stagnatie in de verschijning: „In the absence of a more complete account of the result of these excavations, one cannot help but infer that much time and money was here expended by

volkselement worden gedacht. Daar de Sumerische tempel zich kenmerkt door de architectonische werking van het lange front evenwijdig aan de cultus-richting, wordt hier in de bouwkunst misschien het eerste optreden der Sumeriërs waargenomen. Ook de plaatsing van den tempel op een terras zou hierop kunnen wijzen.

TEMPEL VIII

Het grondplan van tempel viii is slechts gedeeltelijk bewaard gebleven, doch de door de opgravers ontworpen reconstructie mag zeker in hoofdzaak juist worden geacht. De tempel bevat een rechthoekige middenruimte (ca. 5 × 15 m) die aan de lange zijden door een rij ondiepe vertrekken wordt geflankeerd (Fig. 12, links boven). Aan de korte zijden zijn deze vertrekken als resaliten kenbaar gemaakt, waardoor een breede en diepe nis is ontstaan. Een rij van twee vertrekken ligt aan de zuid-zijde, haaks op het lange zuidoost-front.

Het postament voor het cultus-object staat tegen den korten zuidwest-wand der middenruimte in een door penanten afgescheiden allerheiligste waaraan het karakter eener *korte as-cella* moet worden toegekend. Een kleisteenen offertafel stond in het noordoosten van het Heilige nabij den dubbelen ingang die hier met het oog op de nog te bespreken dubbele schijndeur (alsmede met het oog op tempel vii) mag worden aangenomen. De tempel kon verder betreden worden door een ingang in de lange gevels en in het voorspringende vertrek aan het lange zuidoost-front.

Over den vorm van het dak kan geen twijfel bestaan; evenals bij tempel xi-ix moet het platte dak worden aangenomen. In verband met de betrekkelijk dikke muren heeft de pilastergeleding uit tempel xi-ix haar constructief karakter verloren. Zij is tot een decoratieve muurgeleding geworden die hier echter nog niet, zooals bij tempel vii, het karakter eener ribben- en nissen-geleding draagt.

Wanneer het grondplan wordt vergeleken met dat van tempel xi-ix blijkt het hieruit te zijn voortgekomen [30]). De vertrekken aan de lange zijden moeten in verband worden gebracht met de uitgebouwde vertrekken tegen de lange gevels der oudere tempels. Het streven deze vertrekken vaster in het plan op te nemen kwam reeds in tempel ix tot uiting door de vorming eener portiek die het zelfstandige karakter aan het hier gelegen vertrek ontneemt. De ontwikkeling van tempel xi tot viii toont derhalve het ontstaan van het in den Oud-Babylonischen tempelbouw gebruikelijke planelement waarin een rechthoekige ruimte (*c.q.* hof) aan twee zijden door een rij ondiepe vertrekken wordt geflankeerd [31]). Daar in Gawra xix dit planschema eveneens voorkomt [32]) zou aan invloed van het Noorden kunnen worden gedacht. Wanneer echter de zelfstandige ontwikkeling van tempel xi tot viii in aanmerking wordt genomen, alsmede de tegenstelling tusschen de ontwikkelde bouwkunst van Eridu en den eenvoudigen tempel in Gawra xix, kan veeleer invloed van het Zuiden op het Noorden worden aangenomen.

De nis achter het postament vraagt nog een nadere beschouwing. Verdere bijzonderheden van tempel viii kunnen bij tempel vii, die groote overeenkomst met viii vertoont maar die beter bewaard is gebleven, worden besproken.

Het postament van tempel xi-ix was door een gangachtige ruimte geheel aan de buitenwereld ontrukt. Bij tempel xvi was de ruimte voor het cultus-object uitwendig zichtbaar.

the American Schools practically in vain" (*Sumer* iv, 1, 1948, 42-43). Van tempel xix werd zelfs het grondplan nimmer gepubliceerd; slechts een foto is bekend geworden, zie Delougaz-Seton Lloyd, *Pre-Sargonid Temples in the Diyala Region* (OIP 58), 1942, Fig. 211, p. 307. De foto is opgenomen in een belangwekkende slotbeschouwing van Frankfort over de ontwikkeling van den tempelbouw (p. 304 v.v).

30) De opgravers spreken van een 'notable architectural change' bij tempel ix in vergelijking met de tempels vi-viii (*Sumer* iv, 2, 1948, 119). De herkomst van tempel viii uit tempel ix kan echter niet betwijfeld worden. Zie ook aant. 16.

31) In *Sum. en Babylonische Tempelbouw,* 1940, 31 werd dit plan aangeduid als 'planelement van Uruk'. Het oudste voorbeeld in Beneden-Mesopotamië werd destijds gevormd door den Kalksteenen tempel te Uruk (Uruk-periode). De benaming moet uiteraard thans worden prijsgegeven.

32) BASOR 72, 1938, 27; zie ook aant. 29.

De nis achter het postament van tempel VIII is klaarblijkelijk uit bedoelde gangachtige ruimte ontstaan. Zij is vermoedelijk voortgekomen uit het verlangen het contact tusschen de buitenwereld en het cultus-object te herstellen. Deze opvatting wordt versterkt door de geleding der nis die twee *schijndeuren* vertoont [33]). Men mag aannemen, dat door de schijndeuren contact met het goddelijke werd gezocht [34]).

TEMPEL VII

Daar tempel VII (Fig. 13) zooals werd aangegeven groote overeenkomst met VIII vertoont behoeft hij niet volledig te worden beschreven. Hij bevat evenals VIII een korte as-cella die hier echter door de grootere diepte duidelijker tot uiting komt. De breede en diepe nis achter de cella van tempel VIII is prijsgegeven, doch de herinnering eraan leeft voort in de resaliten van den zuidwest-gevel. Het platform vóór den zuidoost-gevel van tempel VIII is bij VII verkleind tot een onderbouw die een trap naar den ingang noodzakelijk maakte.

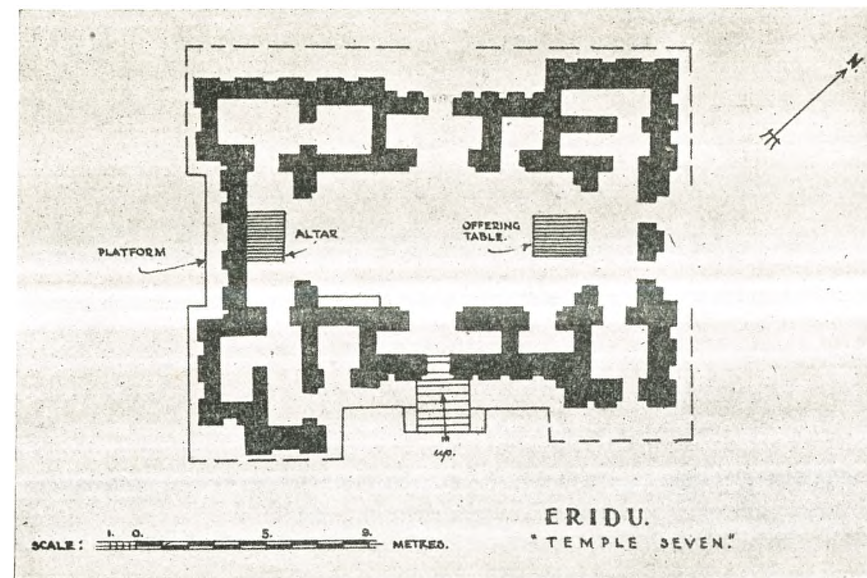

Fig. 13. Eridu, tempel VII, Obeid-periode (ILN 5641, May 31, 1947, p. 581).

Evenals tempel VIII moet ook VII geheel overdekt zijn geweest (plat dak). Hiervoor getuigen de ingangen die, blijkens de breede openingen in de binnenmuren, mede tot verlichting moeten hebben gediend [35]). De muurgeleding, die bij tempel VIII nog het karakter eener pilastergeleding draagt, is bij VII tot een ribben- en nissen-geleding geworden. Ofschoon de lisenen-geleding van den Babylonischen tempel uit de oude ribben- en nissen-geleding is voortgekomen loopen de karakters toch uiteen. De lisenen-geleding werkt als een omsluiting van het gebouw, de nissen der oude geleding daarentegen schijnen de wanden te doorboren. Opvallend is in dit verband het prijsgeven der schijndeuren welke in tempel VIII voorkwamen. Wellicht moeten de nissen als een substituut voor de schijndeuren worden opgevat [36]).

33) *Sumer* IV, 2, 1948, 119.

34) Hierop wijzen de sporen van vischoffers die in de nissen voor de schijndeuren zijn gevonden (*ibid.*).

35) De groote breedte van den ingang naar de cella moet eveneens met de verlichting in verband worden gebracht. Eerst na het ontstaan van den binnenhof (oudste voorbeeld: Kalksteenen tempel te Uruk), waardoor de cella direct werd verlicht, kreeg de ingang naar de cella een normale breedte.

36) Als parallel moge gewezen worden op de nissen in den bovenbouw der graven van het Negadetype in Egypte die als schijndeuren worden opgevat, zie SCHARFF, *Das Grab als Wohnhaus in der ägyptischen Frühzeit,* SBBA, Phil. hist. Kl. 1944/46, Heft 6, 1947/29.

Het hoofdelement van het plan — de midden vleugel — wordt gevormd door drie achter elkaar gelegen ruimten, een schikking welke herinnert aan het plan van den veel lateren tempel van Salomo (Elam, Hekal, Debir) [37]). Daar tempel XVI een korte as-cella bevatte kan de vorming van het allerheiligste in tempel VII, waarin een korte as-cella moet worden gezien, als een terugkeer tot den ouden cella-vorm worden opgevat, waarbij herinnerd moge worden aan de ontwikkeling welke boven hypothetisch werd opgesteld: door de verplaatsing van het postament tegen een korten wand der langgestrekte cella was de korte as-cella verloren gegaan. Door afscheiding van een allerheiligste in de langgestrekte cella kon dit karakter worden hersteld.

Het ontstaan van den voorhal in tempel VIII-VII kan wellicht met de in deze omgeving geplaatste offertafel in verband worden gebracht. Daar de offertafel nabij den dubbelen ingang was geplaatst mag het waarschijnlijk worden geacht, dat op dit altaar door profanen werd geofferd. De voorhal kan derhalve de voor profanen bestemde ruimte zijn geweest [38]). De dubbele ingang moet vermoedelijk worden verklaard uit het streven naar een symmetrische werking van den noordoost-gevel [39]). Men mag aannemen, dat in verband met de in de as geplaatste offertafel de ingang niet in het midden werd aangebracht.

Bij een nadere beschouwing van het grondplan blijkt, dat rondom een centrale ruimte vier ruimten zijn gegroepeerd: voorhal, cella en de beide ingangshallen aan de lange gevels. Daar de ruimten door breede openingen zijn verbonden wordt een streven naar ruimtewerking waargenomen dat uniek in de bouwkunst van Beneden-Mesopotamië moet worden genoemd [40]). Men zou, indien deze aanduiding geoorloofd is, tempel VII de ***kathedraal van Eridu*** kunnen noemen.

Ofschoon tempel VII als architectonische schepping op één lijn mag worden gesteld met de rijk ontwikkelde tempels van Gawra XIII [41]), toont het grondplan van den Noordtempel te Gawra toch een grootere eenheid. De samenstellende elementen zijn vaster in het totale plan opgenomen. Het interieur vertoont bovendien, in tegenstelling met de gladde wanden van tempel VII, een samengestelde wandgeleding. Op architectonische gronden mag dan ook worden aangenomen, dat de tempels van Gawra XIII jonger zijn dan tempel VII van Eridu. Inderdaad wordt Gawra XIII door SPEISER aan het einde der Obeid-periode geplaatst [42]), terwijl tempel VI te Eridu met het oog op de eveneens uit de Obeid-periode dateerenden tempel VI in de volle ontwikkeling dezer periode moet worden gedateerd. Het mag derhalve waarschijnlijk worden geacht, dat in den praehistorischen tijd de ontwikkeling eener hoogere bouwkunst in Oud-Mesopotamië van het Zuiden is uitgegaan [43]).

Wanneer het grondplan van tempel VII wordt vergeleken met dat van den Babylonischen

37) I Kon. 6, 2 vv.; vgl. BENZINGER, *Hebräische Archäologie,* 1927, Abb. 220, p. 215; MÖHLENBRINK, *Der Tempel Salomos,* 1932, p. 30.

38) Dat ook het Heilige door profanen betreden mocht worden mag echter wel waarschijnlijk worden geacht. Indien het een hoog sacraal karakter had gehad zou hieruit wel nimmer een binnenhof zijn ontstaan.

39) Het streven naar een regelmatige verdeeling van het gevelvlak komt b.v. ook tot uiting in den Kalksteenen tempel te Uruk (Uruk-periode): toepassing van blinde ingangen (UWVB VI Taf. 7).

40) Over de vorming der architectonische ruimte als *ruimte-blok* en *ruimte-massa* zie BUSINK, *Prothuron,* 1936, 46. Tempel VII verraadt een streven naar ruimte-massa. Het zou belangwekkend zijn na te gaan of het streven naar ruimtevorming in de bouwkunst van Beneden-Mesopotamië wellicht door Sumerischen invloed werd tegengewerkt. De vraag kan hier niet uitvoerig worden belicht. In de Oud- en Nieuw-Sumerische periode wordt in den tempelbouw geen streven naar ruimte-vorming waargenomen. Daarentegen komt dit streven wederom tot uiting in den binnenhof van de tempels der Oud- en Nieuw-Babylonische periode: Tell Harmal (*Sumer* III, 1, 1947, Arab. gedeelte), Oud-Babylonisch; Esagila, Babylon (59. WVDOG, Taf. 2), Nieuw-Babylonisch. Zie ook aant. 45.

41) BASOR 66, 1937, 2 vv. Een nauwkeurige vergelijking is eerst mogelijk wanneer *Excavations at Tepe Gawra* II is verschenen; zie aant. 29.

42) BASOR 58, 1935, 5. Deze dateering wordt versterkt door een *incense-burner* met driehoekige openingen uit de Oost-*shrine* van Gawra XIII; een overeenkomstig object werd gevonden in tempel VI van Eridu (*Sumer* III, 2, 1947, 93, noot 11).

43) Voor de verhouding Noord-Zuid inzake de ontwikkeling der bouwkunst is van beteekenis dat kleisteen in Eridu reeds in de prae-Obeid-periode werd toegepast (*Sumer* IV, 2, 1948, 121), terwijl hij in Hassuna eerst in de Obeid-periode verschijnt (JNES IV, 1945, 276).

tempel (Fig. 14) blijkt groote overeenkomst hiermede te bestaan. De korte as-cella, de centrale ruimte geflankeerd door een rij ondiepe vertrekken en den ingangshal hebben zij gemeen. In den Babylonischen tempel is de centrale ruimte tot een binnenhof geworden, doch deze wijziging wordt reeds waargenomen in de praehistorische tempels van Uruk [44]). Het mag buiten twijfel worden geacht, dat het probleem der overdekking het binnenhof deed ontstaan [45]). Een principieel verschil tusschen tempel VII van Eridu en den Babylonischen tempel kan niet worden waargenomen. Tempel VII mag derhalve in de ontwikkeling van den

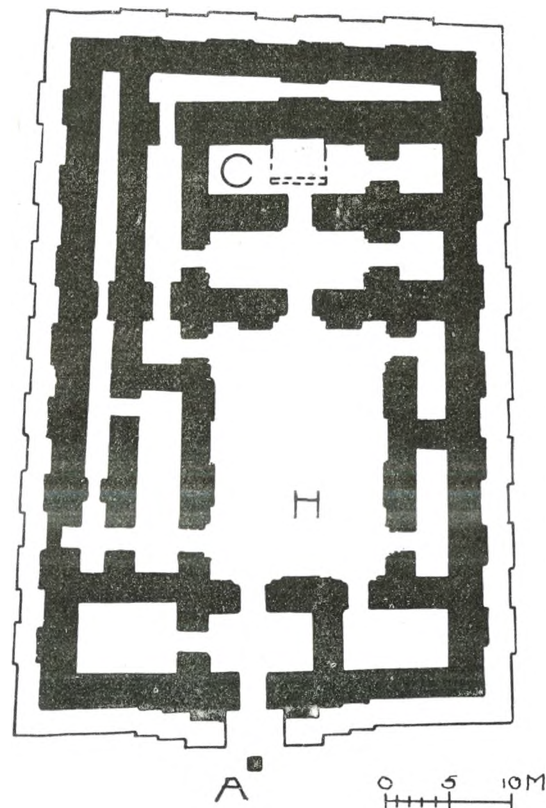

Fig. 14. Ninmach-tempel te Babylon, Nieuw-Bab. periode (naar KOLDEWEY, *Wieder erst. Babylon,* 1925, Abb. 38).

Babylonischen tempel worden geplaatst. Deze ontwikkeling, die in de prae-Obeid-periode aanvangt, is echter niet ongestoord gebleven. Reeds in de praehistorische periode wordt zij doorkruist door de ontwikkeling van het tempeltype met de geknikte as-cella, waarvan tempel VI te Eridu het oudste voorbeeld toont.

[44]) De meening van WACHTSMUTH (AfO XII, 1938, 124), dat de hof van de praehistorische tempels van Uruk uit een vertrek is ontstaan (vgl. BUSINK, *Tempelbouw in Oud-Capadocië,* JEOL 6, 1939, 218) wordt door tempel VII van Eridu bevestigd.

[45]) Toepassing van kolommen zou uiteraard een overdekking van den binnenhof mogelijk hebben gemaakt. Dat de kolom in Beneden-Mesopotamië bekend is geweest staat vast. Zij komt reeds voor in het Sumerische paleis van Kiš (LANGDON, *Ausgrabungen in Babylonien,* AO 26, 1928, Abb. 9, p. 61). Uit Tello (Lagaš) is sedert lang bekend de bundelzuil uit den tijd van Gudea (PARROT, *Tello,* 1948, 156 v. en Fig. 34 t.o.p. 156). Technisch zouden de Babylonische bouwmeesters zeker in staat zijn geweest den binnenhof in een overdekte (basilicaal verhoogde) kolommenhal te herscheppen. De ruimtewerking zou hierdoor echter verloren zijn gegaan. Klaarblijkelijk is de aesthetische behoefte aan de architectonische ruimte in Beneden-Mesopotamië grooter geweest dan gewoonlijk wordt aangenomen. Slechts door toepassing van het gewelf had een groote overdekte vrije ruimte gevormd kunnen worden. Tot deze ontwikkeling is de gewelfbouw in Oud-Mesopotamië niet gekomen.

TEMPEL VI

Het grondplan van den ook nog uit de Obeid-periode dateerenden tempel VI (ca. 12 × 23 m) toont een rechthoekige middenruimte (ca. 4 × 20 m), die aan de lange zijden door een rij ondiepe vertrekken wordt geflankeerd (Fig. 15) [46]). De aan de uiteinden gelegen vertrekken zijn aan alle gevels als hoekresalieten kenbaar gemaakt. In de hoofdruimte is aan de korte zuidwest-zijde een 'allerheiligste' afgescheiden dat echter in verband met de slechts zwak voorspringende penanten niet als een zelfstandige ruimte kan worden beschouwd. De in het noordoosten gelegen ruimte heeft door de betrekkelijk breede penanten het zelfstandige karakter, bekend uit tempel VII, behouden. In deze omgeving stond evenals in tempel IX-VIII een kleisteenen offertafel. De dubbele ingang in den korten noordoost-gevel is prijsgegeven en vervangen door twee nissen, waaraan vermoedelijk een cultische bestemming moet worden toegekend [47]). De ingang van den tempel ligt in het lange zuidoost-front.

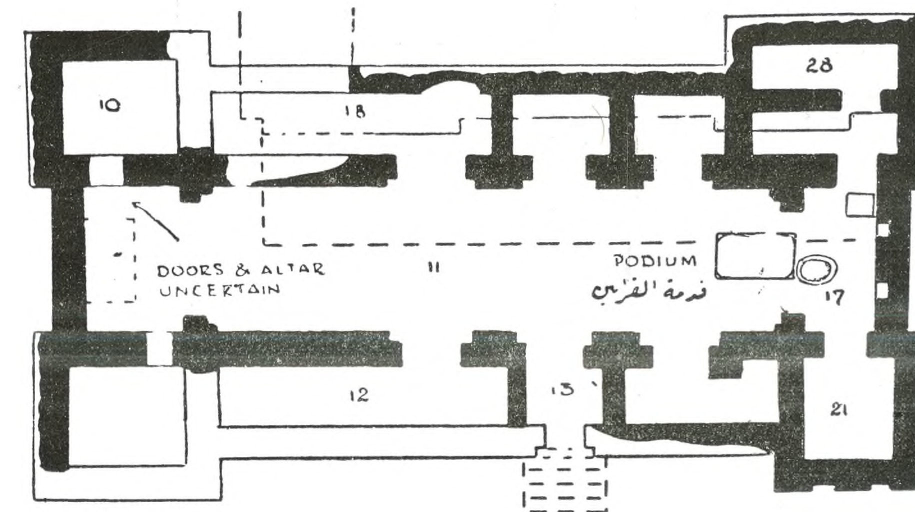

Fig. 15. Eridu, tempel VI, Obeid-periode (*Sumer* III 2, 1947, Fig. 2).

Evenals de oudere tempels IX-VII stond tempel VI op een terras dat ca. 2 meter hoog schijnt te zijn geweest. De trap, die niet bewaard is gebleven, voerde vermoedelijk rechtstreeks tot den tempelingang. In de buitenarchitectuur vertoonde de tempel de uit VII bekende ribben- en nissen-geleding, terwijl in het interieur de aanvang eener wandgeleding wordt waargenomen [48]). Daar de tempel vermoedelijk slechts één ingang heeft gehad, die uiteraard voor de verlichting onvoldoende moet zijn geweest, zou aan een basilicale opbouw kunnen worden gedacht [49]), maar de verlichting kan evenzeer door hooggeplaatste muuropeningen tot stand zijn gekomen.

[46]) *Sumer* III, 2, 1947, 103 vv. Hiernaar: JEOL 10, 1945-48, p. 549 vv. (VAN PROOSDIJ).

[47]) Waarschijnlijk moeten de nissen met den dubbelen ingang van tempel VII in verband worden gebracht. Wellicht mag aan de nissen en de in deze omgeving staande offertafel een publiek karakter worden toegekend. — Fuad SAFAR wijst erop, dat de nissen ook voorkomen in den *Painted Temple* van Uqair en in den Witten tempel van Uruk (*Sumer* III, 2, 1947, 104). Zij komen verder voor in tempel C van Uruk (UWVB VII, Taf. 2) en in verschillende vormen van den Sin-tempel te Chafadje (DELOUGAZ-Seton LLOYD, *Prehistoric Temples,* OIP 58, 1942, Pl. 2 B-Pl. 8). Daar genoemde tempels ook overigens onderling groote verwantschap vertoonen, kan de toepassing der nissen niet opvallend worden genoemd. Opmerkelijk is echter, dat zij eveneens voorkomen in den Noord-tempel van Gawra VIII C (Uruk-periode), zie SPEISER, *Tepe Gawra* I, 1935, 28-29 en Pl. XI. Klaarblijkelijk moet hier wederom invloed van het Zuiden op het Noorden worden aangenomen.

[48]) In Beneden-Mesopotamië vertoont het interieur der tempels eerst in de Uruk-periode een ontwikkelde wandgeleding (Kalksteenen tempel, UWVB VI, Taf. 7; Tempel C, UWVB VII, Taf. 2; Witte Tempel, UWVB III, Taf. 8). In Gawra daarentegen reeds in de Obeid-periode (BASOR 66, 1937, Fig. 3, p. 5). Waarschijnlijk mag hier aan invloed van het Noorden op het Zuiden worden gedacht.

[49]) Vgl. de maquette van den tempel te Uqair (JNES II, 1943, Pl. XIV; JEOL 10, Fig. 81, p. 546).

De overeenkomst van het plan met dat der oudere tempels (VIII-VII) valt onmiddellijk op. Een nadere aanduiding hiervan mag overbodig geacht worden. Tempel VI, hieraan kan niet worden getwijfeld, is uit VII voortgekomen. Het cultische karakter is echter, zooals reeds werd aangeduid, gewijzigd. Daar het allerheiligste met de middenruimte is samengetrokken, is de korte as-cella verloren gegaan. De tempel is tot het type *geknikte cultus-as* geworden. Klaarblijkelijk moeten de penanten in de omgeving van het postament als een *survival* worden aangemerkt. In de latere ontwikkeling van dit tempeltype, bekend uit Uruk, Uquair en andere plaatsen, zijn de penanten dan ook prijsgegeven [50]).

Behalve het cultische is ook het architectonische karakter van tempel VI in vergelijking met VII gewijzigd. De tempel heeft slechts één architectonisch front, nl. den langen zuidoostgevel evenwijdig aan de cultus-richting. De korte noordoost-gevel, bij tempel VII architectonisch van beteekenis, is onbelangrijk geworden. Het plan vertoont hierdoor een hybridisch karakter dat slechts kan worden verklaard uit den ouderen tempel VII. De vleugels ondiepe vertrekken die de middenruimte flankeeren, waren ontstaan uit de architectonische beteekenis van het korte noordoost-front, dat zèlf zijn beteekenis ontleende aan den stand loodrecht op de cultus-richting. De lange as van het grondplan, samenvallend met de cultus-as, heeft m.a.w. den vorm van het grondplan der oudere tempels bepaald, althans beïnvloed. Een axiaal plan was hieruit voortgekomen. Ook tempel VI vertoont dezen axialen aanleg, ofschoon toch de as zèlf architectonisch onbelangrijk is geworden. Het is dan ook verklaarbaar, dat in de latere ontwikkeling van dit tempeltype, bekend o.a. uit Assur, Chafadje en Tell Asmar, het axiale karakter verdwijnt, dat m.a.w. één of beide vleugels ondiepe vertrekken worden prijsgegeven [51]).

Het open karakter van tempel VII, tot uiting komend in de talrijke ingangen, mist tempel VI geheel. Hij is tot een alzijdig gesloten heiligdom geworden, waarin het beeld of embleem der godheid verborgen is opgesteld. Opmerkelijk is in dit verband de verlenging der cella in vergelijking met VII. Klaarblijkelijk werd met de verlenging beoogd het cultus-object zoover mogelijk van den ingang verwijderd te plaatsen. Men moet aannemen, dat het nieuwe cultische en architectonische karakter uit een nieuwe religieuze verhouding is voortgekomen. Dat hierbij aan een zelfstandige ontwikkeling van den inheemschen godsdienst mag worden gedacht is niet waarschijnlijk. Wanneer in aanmerking wordt genomen, dat de geknikte as-cella in de Oud-Sumerische periode, waarin de Sumeriërs politiek en cultureel de leiding hebben gehad, van groote beteekenis is geweest, ligt het voor de hand de geknikte as-cella, gelijk elders werd aangegeven [52]), als de Sumerische tempel te beschouwen. Bedoelde nieuwe religieuze verhouding zal derhalve aan Sumerischen invloed mogen worden toegeschreven.

Tempel VI toont zooals reeds werd aangegeven de oudste vorm eener geknikte as-cella in Beneden-Mesopotamië. Uit den praehistorischen tijd was het type reeds bekend in Uruk (Witte tempel; Uruk-periode) en Uqair (*Painted Temple*; laatste deel der Uruk-periode of aanvang der Djemdet Nasr-periode). Ook de oudste vorm van den Sin-tempel te Chafadje dateert uit den praehistorischen tijd. De beste voorbeelden uit de Oud-Sumerische periode zijn aan het licht gekomen te Chafadje, Tell Asmar en Tell Agrab. Uit de Akkadische periode werd dit tempeltype gevonden in de Akkadische laag van Nuzi (Gasur) [53]). Verschillende tempels der Nieuw-Sumerische periode bevatten eveneens de geknikte as-cella [54]). In de

[50]) Witte Tempel Uruk (UWVB III, Taf. 8; JEOL 10, 1945-48, Fig. 86, p. 549). *Painted Temple Uqair* (JEOL 9 ,1944, Fig. 25, p. 192). Sin-tempel Chafadje (DELOUGAZ-Seton LLOYD, *o.c.*, Pl. 2 vv.). Abu-tempel Tell Asmar (*ibid.*, Pl. 19 B vv.).

[51]) Eén vleugel prijsgegeven: Ištar H-G, Assur, Oud-Sumerisch (Andrae, Die archaischen Ischtartempel in Assur, 39. WVDOG, 1922, Taf. 2-3). Sin-tempel VI (nieuwe telling) Chafadje, Oud-Sum. I (DELOUGAZ-Seton LLOYD, *o.c.*, Pl. 6). Abu-tempel, *Archaic* I, Tell Asmar, Oud-Sum. I (*ibid.*, Pl. 19 B).
Beide vleugels prijsgegeven: Nintu-tempel VI, Chafadje, Oud-Sum. II (*ibid.*, Pl. 16). Abu-tempel, *Square temple*, Tell Asmar Oud-Sum. II, (*ibid.*, Pl. 22). Abu-tempel, *Single Shrine temple*, Tell Asmar, Oud. Sum. III (*ibid.*, Pl. 23 A).

[52]) *Sumerische en Babylonische Tempelbouw*, 1940, 20 vv. Ofschoon deze opvatting geen instemming heeft gevonden (zie FRANKFORT in DELOUGAZ-Seton LLOYD, *o.c.*, 306 n. 17; RAVN BiOr 6, 1949, 108) kan zij m.i. niet als weerlegd worden beschouwd.

[53]) STARR, *Nuzi* II, Plan n°. 6 en I, p. 41.

[54]) *Sumerische en Babylonische Tempelbouw*, 1940, 66 vv, Lagasj, Ur, etc.

Akkadische periode verschijnt echter in den Abu-tempel van Tell Asmar wederom de korte as-cella [55]). Recente opgravingen brachten een voorbeeld hiervan uit de Isin-Larsa periode aan het licht in *Dhibaᶜi* (Diyala gebied) [56]). In welhaast klassieken vorm treedt vervolgens de korte as-cella op in de tempels van Tell-Harmal, die uit den aanvang der Oud-Babylonische periode dateeren [57]). De tempels der Nieuw-Babylonische periode vertoonen zooals bekend allen dit cella type.

Men kan niet gelooven, dat de korte as-cella na het ontstaan van tempel VI te Eridu tijdelijk geheel in onbruik was geraakt. De praehistorische tempels van Uruk (de Witte tempel uitgezonderd) moeten trouwens zonder twijfel tot dit type worden gerekend [58]). Wellicht zal het voortbestaan der korte as-cella in de Oud-Sumerische periode door latere opgravingen worden vastgesteld.

De groote beteekenis der in Eridu aan het licht gekomen tempels moge uit bovenstaande bespreking duidelijk zijn geworden. Uit deze tempels blijkt: 1) dat de Babylonische cella (korte as-cella) als het inheemsche type van Beneden-Mesopotamië moet worden beschouwd; 2) dat de Sumerische cella (geknikte as-cella) uit het inheemsche type is voortgekomen [59]).

Den Haag, December 1949 — Th. A. BUSINK

LES FOUILLES DE BAGHOUZ

Le Comte DU MESNIL DU BUISSON, *Baghouz, L'ancienne Corsôte, Le Tell archaïque et la Nécropole de l'âge du bronze.* Leiden, Brill, 1948.

Baghouz est un endroit situé en Syrie sur le Moyen Euphrate, non loin de la frontière iraquienne. Les fouilles de M. DU MESNIL DU BUISSON y ont été exécutées entre 1934 et 1936. Le sous-titre de l'ouvrage fait voir qu'elles avaient un double objet.

Le tell archaïque, haut de 2m seulement, et uniquement reconnaissable à l'amoncellement de fragments de poterie et de débris de silex, occupait la place d'un village du quatrième millénaire. Sa faible élévation témoigne de la durée éphémère de l'établissement. Le décor des vases peints, qui ne trahit aucune sorte d'évolution, constitue une autre preuve à cet égard. La céramique peinte égale en intérêt celle d'autres tells déjà connus. Le type le plus fréquent est celui de la cuvette, parfois munie d'un pied assez haut. Le répertoire des thèmes du décor (qui varie toujours d'endroit à endroit) rappelle le plus celui de Samarra: la face intérieure des cuvettes est souvent ornée d'hélices où paraissent des oiseaux, des boucs et notamment des têtes de boucs. Si la restauration de l'un de ces décors est juste, on rencontre

[55]) DELOUGAZ-Seton LLOYD, *o.c.*, p. 200 v. en Pl. 23. C.

[56]) *Sumer* V, 2, 1949, 173-186 en Fig. 4 t.o.p. 186.

[57]) *Sumer* II, 2, 1946, 22 vv. Het grondplan in *Sumer* III, 1, 1947 (Arabisch gedeelte).

[58]) LENZEN wijst erop, dat de Uruk-tempels worden betreden loodrecht op de cultus-richting door ingangen in de lange gevels. Hij meent, dat indien men betrekkingen tusschen deze tempels en die der *Herdhaus* tempels (geknikte as-cella) wenscht aan te nemen, zij zich toch van alle anderen in dezen groep duidelijk onderscheiden (UWVB X, 1939, 26). — Door de nadruk te leggen op den *ingang van den tempel* kan verwarring ontstaan. Niet de ingang van den tempel, doch die der *cella* en de plaats van het postament voor het cultus-object bepalen het type. In de tempels van Uruk (Kalksteenen tempel en tempel C) kan geen vertrek worden aangewezen dat als een geknikte as-cella zou mogen worden opgevat. De vertrekken die voor een cella in aanmerking komen toonen daarentegen de korte as: in de Kalksteenen tempel (UWVB VI, Taf. 7) het zuidwest gelegen vertrek; in tempel C (UWVB VII, Taf. 2) vertrek n°. 250 en 252.

[59]) RAVN, die een uitvoerige en grondige recensie schreef over BUSINK, *Sumerische en Babylonische Tempelbouw*, 1940 (BiOr 6, 1949, 104-108), kwam tot een tegengestelde conclusie: „The view that the bent axis was introduced later by Sumerian immigrants into an earlier indigenous plan seems now precluded ..." (108). Hierbij moet echter in aanmerking worden genomen, dat het resultaat der 2e campagne van de opgravingen in Eridu in October 1948 (datum der recensie) nog niet algemeen bekend is geweest. Nu de ontwikkeling van tempel XVI tot VI kan worden nagegaan kan m.i. de reeds in Sumerische en Babylonische Tempelbouw bekend gemaakte opvatting (vervat in bovenvermelde conclusie 2) niet meer betwijfeld worden.

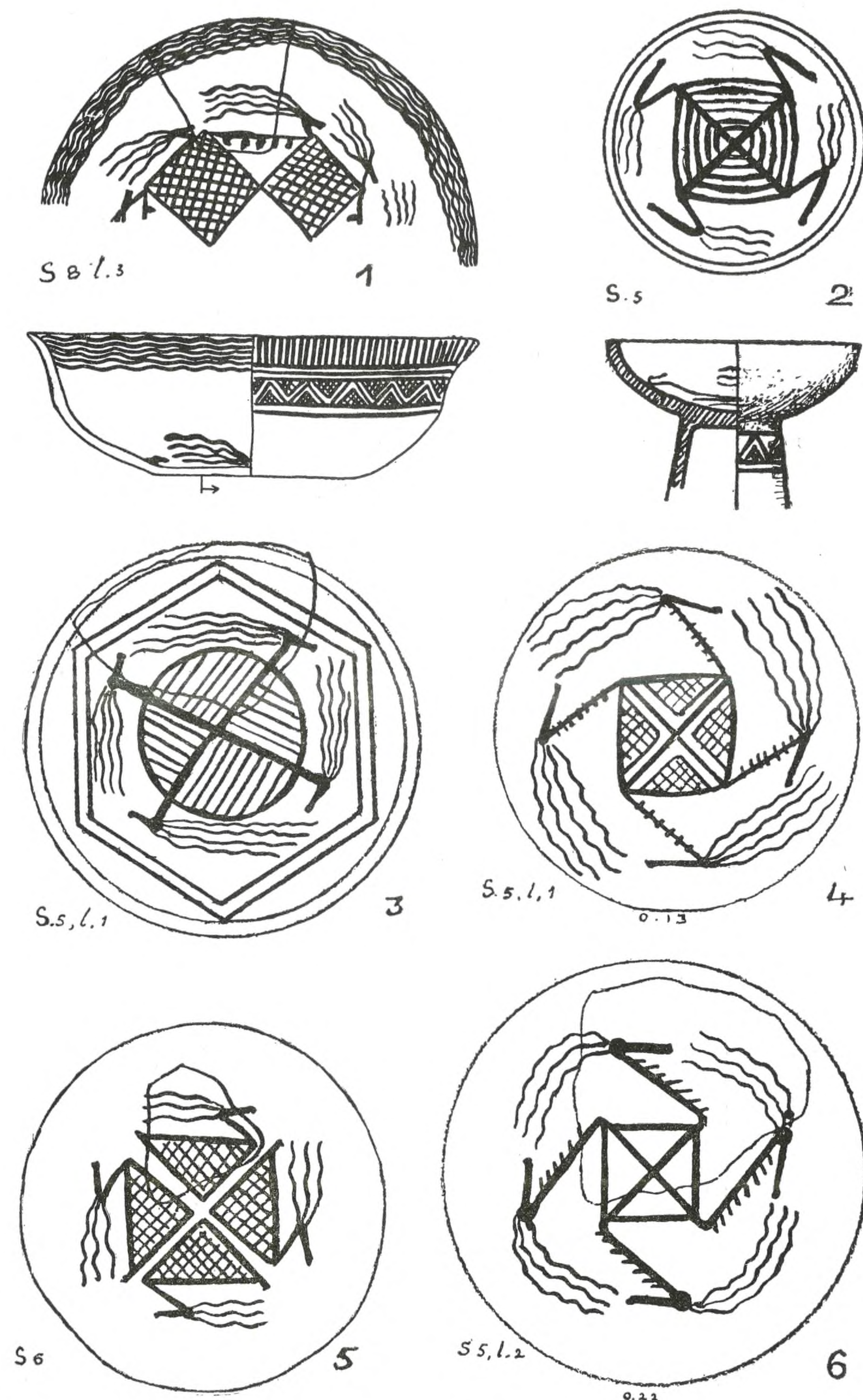

Fig. 16. *Baghouz,* Planche XXVII.

à Baghouz les mêmes volatiles cornus qui se voient sur la poterie peinte de Persépolis et d'Harappa. Manquent ici, par contre, les rangées ailleurs populaires de boucs ou d'oiseaux; les rondes de danseuses que l'auteur reconnaît dans un décor géométrique semblent assez problématiques.

L'auteur s'est essayé à donner une interprétation des sujets du décor des vases peints. Je crains fort qu'elle n'aille au delà de ce qui est justifiable. Il est indémontrable que les rondes de danseuses cherchent à provoquer la pluie: on a dansé tout aussi bien pour ranimer la force défaillante du soleil ou pour lui rappeler ses devoirs. Et d'ailleurs, toute danse avait-elle un but utilitaire? On pouvait aussi danser pour rendre honneur à une divinité donnée.

L'ornement le plus caractéristique de la céramique de Baghouz, ce sont les boucs (plus rarement les oiseaux) tournant en cercle (PL. *XXVII). Selon M. DU MESNIL DU BUISSON, ce décor se rapporte à la magie cynégétique. On devrait se représenter les animaux comme pris dans un filet de chasse — filet que l'auteur reconnaît dans le motif qui forme le centre de la composition! Le mouvement circulaire du gibier autour de ce centre montrerait qu'il ne saurait échapper. Dans la même idée, les croix tournantes formées de bras ou de griffes serviraient à assurer la victoire sur les ennemis.

L'explication proposée paraît peu convaincante pour les raisons que voici. Il est d'abord peu probable que des images relatives à la magie primitive des chasseurs et des guerriers se rencontrent sur la vaisselle de terre cuite. Ni le potier ni la menagère ne devaient s'intéresser en premier lieu aux pratiques de ce genre. Les motifs dont parle l'auteur sont restés en usage pendant quelques milliers d'années et tout conduit à penser qu'ils ont beaucoup tardé à devenir de purs ornements. Il est juste par conséquent de leur reconnaître une valeur symbolique. Mais il y a des raisons sérieuses pour nous empêcher de songer ici à la magie de la chasse. Telles formes du même thème se composent d'animaux fabuleux ou d'animaux qu'on ne chassait pas. On y trouve des chevaux, des griffons, des lions et des bouquetins ailés (cf. ROES, *Tierwirbel,* IPEK, 1936/37, p. 85 et suiv.) et même, dès l'époque de la céramique de Samarra, des hommes. Quand un sceau achéménide se compose du buste quatre fois répété d'une divinité ou d'un prince, on aurait peine à y voir le désir de se rendre maître d'un dieu ou de la personne du roi. Pareillement, on est forcé de chercher une explication différente pour les croix gammées representées sur des cachets sassanides, où une tête humaine est associée à trois têtes de boucs ou d'autres bêtes à cornes.

Les tombes de l'âge du bronze que l'auteur a découvertes et fouillées dans les mêmes parages sont éminemment intéressantes. Chaque tombeau consiste en une allée souterraine creusée dans le roc et couverte de grandes dalles frustes. Les tombes sont souvent entourées du cercle de pierres qui bordait originairement le tertre condamné à disparaître peu à peu sous l'action du vent et de la pluie. A la différence des sépultures dolméniques du Nord, chaque tombeau n'était destiné qu'à recevoir un seul corps. Les plus grandes chambres contenaient un lit funéraire, sur lequel le mort reposait les genoux repliés, un tabouret et un guéridon chargé de mets. Quelques meubles sont conservés en partie et peuvent être reconstitués. Il y a différentes sortes d'armes de bronze: des lances, des hâches à deux trous du type syrien, des poignards. La poterie recueillie, malheureusement peu abondante, permet à l'auteur de dater la nécropole au XVme siècle avant notre ère; il parvient à ce resultat en la comparant à la céramique de la vallée de l'Oronte, où les tombes elles-mêmes présentent cependant un type très différent.

A Baghouz, on ne constate aucune évolution dans l'inventaire des tombeaux. C'est ce qui amène l'auteur à les attribuer à une tribu temporairement établie en ces lieux et dont le séjour ne s'est pas prolongé outre mesure.

L'illustration du volume est hors ligne. De ce chef, l'auteur a droit à notre reconnaissance. Même les photographies aériennes ne manquent pas. Les objets relativement récents trouvés dans les tombes dolméniques usurpées par les Parthes sont dûment inventoriés, mention qui n'est cependant pas accompagnée de figures. Il est difficile d'établir par ce qu'il en est dit s'ils méritent d'être étudiés. Mais nous croirions que si, quand ce ne serait qu'à cause des perles, où d'autres fouilleurs pourraient trouver de précieux indices. Espérons que le Comte DU MESNIL DU BUISSON les publiera un jour avec la même compétence et la même lucidité.

Huis ter Heide, février 1950 ANNE ROES

VOOR-AZIË ALS CULTURELE EENHEID

VAN DE ÆGÆIS TOT DE INDUS

zie PLATEN XXIII-XXVII

Zooals men heeft kunnen zien, is in dit Jaarbericht de behandeling van de *Vooraziatische archæologie* anders geweest dan voorheen. Volgde zij vroeger als een geheel achter de *Vooraziatische philologie* nu waren beide groepen in drieën gesplitst, Palestina, Hethieten en Syrië en Assyriologie. Het voordeel van zulk een indeling, waarop van meer dan een zijde werd aangedrongen, valt in het oog. Op het eigendommelijke van iedere cultuurspheer wordt nu de nadruk gelegd en hun cultureele en historische verschijningsvorm komt duidelijker in het licht te staan.

Maar aan de andere kant brengt zulk een indeling ook bezwaren mede, zelfs voor de afdeling philologie, maar men voelt ze het sterkst bij de afdeling archæologie. De prae- en protohistorie is in haar opeenvolgende phasen slechts te volgen wanneer men hun verloop in een Voor Azië als eenheid gezien kan uittekenen; tot in de historische tijd, als men zekere gebeurtenissen en ontwikkeling ziet die een locaal- of streekskarakter hebben, blijft het noodzakelijk relatie en correlatie met de naburige gebieden te onderscheiden, althans er op bedacht te zijn.

Dit is duidelijk waar te nemen bij de opgravingen waarom wij met de PLATEN XXIII-XXVII en de daartegenoverstaande tekst de aandacht vragen. Mochten de opgravers van Alasia op Cyprus gelijk hebben, dan vindt men daar een nauwe verbondenheid met Phoenicië en Palestina; en mochten die van Geoy Tepe in Azarbaidsjaan (Noordelijk Perzië) het ook hebben, dan zouden er zelfs verbindingen van die streek met de Aegæis [1]) zijn. De nauwe relaties die Elam met het tweestromenland onderhield worden nog eens duidelijk geaccentueerd door de bronzen kop, die na vele jaren in de kunsthandel te hebben gezworven nu een waardige plaats in het *Metropolitan Museum* heeft gevonden. De steenplastiek uit hetzelfde Geoy Tepe benevens het beeldschrift daargevonden stellen ons ook voor vragen van afhankelijkheid en beïnvloeding, die gemakkelijker te beantwoorden zijn bij de gouden voorwerpen in *Ziwiye* [2]), gevonden door den bekenden archæoloog A. GODARD. Mevrouw Yedda GODARD bericht hierover in *France Illustration,* 6 April 1950. Het gaat om een gouden pectoraal; de griffoen, de levensboom en de gevleugelde sphinx doen duidelijk de relatie zien met de andere Aziatische culturen. Met Hellas is zelfs volgens de anonymus, die in de ILN van 6 Mei 1950 deze vondsten opnieuw bespreekt een verband omdat de griffoen protome in Ziwiye gevonden (ILN p. 715, fig. 10) vergeleken moet worden met een dergelijke vondst in het Heræum te Corinthe (ILN, 2 Mei 1931). Op Beloechistan wezen wij reeds in Jrb 10, en de relaties met het Indusgebied [3]) blijven nog steeds de aandacht trekken.

Duidelijk is het gebied der interne beïnvloeding en afhankelijkheid af te tekenen. Een medewerker van het Jrb. die hierop in een afzonderlijke rubriek de aandacht van onze lezers zal vragen, is reeds gevonden. Zijn taak zal echter nog zwaarder zijn; want in dit verband hoort toch ook de plaats die deze culturele eenheid inneemt in het geheel van de ontwikkeling der mensheid in de gebieden waardoor Voor Azië is ingesloten. Het is niet nodig een oplossing van deze problemen te forceren, maar verscheidene gegevens wijzen er toch op dat er een oplossing te vinden is. Zo zal de splitsing, nu doorgevoerd, voor ons inzicht in de geschiedenis van Voor Azië toch nog een verrijking betekenen.

Leiden, 14 Mei 1950 — B. A. VAN PROOSDIJ

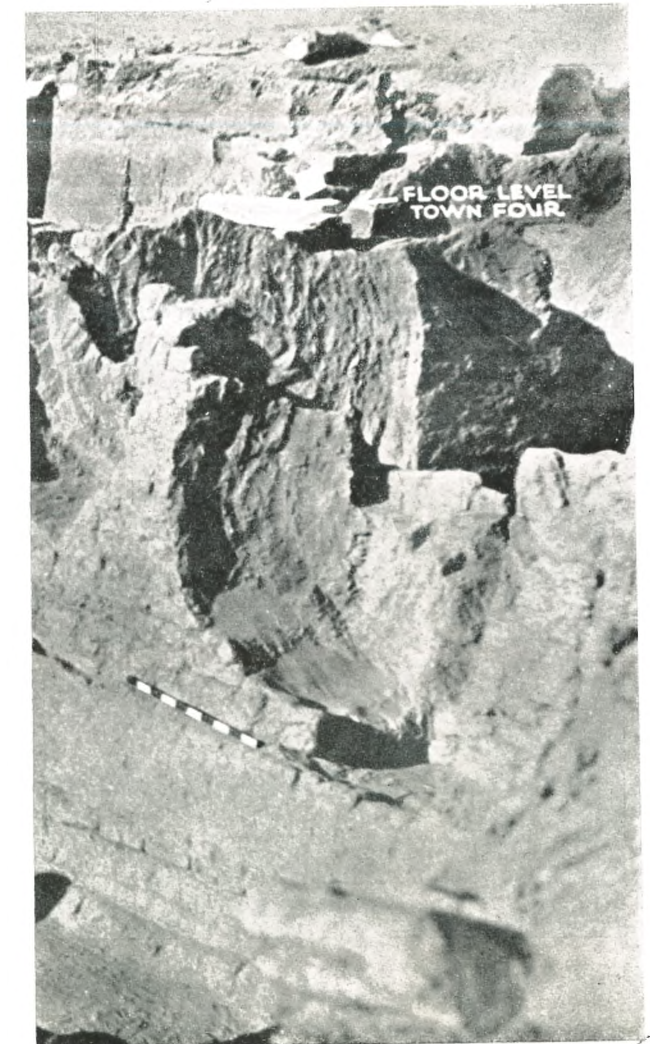
[1]) Cf. Fr. MATZ, *Die Ägäis,* in *Handbuch der Archäologie vierte Lieferung,* München, 1950, p. 179-308.

[2]) Volgens GODARD zou Ziwiye de door Sargon II vermelde vesting der Mannæers, *Zibië* zijn. Hun hoofdstad *Izirtu* herkent hij in het moderne dorp Kaplantoe.

[3]) Cf. C. KERN, *Indus Valley painted pottery: Harappa Culture,* in *Annual Bibliography of Indian Archæology,* vol. XV, 1950, p. XXI-XXIII.

Afb. 2

VOOR-AZIË ALS

VAN DE ÆC

zie PLA

Zooals men heeft kunnen zien, is in
archæologie anders geweest dan voorhee
aziatische philologie nu waren beide
Syrië en Assyriologie. Het voordeel van
werd aangedrongen, valt in het oog. Op
nu de nadruk gelegd en hun cultureele
het licht te staan.

Maar aan de andere kant brengt z
afdeling philologie, maar men voelt ze
protohistorie is in haar opeenvolgende p
een Voor Azië als eenheid gezien kan
gebeurtenissen en ontwikkeling ziet die
zakelijk relatie en correlatie met de nabu
te zijn.

Dit is duidelijk waar te nemen bij
XXVII en de daartegenoverstaande tel
Alasia op Cyprus gelijk hebben, dan vin
en Palestina; en mochten die van Geoy
hebben, dan zouden er zelfs verbinding
relaties die Elam met het tweestromenl
tueerd door de bronzen kop, die na vele
waardige plaats in het *Metropolitan Mu*
Geoy Tepe benevens het beeldschrift daa
lijkheid en beïnvloeding, die gemakkelijk
in *Ziwiye* [2]), gevonden door den bekende
bericht hierover in *France Illustration,* 6
griffoen, de levensboom en de gevleug
andere Aziatische culturen. Met Hellas
Mei 1950 deze vondsten opnieuw besp
Ziwiye gevonden (ILN p. 715, fig. 10)
het Heræum te Corinthe (ILN, 2 Mei
en de relaties met het Indusgebied [3]) bl

Duidelijk is het gebied der interne
medewerker van het Jrb. die hierop in
lezers zal vragen, is reeds gevonden. Z
verband hoort toch ook de plaats die d
ontwikkeling der mensheid in de ge
niet nodig een oplossing van deze proble
er toch op dat er een oplossing te vinden is
in de geschiedenis van Voor Azië toch

Leiden, 14 Mei 1950

[1]) Cf. Fr. Matz, *Die Ägäis,* in *Handbuch*
Archäologie vierte Lieferung, München, 195
179-308.

[2]) Volgens Godard zou Ziwiye de door Sarg
vermelde vesting der Mannæers, *Zibië* zijn.

VERKLARING BIJ DE FOTO'S
VAN PLAAT I

Afb. 1. Hypostyle hal uit de tempel.

Afb. 2. Deurposten van de werkplaats (tweede stad).

Afb. 3. Het paleis van de gouverneur in zijn vier stadia (de meetlat is 1 m).

ILN April 17, 1948, 441.

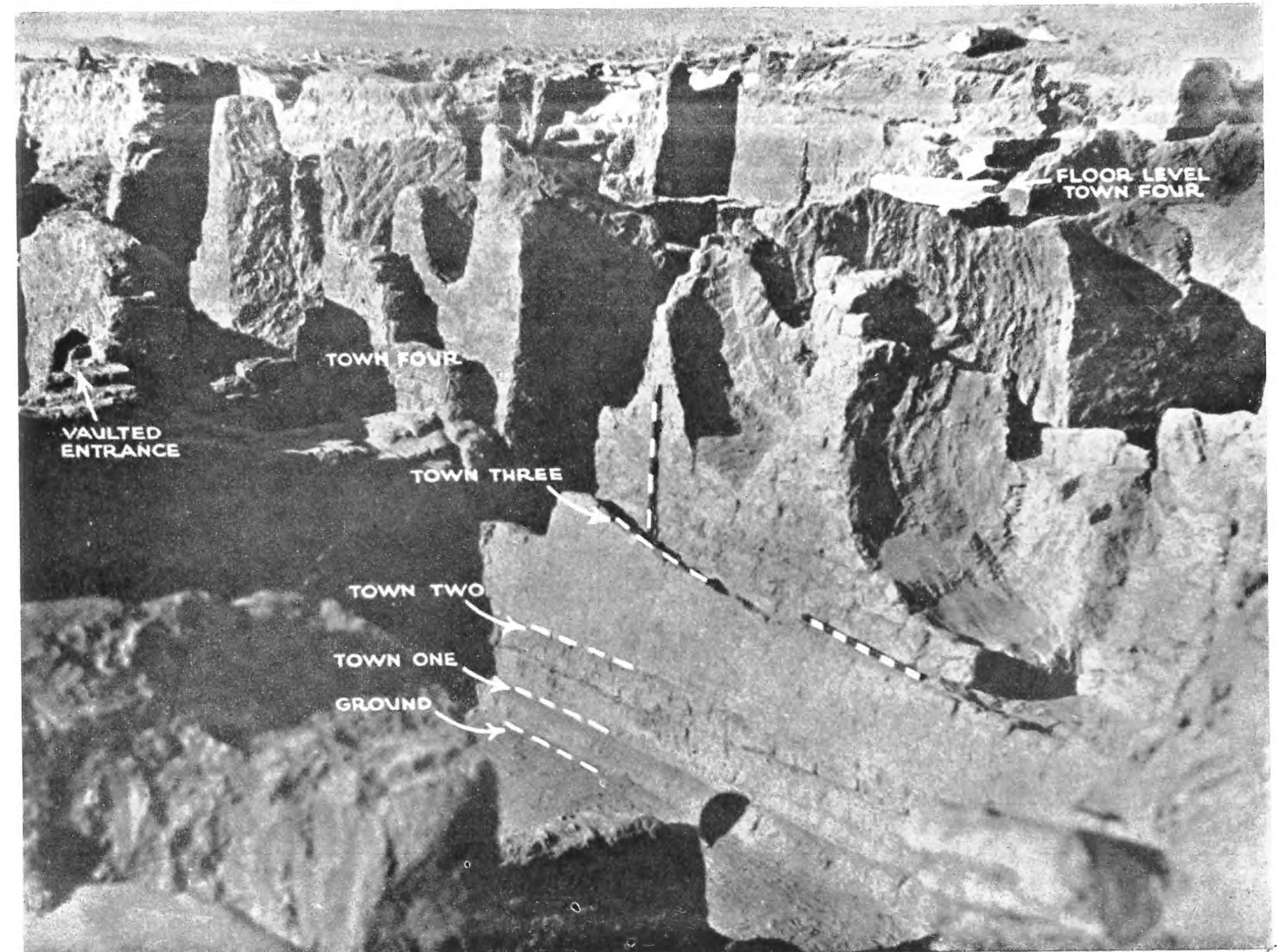
Zie blz. 22-24

Afb. 1

Afb. 2

Afb. 3

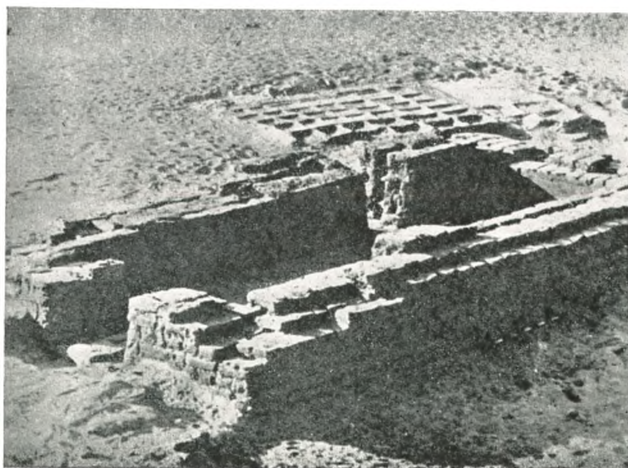
AMARA-WEST (SOEDAN)

Afb. 4

Afb. 5

Afb. 6

Afb. 7

VERKLARING BIJ DE FOTO'S
VAN PLAAT II

Afb. 4. De voornaamste ingang van Amara (eerste stad), op voorgrond riool.

Afb. 5. Het riool van Afb. 4

Afb. 6. Het slangenheiligdom; op de achtergrond de zaadbedden.

Afb. 7. Potten met skeletten van slangen, gevonden in het heiligdom.

Naar ILN Oct. 22, 1949, 634 en 635, Fig. 9, 14, 5 en 7.

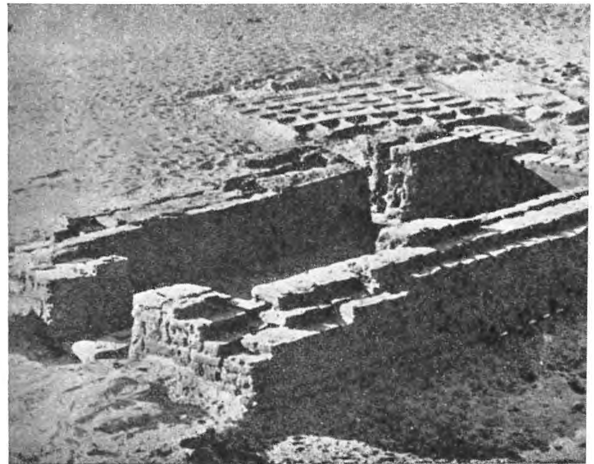
Zie blz. 22-24

Afb. 4

Afb. 6

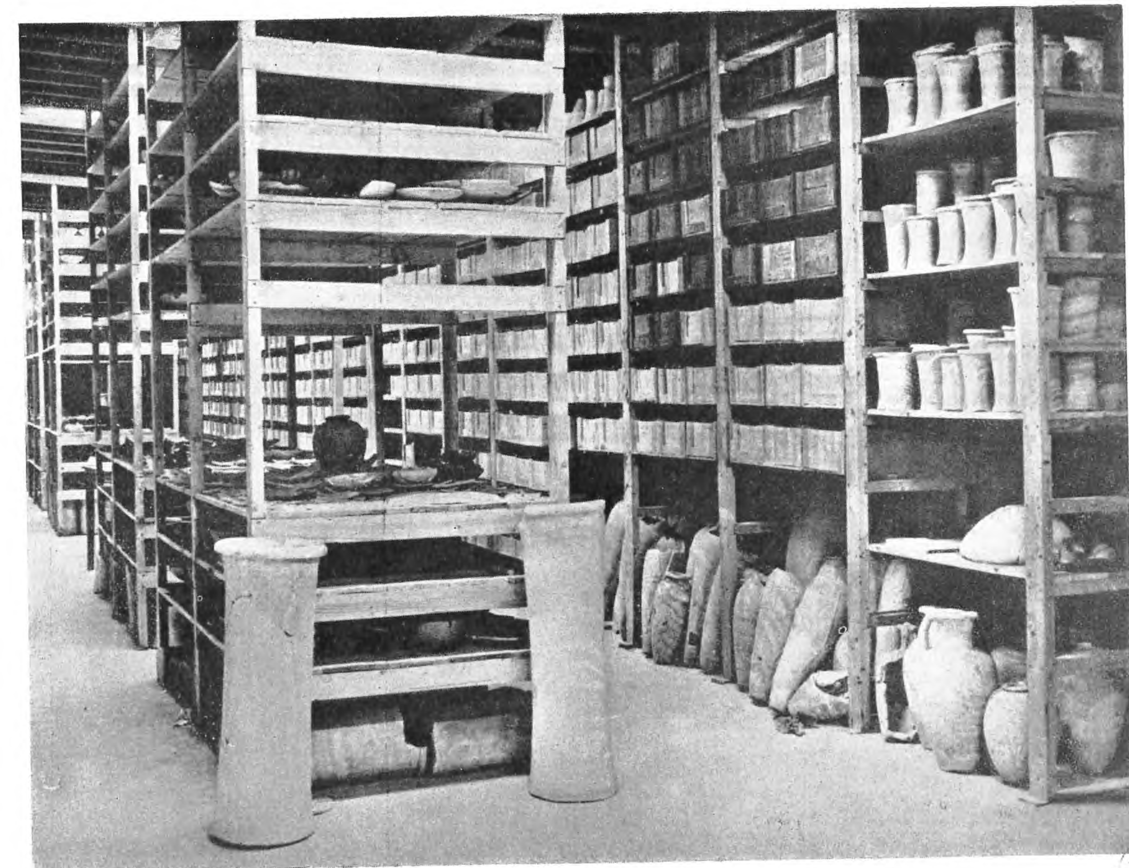
VERKLARING BIJ DE FOTO'S
VAN PLAAT III

Gezicht op den binnenhof van het dienstgebouw van de Oudheidk. Dienst te Sakkara, waar de doorloop bijna versperd is met vaatwerk en kisten met scherven die kort te voren waren bovengebracht uit de onder de pyramide gelegen gangen.

Gezicht op een der nieuw-gebouwde magazijnen.
LAUER, *La pyramide à degrés compléments*, III, Pl. XV.

Zie blz. 24 vlg.

TRAPPENPYRAMIDE TE SAKKARA

VERKLARING BIJ DE FOTO'S
VAN PLAAT IV

Kijkje in galerij n° VI op 11 m van den put.

Kijkje in galerij n° VI op 7 m van den put.
LAUER, *La pyramide à degrés compléments*, III, Pl. V.

Zie blz. 24 vlg.

SAKKARA

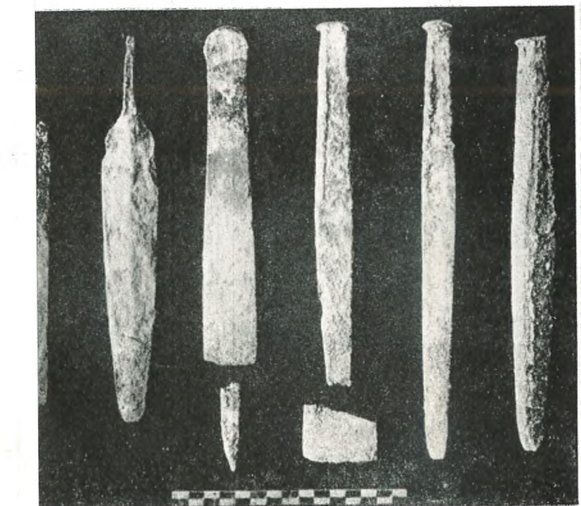
3

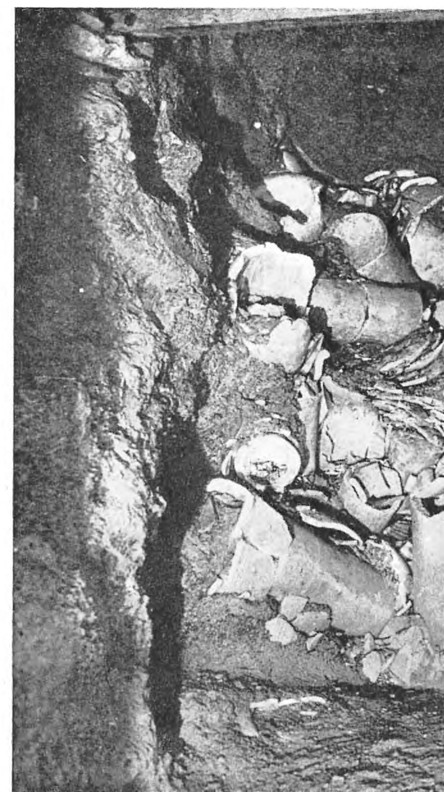
9

11

TRAPPEN

VERKLARING BIJ DE FOTO'S VAN PLAAT V

1. *Sereḫ* van Koning Narmer gegraveerd in een bekertje van porfier.

2. Lijst van de vier laatste koningen van de Ie dynastie: Hesepti, Merpaba, Samsu en Qa.

3. Koningstitel met naam (?) gegraveerd in een kom van blauwgekleurd schist.

4. Zelfde inscriptie als bij 3, iets uitvoeriger, eveneens op de schistekom.

5. Inscriptie in inkt op een albasten bord.

6. Idem.

7/8. Mopje klei met zegelindruk van koning Chasechemni (*Sereḫ*).
7 = vóór- en 8 = achterzijde.

9. Kleizegel met zegelafdrukken van een hooggeplaatst ambtenaar onder Neterchet-?????.

10. Zes stukjes kwartsiet, ieder van twee kanten gezien. Ze hebben gediend om stenen vazen uit te boren en werden daartoe bevestigd aan een van een klein vorkje voorzien houten stuk, waarmee ze werden rondgedraaid.

11. Koperen werktuigen w.o. twee daggen, een dissel en drie beitels, van één waarvan de punt is afgebroken.

LAUER, *La pyramide à degrés compléments*, III, Pl. XIX.

Zie blz. 24 vlg.

TRAPPENPYRAMIDE TE SAKKARA

1

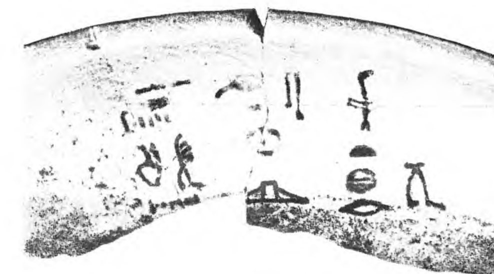
2

3

4

5

6

7

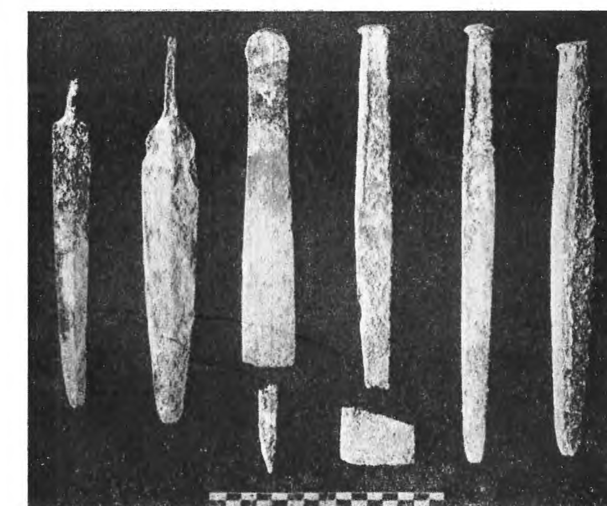
8

9

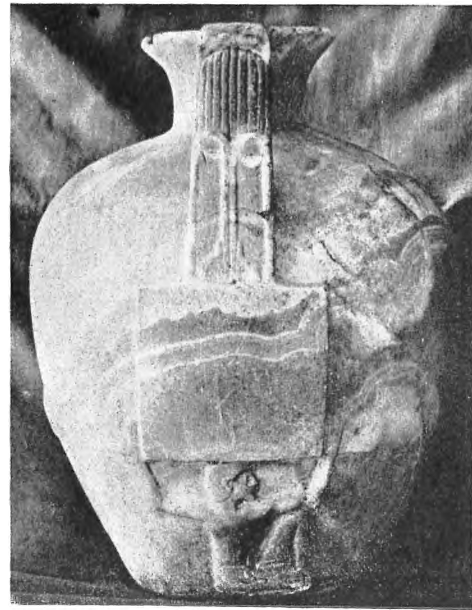

10

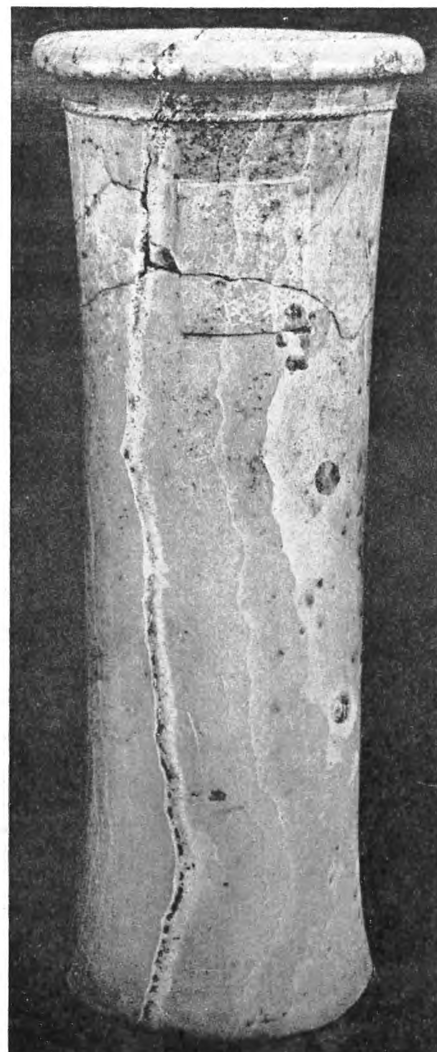
11

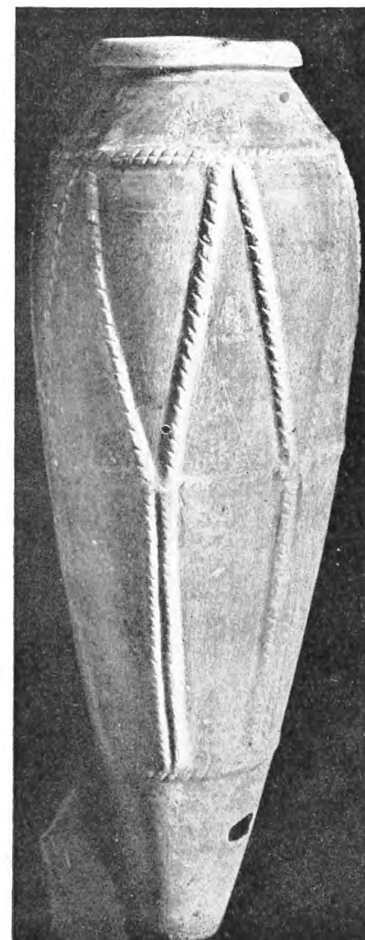
TRAPPENPYRAMIDE TE SAKKARA

1

2

3

4

5

VERKLARING BIJ DE FOTO'S VAN PLAAT VI

1/2. Grote gebeeldhouwde vaas van albast, met handvat. Ze bevat als versiering een *en-relief* gebeeldhouwde zittende of knielende mannenfiguur met opgeheven armen (hiëroglyphe voor ⸢millioen⸣), die op het hoofd het *hebsed*-motief draagt: twee grote trappen tegen elkaar, die uitkomen op een zelfde estrade waarop zich de tronen van opper- en neder Egypte bevinden, ruggelings tegen elkaar staand onder een dubbele troonhemel. Deze voorstelling vormt het onderste begin van het handvat dat verder naar boven toe in den vorm van een gestyleerden kever verloopt. (Z.g. *hebsed*-vaas)

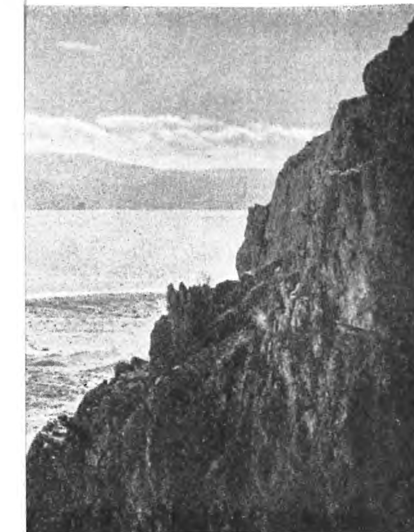
3. Gebeeldhouwde albasten vaas, hangend in een net van geknoopt koord

4. Cylindervormige vaas van albast

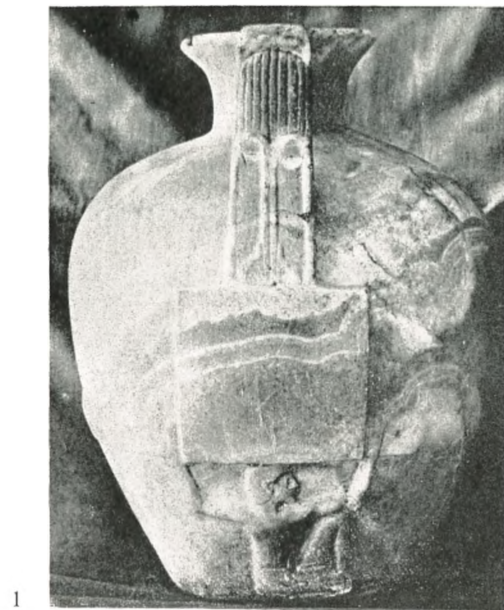
5. Vaas als hier naast (linkerbuitenkant) maar met onder den bovenrand gegraveerd: [hiëroglyphen]

LOUER, *La pyramide à degrés compléments,* III, Pl. XVI

Zie blz. 24 vlg.

Afb. 1

Afb. 2

1

3

VERKLARING BIJ DE FOTO'S
VAN PLAAT VII

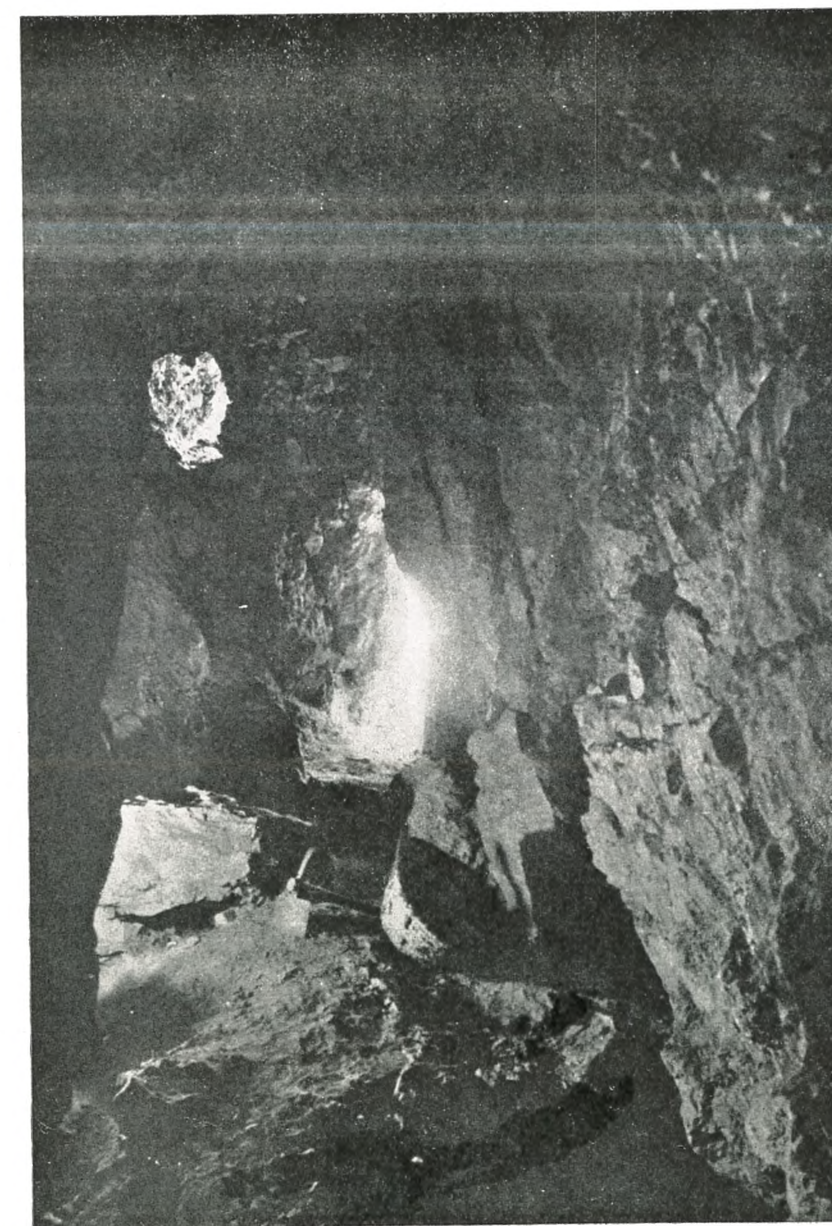
Afb. 1. Zicht van uit de grot bij ᶜAin Fašḫa over de Dode Zee
ILN 1 Oct. 1949, p. 493, Fig. 1

Afb. 2. Zicht in de grot naar de uitgang
ILN 1 Oct. 1949, p. 495, Fig. 13

Zie blz. 41

Afb. 1

Afb. 2

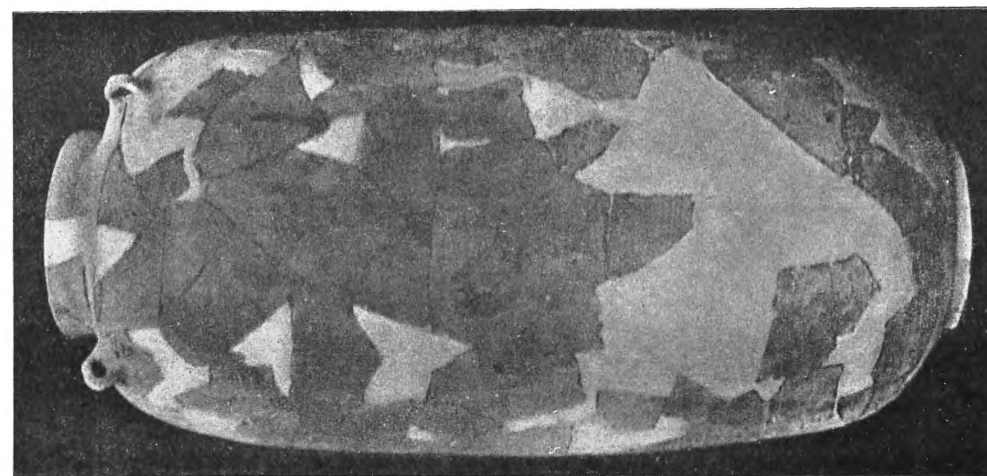
NIEUW GEVONDEN OUDE HANDSCHRIFTEN

Afb. 4

Afb. 5

Afb. 3

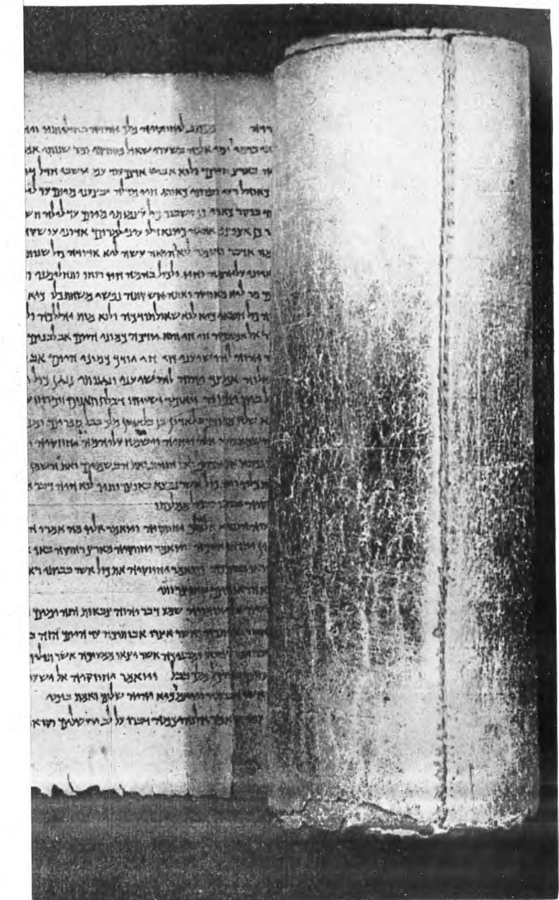
VERKLARING BIJ DE FOTO'S VAN PLAAT VIII

Afb. 4. Deksels die de potten afsloten
ILN 1 Oct. 1949, p. 495, Fig. 11

Afb. 5. Het linnen, waarin de rollen eerst werden gepakt, vóór zij in de potten gingen
ILN 1 Oct. 1949, p. 494, Fig. 8

Afb. 3. Een van de potten, waarin zich rollen hebben bevonden; de meeste andere hebben geen handvaten
ILN 1 Oct. 1949, p. 495, Fig. 12

Zie blz. 41

Afb. 6

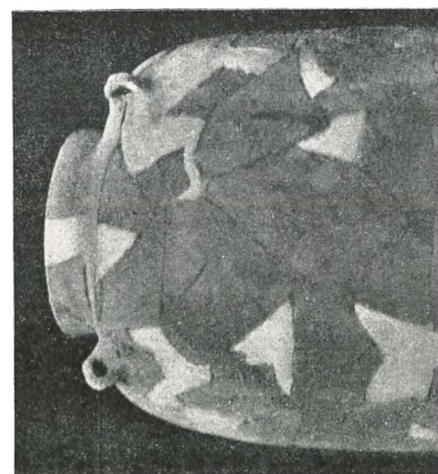

Afb. 7

NIEUW GEVONDE

Afb. 4

VERKLARING BIJ DE FOTO'S VAN PLAAT IX

Afb. 6. De Isaïasrol, open liggend bij kolom 32 (rechts) en 33 (links). Het eerste volledige woord van de rechterkolom is het begin van Is. 38, 9; de linkerkolom laat Is. 40, 2b-28a zien. Men lette op de twee (latere) toevoegingen, resp. in kol. 32 en 33, die gedeeltelijk in de *margo* zijn geschreven; het betreft resp. Is. 38, *21-22* en een deel van 40, 7-8

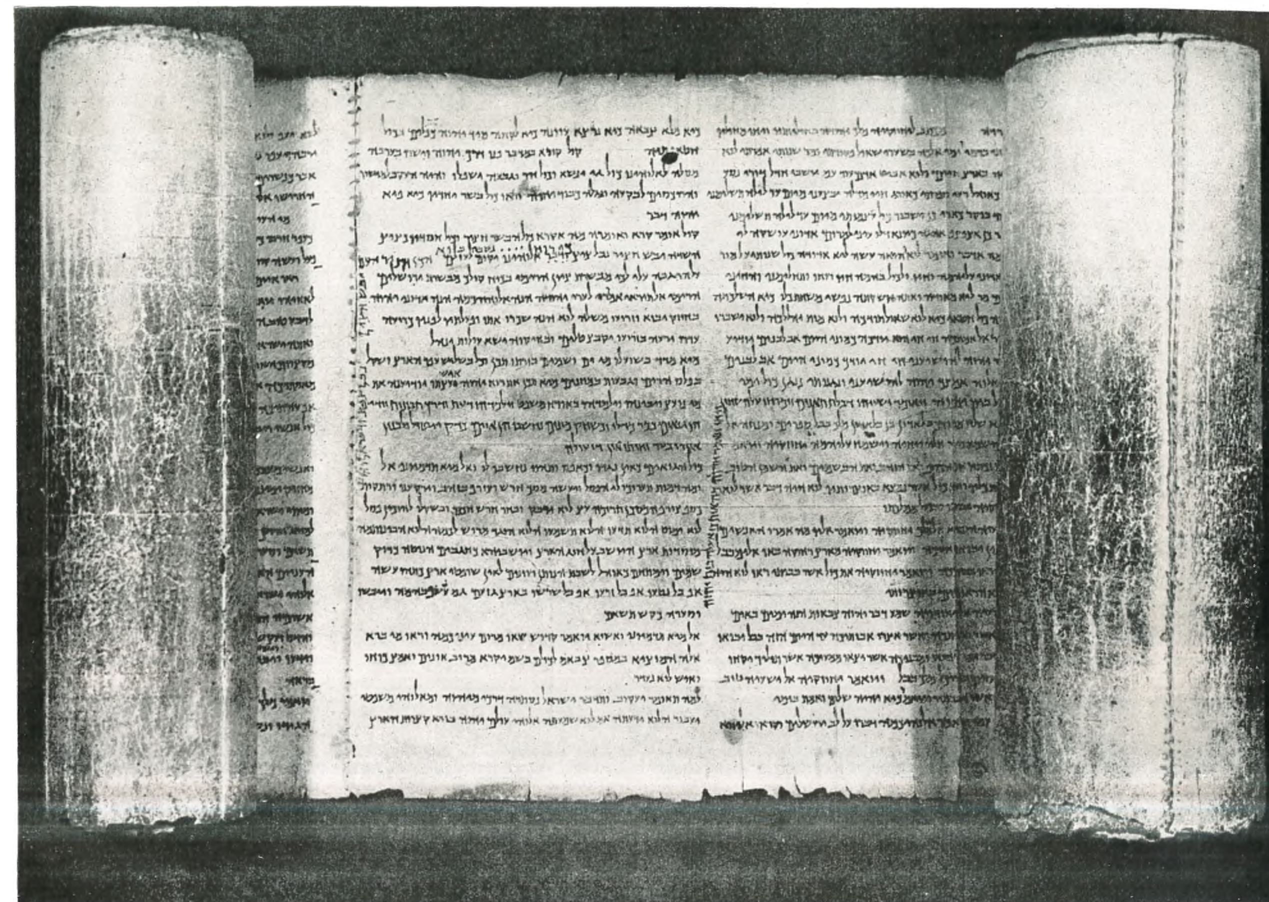
Photo J. C. Trever, met verlof van *The Biblical Archaeologist* gepubliceerd

Zie blz. 36

Afb. 7. Kolom 2-3 van de Habakkukrol

Photo J. C. Trever, met verlof van *The Bulletin of the American Schools of Oriental Research* gepubliceerd

Zie blz. 59

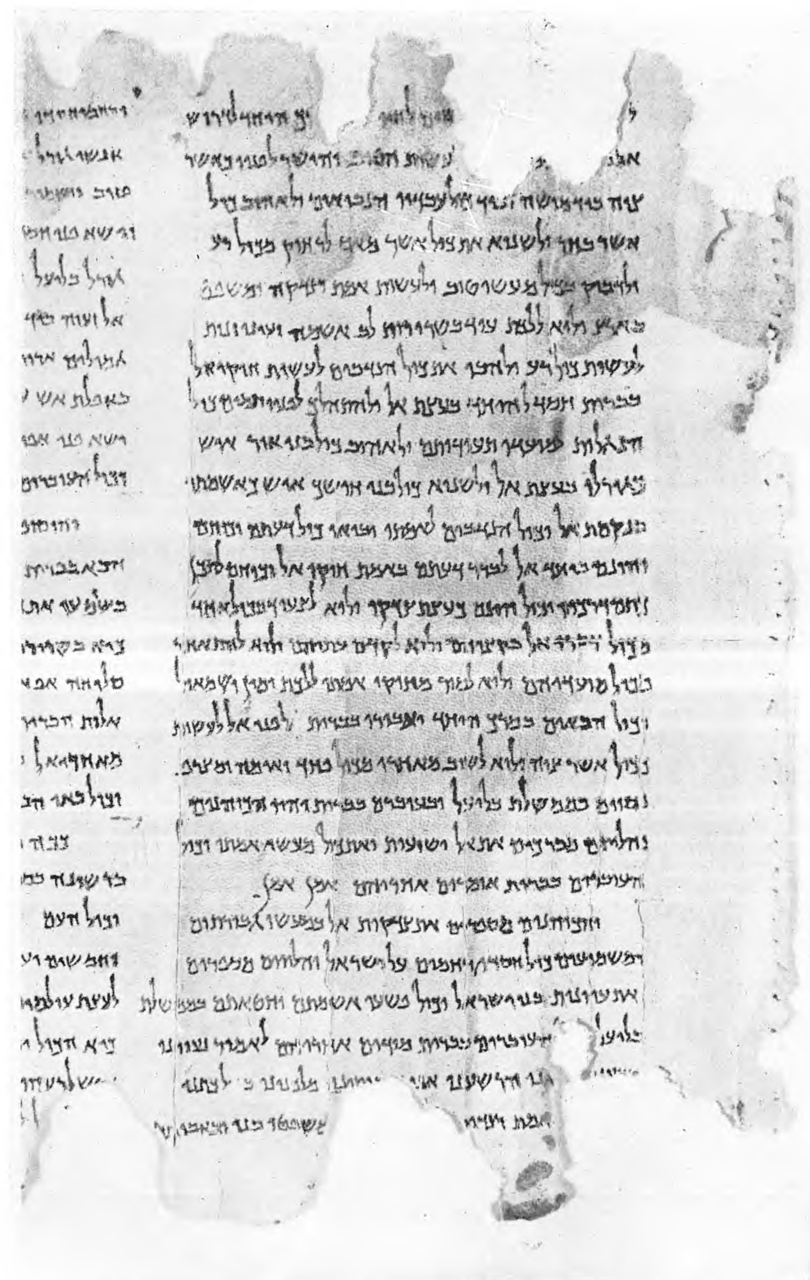

Afb. 6

Afb. 7

NIEUW GEVONDEN OUDE HANDSCHRIFTEN

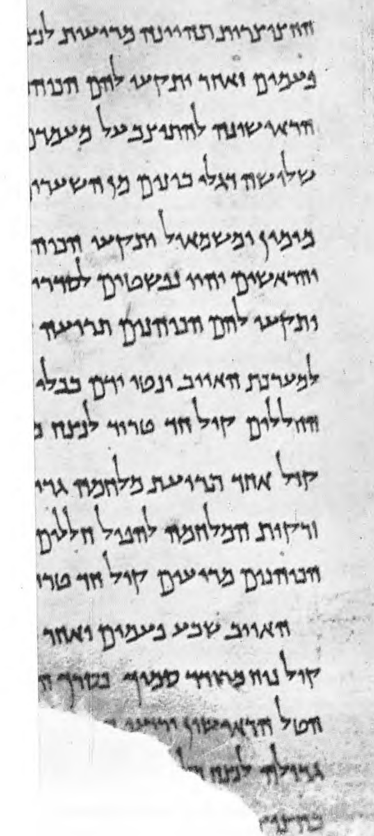
Afb. 8

VERKLARING BIJ DE FOTO'S VAN PLAAT X

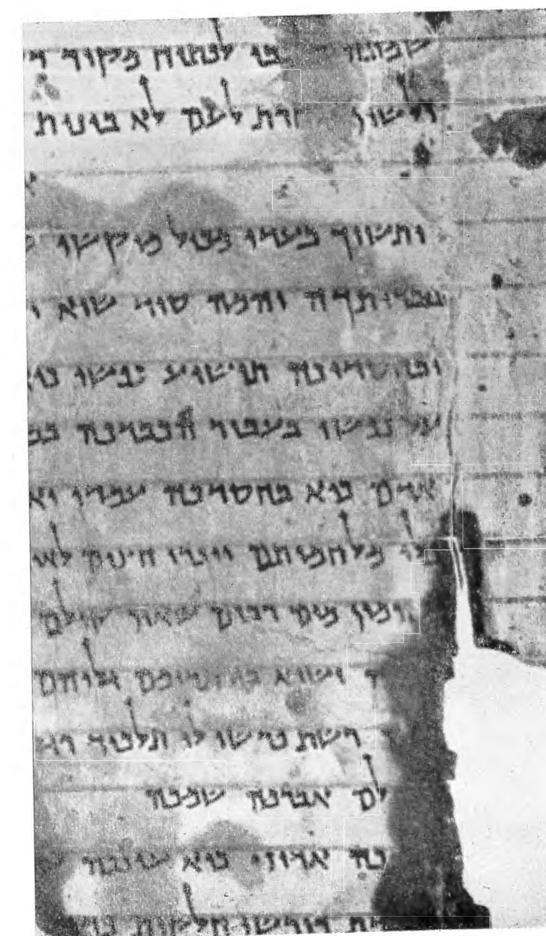
Afb. 8. Kolom I van het ‹Sectarische document›

Photo J. C. TREVER, met verlof van *The Bulletin of the American Schools of Oriental Research* gepubliceerd

Zie blz. 61

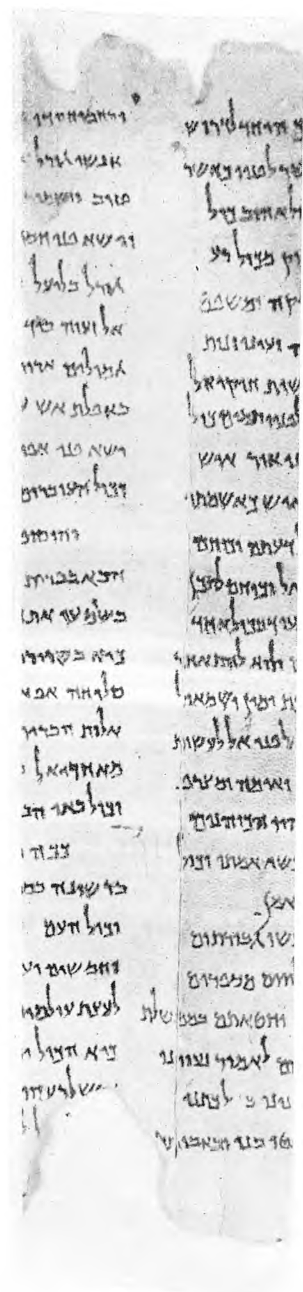

Afb. 9

Afb. 10

NIEUW GEVO

VERKLARING BIJ DE FOTO'S
VAN PLAAT XI

Afb. 9. Fragment van de rol van „De Strijd van de Zonen des lichts tegen de Zonen der duisternis"

E. L. Sukenik, *Megillôt Genûzôt,* Jerusalem, 1948 Plaat VIII.

Zie blz. 63

Afb. 10. Fragment van de rol der „Hymnen'

E. L. Sukenik, *Megillôt Genûzôt,* Jerusalem, 1948 Plaat XII.

Zie blz. 65

Afb. 9

NIEUW GEVONDEN OUDE HANDSCHRIFTEN

Afb. 11

Afb. 12

Afb. 13

VERKLARING BIJ DE FOTO'S
VAN PLAAT XII

Afb. 11. Fragment (tweemaal vergroot)

ILN 1 Oct. 1949, p. 494, Fig. 4

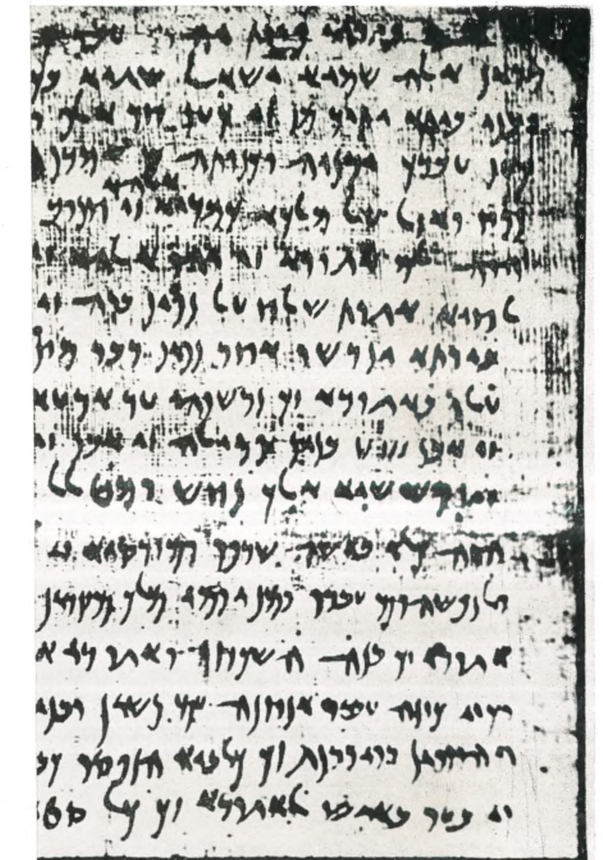
Afb. 12. Fragment waarin de naam *El* אל (vierde regel van boven) in z.g. Phoenicische karakters

ILN 1 Oct. 1949, p. 494, Fig. 6

Afb. 13. Fragment waarin de naad zichtbaar is, waarlangs de stukken tot een rol aan elkaar werden genaaid

ILN 1 Oct. 1949, p. 494, Fig. 7

ANDSCHRIFTEN

Afb. 12

VERKLARING BIJ DE FOTO'S VAN PLAAT XIII

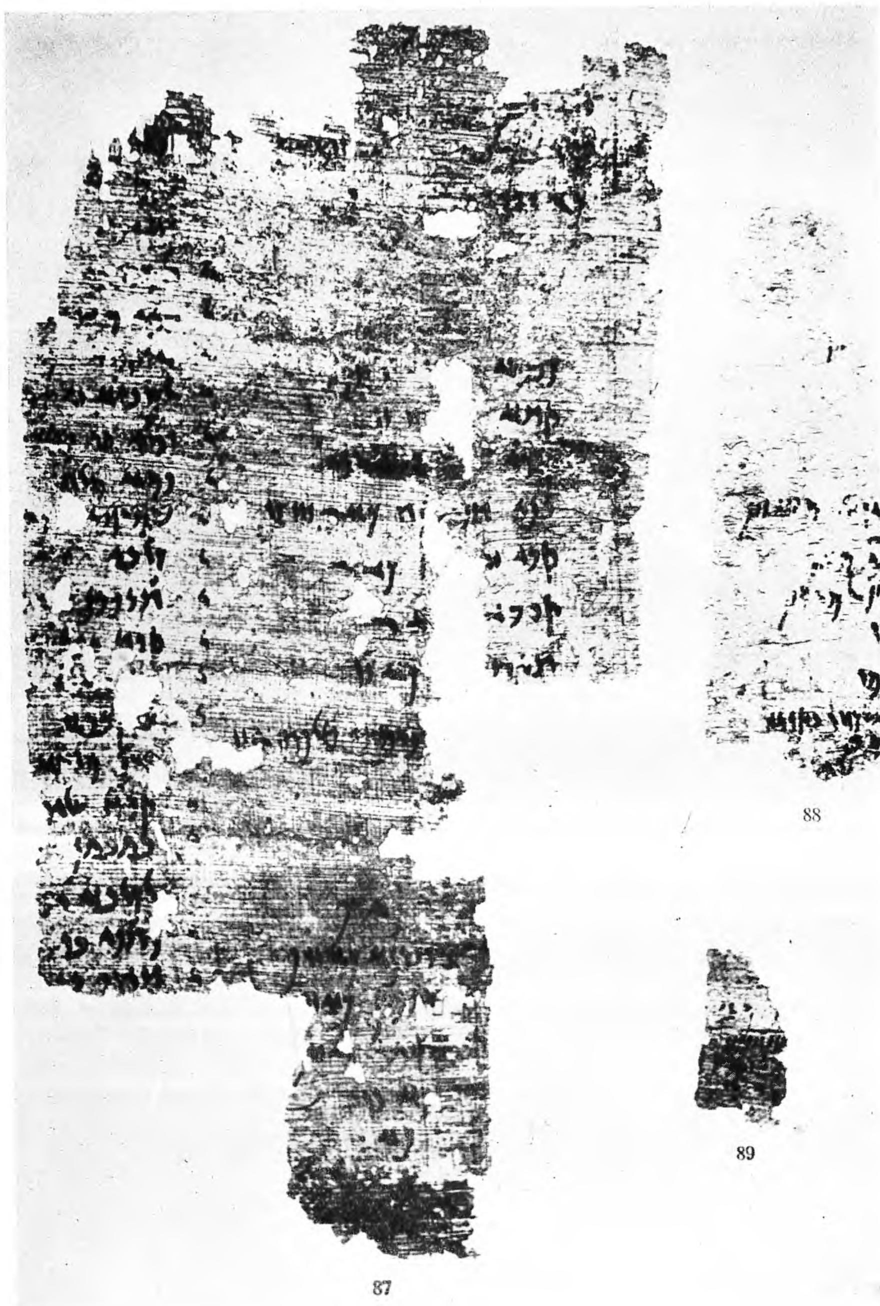
Afb. 14. Papyrus van Elephantine uit 408 v. Chr.

Uit *Dictionnaire de la Bibl. Supplément* (uitgegeven door *Libraire Letouzey et Ané*, Paris), II, plaat bij col. 975-6

NIEUW GEVONDEN OUDE HANDSCHRIFTEN

Afb. 14

Afb. 15

Afb. 16

VERKLARING BIJ DE FOTO'S
VAN PLAAT XIV

Afb. 15. Resten Aramese papyrus uit vierde eeuw v Chr. met naamlijsten

Uit Aimé-Giron, *Textes Araméens d'Egypte*, Le Caire, 1931, Plaat x

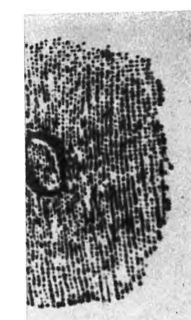
Afb. 16. Reproductie van fragment van Edfū-papyrus (derde eeuw v. Chr.), uit *Proceedings of the Society for Biblical Archaeology* xxix, 1905, plaat 2 bij blz. 273.

Zie blz. 50, 53

IANDSCHRIFTEN

Afb. 17

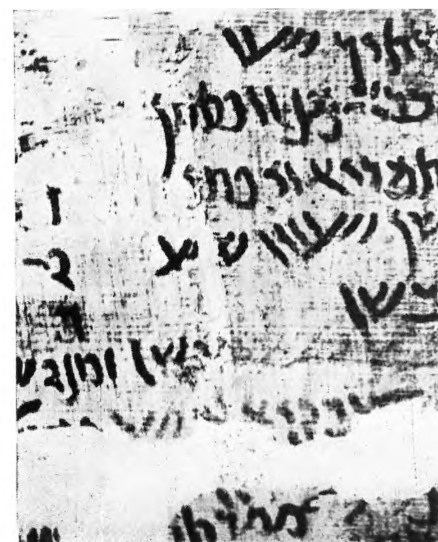

Afb. 18

8

Afb. 15

Afb. 16

VERKLARING BIJ DE FOTO'S VAN PLAAT XV

Afb. 17. Papyrus Nash (datum omstreden) bevat een deel van de tien geboden en het begin van het *šema*^{c}-gebed. Ex. 20, 2-17, (Deut. 5, 6-21); Deut. 4, 45; 6, 2 vv.

Uit SUKENIK, *Megillôt Genûzôt,* Jerusalem, 1948, pl. III

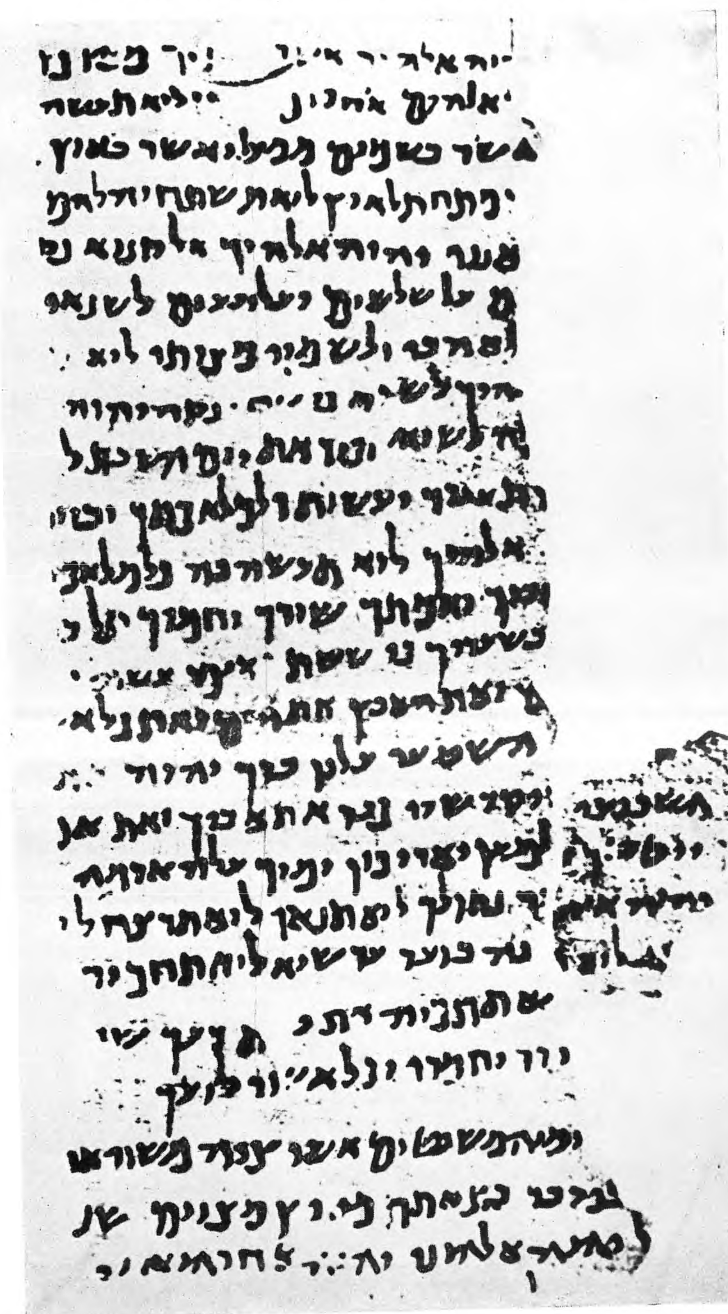
Afb. 18. Inscriptie van Arâq el Emîr in Transjordanië

Naar facsimile uit M. LIDZBARSKY, *Handbuch der Nordsemitischen Epigraphik,* II, Pl. XLIII, 1 (3/2de eeuw v. Chr.?)

טוביה Tôbijāh

Zie blz. 50

NIEUW GEVONDEN OUDE HANDSCHRIFTEN

Afb. 17

Afb. 18

NIEUW GEVONDEN OUDE HANDSCHRIFTEN

Afb. 19

Afb. 20

VERKLARING BIJ DE FOTO'S
VVAN PLAAT XVI

Afb. 19. Geschilderd opschrift (*depinto*) van Joods graf te Alexandrië, uit CLERMONT-GANNEAU, *Recueil d'Archéologie Orientale* VIII, 1924, blz. 61, naar een getekend facsimile. CLERMONT-GANNEAU leest:

עקביה
בראליועי
ני

ᶜAqabjah, zoon van Eljôᶜênaj

Afb. 20. Geschilderd opschrift boven Joods graf uit de eerste eeuw, bij Jerusalem, Cedrondal
Uit TARBIZ VI, 1935, bij blz. 193

כוכה דנה עביד	dit graf is gemaakt
לגרמי אבהתנה	voor de beenderen van onze vaderen
ארך אמין תרתין	het is twee el lang;
ולא למפתח עליהון	niet te openen boven deze [n.l. de beenderen]

Zie blz. 50

HANDSCHRIFTEN

Afb. 24

Afb. 26

NIEUW GEVOND

VERKLARING BIJ DE FOTO'S VAN PLAAT XVII

Afb. 21. Ossuarium uit een Joods graf in het Cedrondal, met inscriptie.
Uit *TARBIZ* VI, 1935, bij p. 193.

יהודה בר יהוחנן בר יתרא

Juda, zoon van Jôchānān, zoon van Jitrā.

Afb. 22. Ossuarium inscriptie naar M. LIDZBARSKY, *Handbuch der Nordsemitischen Epigraphik,* II, Pl. XLIII, 5

שלמציון	Šālōmṣijôn
בת שמעון	dochter van de priester Šimᶜôn
הכהן	

Afb. 23. Ossuarium inscriptie eerste eeuw A.D.
Naar *Revue Biblique* 1925, Pl. X, 13

שלום אשת אלעזר	Šalôm, echtgenote van Elᶜāzār

Afb. 24. Inscriptie op de sarcophaag van koningin Helena (?) van Adiabene, in Syrisch en quadraatschrift
Naar M. LIDZBARSKY, *Handbuch der Nordsemitischen Epigraphik,* II, Pl. XLIII, 7, eerste eeuw A.D.
Onderste rij letters: צדה מלכתה Ṣaddāh, koningin

Afb. 25. Ossuarium inscriptie, eerste eeuw A.D.
Naar *Revue Biblique* 1925, Plaat X, 3

שלמציון ברת שמעון	Šālōmṣijôn, dochter van Šimᶜôn

Afb. 26. Ossarium inscriptie, eerste eeuw A.D.
Naar *Revue Biblique* 1925, p. 265

אלעזר
Elᶜāzār

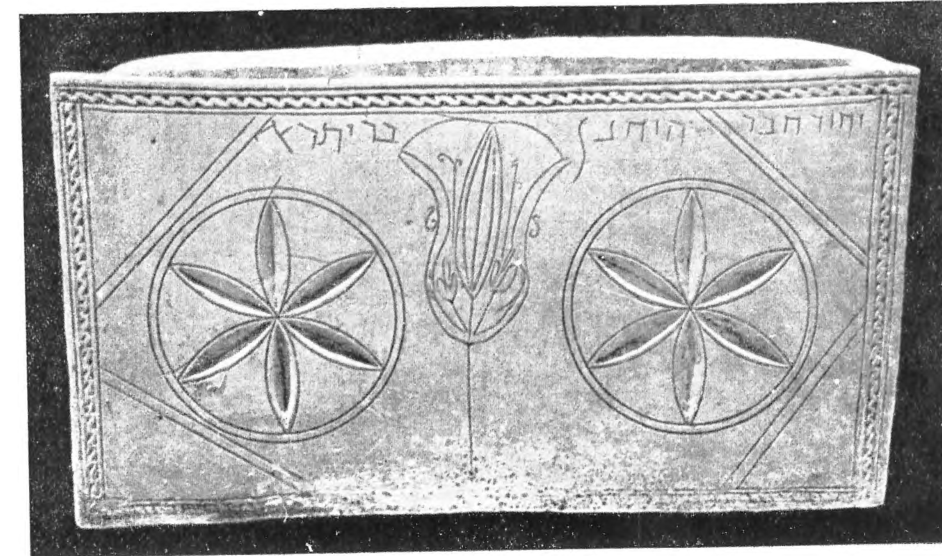
Afb. 27. Inscriptie van de priesterfamilie der Benê Ḥezîr, in het z.g. Jacobusgraf in het Cedrondal, even buiten Jerusalem
Naar facsimile van M. LIDZBARSKY, *Handbuch der Nordsemitischen Epigraphik,* II, Pl. XLIII, 2. Eerste eeuw A.D.

זה קבר ומשכב (?) לאלעזר חניה יועזר יהודה שמעו[ן] יוחנן
בני ימ-------ב--ף ואלעזר בני חניה
---מבני חזיר

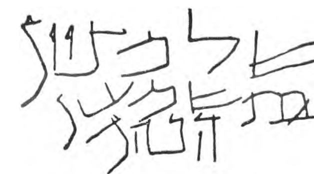
Dit is het graf en de rustplaats (?) van Elᶜāzār, Ḥanjā, Jôᶜēzer, Jehûdāh, Šimᶜôn, Jôḥānān, zonen van J.m.....b...p en Elᶜāzār zonen van Ḥanjā ...... van de zonen van Ḥezîr

Zie blz. 50

NIEUW GEVONDEN OUDE HANDSCHRIFTEN

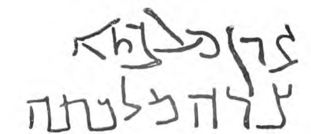
Afb. 21

Afb. 22

Afb. 23

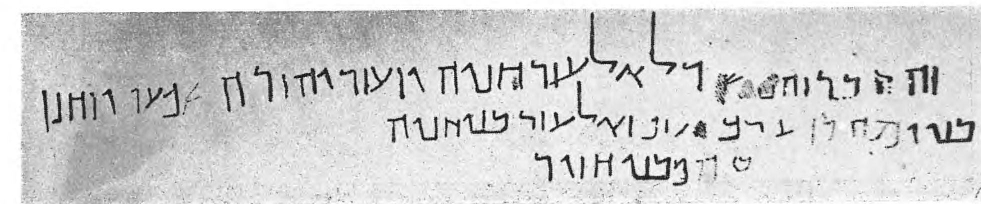
Afb. 24

Afb. 25

Afb. 26

Afb. 27

NIEUW GEVONDEN OUDE HANDSCHRIFTEN

Afb. 28

Afb. 29

VERKLARING BIJ DE FOTO'S VAN PLAAT XVIII

Afb. 28. Een der vijf Gezerinscripties; uit CLERMONT-GANNEAU, *Recueil d'Archéologie Orientale* III, 1900, Pl. I, tegenover blz. 80, afb. D. De bovenste regel staat omgekeerd en geeft een persoonsnaam aan

⅄OIꓘVⱯ	Αλκιου,
תחם גזר	grens van Gezer

Afb. 29. Steen met naam van ᶜUzziah, koning van Juda

Uit T*arbiz* II 1931, plaat I bij blz. 290

לכה התית	Hierheen zijn gebracht
טמי עוזיה	de beenderen van ᶜUzziāh
מלך יהודה	koning van Juda.
ולא למפתח	Niet te openen!

Zie blz. 50

c

NIEUW GEVOI

VERKLARING BIJ DE FOTO'S
VAN PLAAT XIX

a. Opschrift van zegel van Adoni-Nur (4 × vergroot)

b. A. Zegel van Adoni-Nur; B. zilveren ring; C. Assyrisch zegel van Kornerlijn

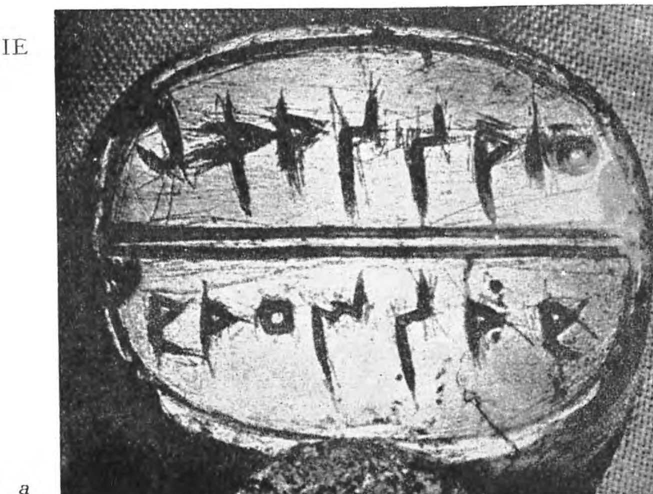
c. Zijkant van zegel *b.B.* met Assyrische demonen (13 × vergroot)

d. Zegel van chalcedon met priester voor altaar met maansikkel daarboven

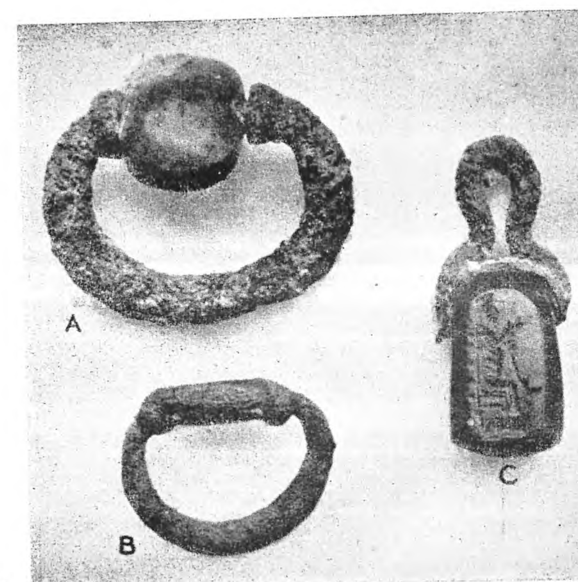
e. Bruin stenen zegel met gevleugelde sphynx (vergroot)

ILN 3 Sept. 1949, 351, Fig. 2, 3, 4, 5, 8

Zie blz. 72

a

b

c

d

De linkerzijde van de oprit-corridor van de Noordelijke poort van de Citadel te Karatepe, met de bilingue inscripties (in het midden) en de reliëfs (links en rechts daarvan). Naar ILN May 5, 1949, p. 666-667.

a

b

c

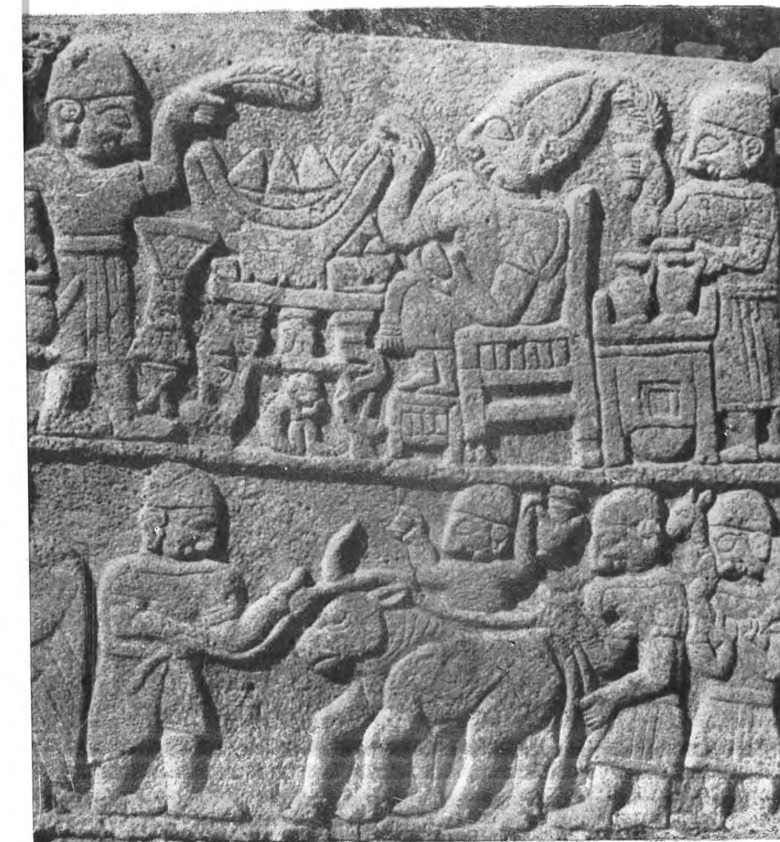
VERKLARING BIJ DE FOTO'S
VAN PLAAT XXI

a. De rechterzijde van de oprit-corridor van de Noordelijke poort van de Citadel te Karatepe. Op de reliëfs en op de voetstukken daarvan ziet men Hethietische hiëroglyphen.

b. Een zeeschip van de Danuna van de Noordelijke poort van de Citadel te Karatepe.

c. Een scene met een religieus-mythologische betekenis: een hertenjacht met de jager en zijn prooi staande op stieren.

Zie blz. 82 vlg.

c

a

b

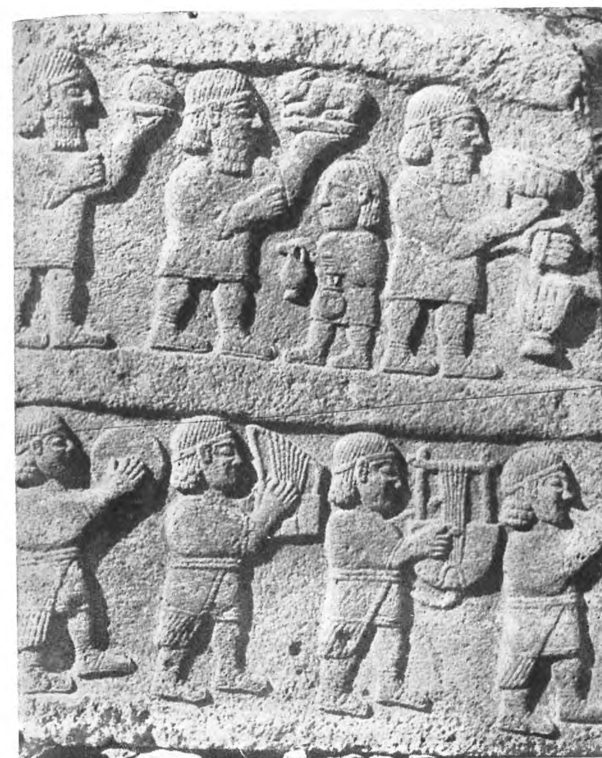
VERKLARING BIJ DE FOTO'S VAN PLAAT XXII

a. De feestmaaltijd van koning Asitawandas, vorst van de Danuna. Onder links vier muzikanten; onder rechts het slachten van vee. Deze groep is merkwaardig omdat de scene verdeeld is over twee platte stenen.

b. Reliëf in de oprit van de Noordelijke poort van de Citadel: Bes, de Egyptische god, die beschermt tegen daemonen, met twee apen op zijn schouders.

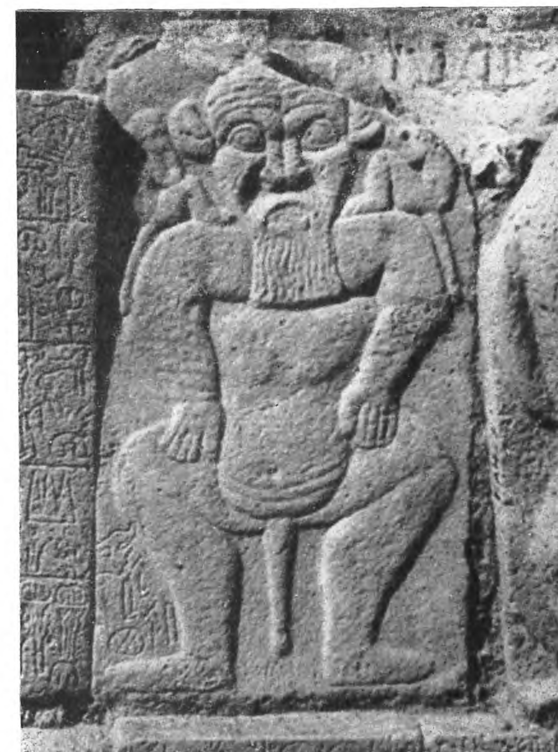
c. Een god staande op een stier. In de ene hand draagt hij een valk, in de andere een haas. Zijn zoon (?) staat voor hem.

Zie blz. 82 vlg.

a

b

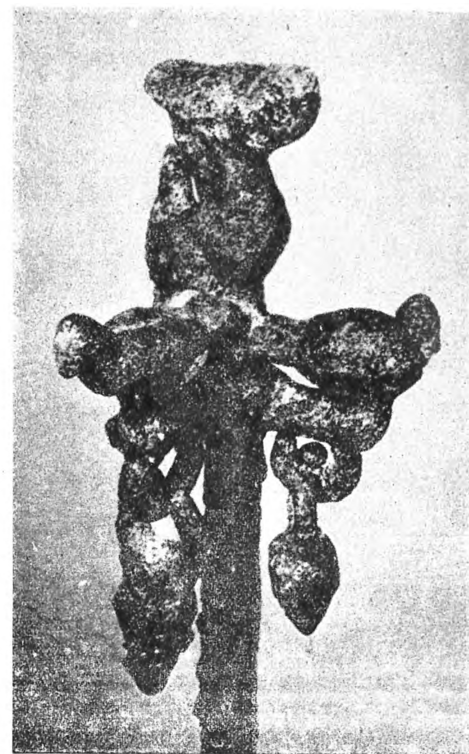

c

ALASIA (Cyprus)

1

2

3

4

VERKLARING BIJ DE FOTO'S VAN PLAAT XXIII

ALASIA (Cyprus)

Voor de geschiedenis van Cyprus vergelijke men J. H. Jongkees in Jrb. II/6, 1939, 163-170. Nadien is de activiteit vooral gericht geweest op het gebied van Enkomi in de buurt van de stad Famagusta. Claude F. A. Schaeffer, bekend vooral door zijn opgravingen in Ugarit/Ras Sjamra vond in 1946 en 1947 daar de oude stad, die reeds in het Egyptisch Midden Rijk het centrum bleek te zijn van de bewerking van en de handel in koper. In de Amarnatijd had deze stad weer een nieuwe periode van bloei, en op grond van de gegevens van de Amarnabrieven heeft R. Dussaud vastgesteld de identiteit van deze stad met *Alasia,* de naam voor Cyprus en een stad in de oude litteratuur, volgens G. Dossin "koper" betekenend. Na een aardbeving tussen ± 1370-1360 werd de stad herbouwd, en met een zware muur versterkt. Figuren 3 en 4 geven de reusachtige fundamenten waarop deze in het midden der dertiende eeuw werd opgetrokken. Dit mocht echter de stad niet bewaren voor invallen en verovering door zeevaarders van de zuidkust van Klein Azië. Dit waren Grieken met Lyciërs en Pamphiliërs gemengd. De bloei van de stad was nadien niet minder; naast het koper treedt nu ook het ijzer als metaal ter bewerking op. Het paleis met zijn kapel (Fig. 1) werd herbouwd, en zich inspirerend op de Aziatische traditie van de kunstnijverheid, ontstaat een merkwaardige kunstnijverheid waarvan de Cyprische ivoren in het *British Museum* de waardige representanten zijn. Uit deze tijd stamt ook het bronzen beeld van Plaat xxiv. Alasia schijnt het eerste millennium niet te hebben overleefd, het maakte plaats voor het Griekse Salamis, even verder liggend.

Fig. 2. Bronzen scepter (bovenstuk) met vier duiven en hangers in de vorm van een bloemknop. Deze symbolen staan zeker in verband met de verering van de godin Aphrodite, naast Apollo op Cyprus en speciaal in Salamis vereerd.

Claude F. A. Schaeffer, *I L N* 5758, Aug. 27, 1949, 316 en 317; cf. dit Jrb. 120.

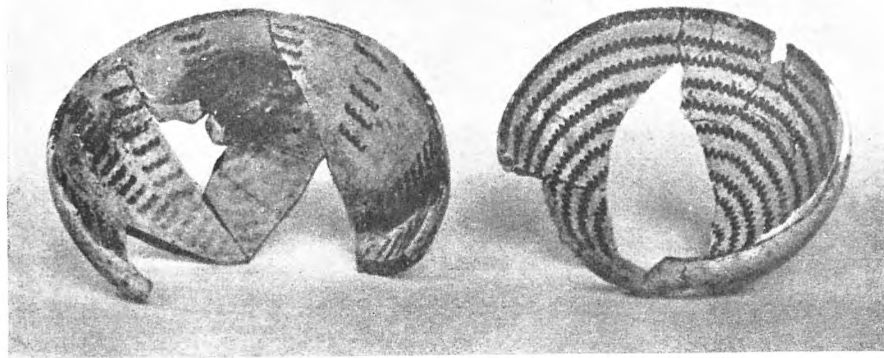
VERKLARING BIJ DE FOTO VAN PLAAT XXIV

Dit bronzen beeld van 55 cm hoogte zal in de geschiedenis van de Kunst der Oudheid een bijzondere plaats blijven innemen, alleen al om het beeld zelve. Houding van hoofd, het gebaar van de linkerhand, de stand van het lichaam brengen het op het ter- in waar techniek en vraag naar betekenis op de tweede rang komen. Maar juist daarom zal men aan de problemen aan dit beeld verbonden bijzondere aandacht blijven besteden. Wie is deze god? Want een god is het zeker die afgebeeld is met de horens der vruchtbaarheid; bovendien is het beeldje ter plaatse gevonden in de kapel van het paleis (zie PLAAT XXIII, fig. 1). Is het de god Nergal waarvan de „Koning van Alašia" spreekt in een brief aan „de Koning van Egypte"? Aldus veronderstelt D. DIKAIOS die het geluk had dit beeld te vinden (Amarna brief Kn. 35, 37 „aangezien de hand van Nergal op mijn land en op mijn huis is"). Hoe aardig ook gevonden, lijkt het toch niet waarschijnlijk dat men een god in een vernietigend gebaar in de hoofdkapel laat opstellen, want regel 37 en 38 gaan verder: „mijn vrouw baarde een zoon, die nu dood is, mijn broeder". SCHAEFFER ziet er een vruchtbaarheidsgod in, de voorloper van de Apollo die in later tijd als Apollo Alasiotes in een bilingue inscriptie uit Talmessos is vermeld. Resjef is dan zijn naam in de Phoenicische versie. Ook bij de kunsthistorici zal het beeld een bijzondere plaats blijven innemen: het verraadt duidelijk Syrische invloeden te hebben ondergaan, maar anderzijds is het een vertegenwoordiger van een kunst die de Griekse archaische kunst heeft beinvloed.

D. DIKAIOS, *I L N* 5758, Aug. 27, 1949, 316-317; cf. dit Jrb. 120.

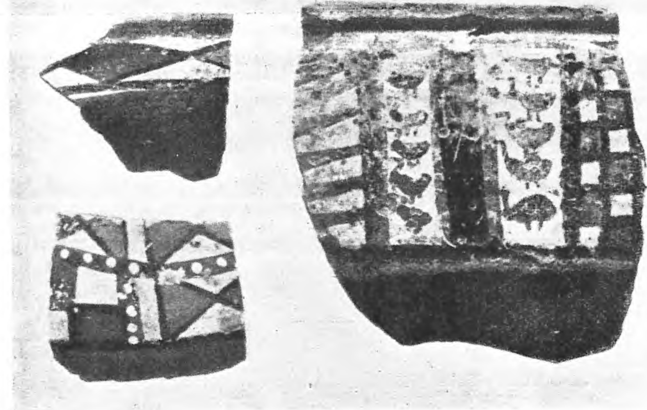
GEOY TEPE (Azarbeidjaan)

1

2

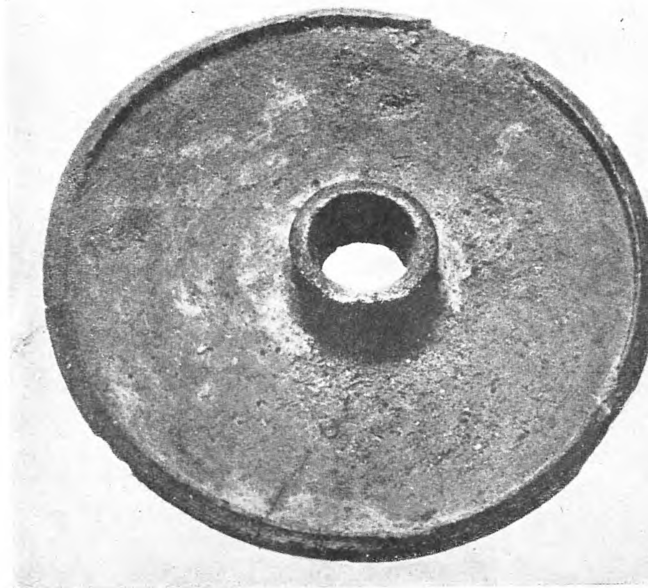
3

4

5

6

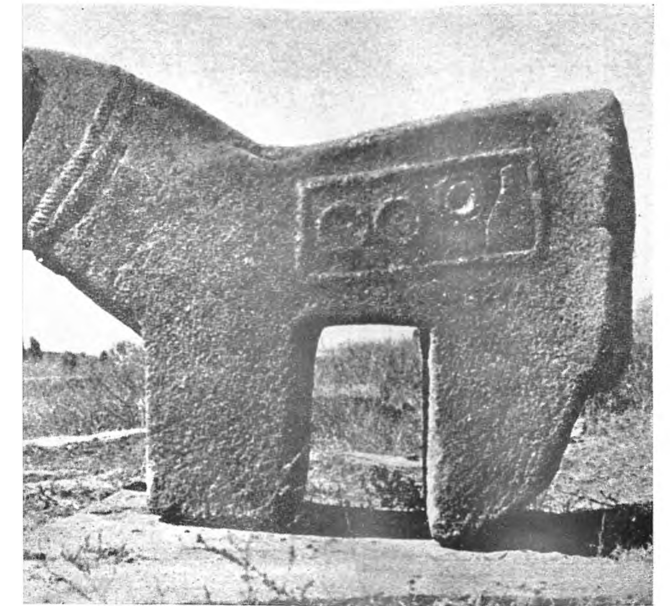
VERKLARING BIJ DE FOTO'S VAN PLAAT XXV

GEOY TEPE

Geoy Tepe is een plek 7 km ten Z.O. van de stad Rezaiyyeh en werd bezocht door T. BURTON-BROWN als vertegenwoordiger van de *British School of Archaeology in Iraq*. Men heeft daar een schacht gegraven tot een diepte van 53 voet, zodat nog 27 voet overblijft voor men bij de eerste nederzetting zal komen. Op deze laag van 53 voet diepte vond men een cultuur die op een lijn staat met de Obaid cultuur uit Mesopotamië (zie tabellen Jrb. III/10, 542-543). De motieven van het aardewerk van ons Fig. 1 komen volgens de opgraver ook voor in praedynastisch aardewerk in Egypte en in de Aegæis in het begin van de bronstijd. Bovendien zou het motief van de spiraal een trek van overeenkomst zijn van deze uiteenliggende gebieden (ILN p. 130, fig. 2). Uit deze tijd stamt ook het speelgoed stiertje van ons Fig. 2.

Deze beschaving maakte plaats voor een die op ± 2000 v. Chr. wordt gesteld en waarvan onze Fig. 3, 4, 5 en 6 vertegenwoordigsters zijn, Fig. 3 geeft links onder een scherf met motieven die ook weer naar de Aegæis zou wijzen, de schaal van Fig. 5 zou in het bijzonder Cyprus in de gedachten roepen, en de ᶜkandelaar⁾ van Fig. 6 Egypte en Creta, terwijl de kraal D van Fig. 4 naar Mycenae zou verwijzen, waar echter dit voorwerp pas c. 1600 v. Chr. voorkomt. Men kan begrijpen dat de opgraver dan ook zelf zijn artikel in de ILN noemt *Unexpected Light on Minoan and Egyptian culture*, maar men zal ook de vraagteken door den Redacteur gezet achter een sprekende regel *A Source of Ægean culture* gaarne nog verdubbelen.

T. BURTON-BROWN, *ILN* 5753, July 23, 1949, 130-131; cf. dit Jrb. 120.

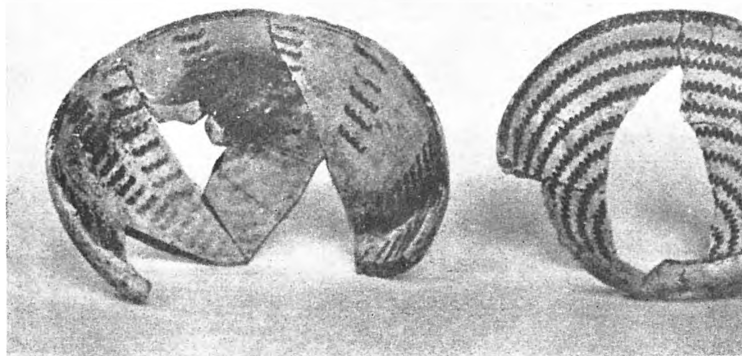

2

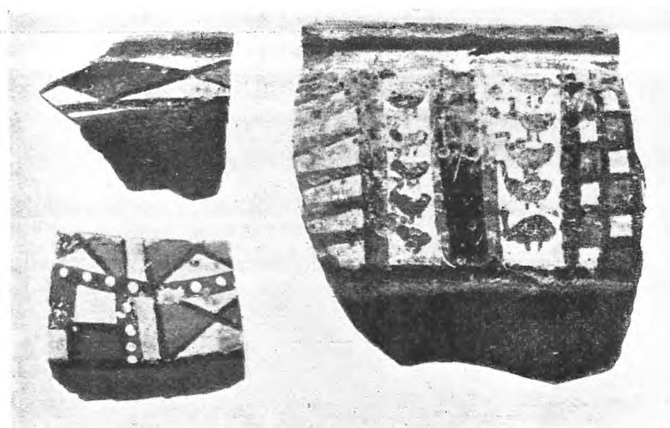

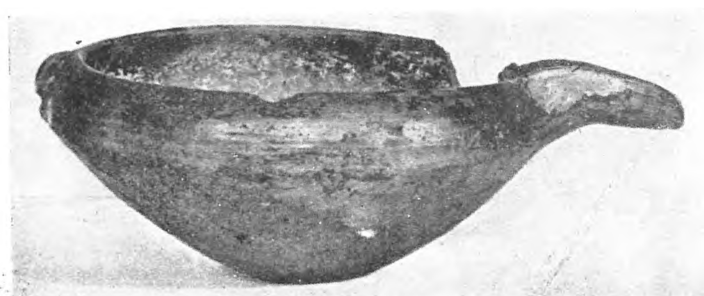
5

1

3

5

VERKLARING BIJ DE FOTO'S
VAN PLAAT XXVI

GEOY TEPE

Nadat Geoy Tepe in het midden van het tweede millennium nog een bevolking had gehad met een soort van aardewerk dat ook uit andere plaatsen in Iran bekend is, kwam daar een bevolking 1000 v. Chr. die ons nu nog voor tal van raadsels stelt. Het is nl. de dierenplastiek van hen afkomstig en de inscripties daarop, die ons doen vragen met de Homerische helden: „wie en waarvandaan?" Onze Fig. 1 en 2 geven een beeld van een ram, ons Fig. 3 dat van een katachtige, wellicht de tijger. Zij zijn vervaardigd uit grijs steen, hetzelfde materiaal dat diende als grond van de inscripties in een beeldschrift (Fig. 4 en 5). Midden in die van Fig. 4 herkent Burton-Brown de ram van de sculpturen, maar nu met zwaar gekrulde horens.

Hoe het ook zij, deze opgravingen waarvan de auteur met trots verzekert dat met reis inbegrepen de kosten £ 700 waren, zullen de komende jaren zeker de aandacht blijven trekken, en het probleem mede door de auteur in het licht gesteld, de correlatie der Vooraziatische beschavingen zal zeker in het midden van die aandacht staan.

T. Burton-Brown, *ILN* 5754, July 30, 1949, 164-165.

1

2

3

4

5

VERKLARING BIJ DE FOTO VAN PLAAT XXVII

In het begin der dertiger jaren dook in Perzië in de kunsthandel een bronzen ᶜKonings'kop op, in Hamadan gevonden, die terstond de aandacht van de kunstminnenden en de cultuurfilosofen trok. Hij werd het eerst gepubliceerd in de *ILN*, Jan. 10. 1935. In 1934 trok A. MOORTGAT het in zijn illustratiemateriaal van zijn *Bildwerk und Volkstum Vorderasiens zur Hethiterzeit* (8. Sendschrift der Deutschen Orient-Gesellschaft). Omdat het beeld een „ganz persönlichen Ausdruck" heeft, hoort het blijkbaar bij de afdeling „Volkstum" thuis. In het *Handbuch der Archäologie* I, 1939 vindt men het vermeld door Walther ANDRAE op p. 702, en afgebeeld op *Taf.* 153. Bij ons bracht LUNSINGH SCHEURLEER het in *Van Thienen's Algemeene Kunstgeschiedenis*, deel I, 1941, Plaat 9; BYVANCK vermeldt het, maar beeldt het niet af.

Het is te betreuren dat J. H. C. KERN dit portret (wat het zeker is) niet heeft behandeld in zijn dissertatie.

Na vele jaren van rondzwerven is het beeld nu te zien in het *Metropolitan Museum* te New York. Deze adæquate foto is ontleend aan de omslag, p. 1 van het *Bulletin* van dit Museum, Vol. VII, summer 1948.

Wat de datering betreft, de late datering van 500 v. Chr., door de organisatoren van de tentoonstelling van Perzische kunst in de winter 1930/31 te Londen gehouden, wordt nu niet meer aanvaard. Het hoort in het tweede millennium thuis, een tijd waarin het bronsgieten in Elam een grote rol speelde. LUNSINGH SCHEURLEER schijnt het echter te vroeg te dateren, als hij het op een lijn stelt met de Sargonkop uit Nineve.

UITGAVEN VAN HET VOORAZIATISCH-EGYPTISCH GENOOTSCHAP 'EX ORIENTE LUX':

A. **Jaarbericht,** Deel I (n°s 1-5 en Supplement) 1933-1938. XXXII en 500 blz., XL platen, 26 tekstillustraties, 4 tabellen en 1 kaart in de tekst, 3 kaarten en 4 synchronistische tabellen, 4to.
Uitverkocht. Prijs van antiquarische exemplaren, indien verkrijgbaar, gebonden in een buckram-stempelband voor contribuanten ± *f* 50.—. De Jaarberichten 4 en 5 zijn voor contribuanten nog verkrijgbaar, resp. voor *f* 4.— en *f* 5.—; Supplement (met Index, Voorwerk en Register) *f* 5.—. De erbij behorende buckramband is momenteel uitverkocht en kan pas later worden bijgeleverd. Men ontvangt dus voorlopig, indien een compleet stel geleverd kan worden, een ongebonden exemplaar. — De Jaarberichten N° 1, 2 en 3 worden, indien antiquarisch verkrijgbaar, niet los verkocht.

Jaarbericht, Deel II (n°s 6-8 en Supplement) 1939-1943. XLIV en 816 blz., XL platen, 91 tekstillustraties, 1 tabel, 5 kaarten, 4to.
Prijs gebonden in buckram-stempelband *f* 40.—, voor contribuanten *f* 30.—. De Jaarberichten 6, 7 en 8 zijn ook los verkrijgbaar voor *f* 10.— per nummer, voor contribuanten *f* 7.50 per nummer. Index, Voorwerk en Register zijn los verkrijgbaar voor *f* 8.40, voor contribuanten *f* 6.—. De bij dit deel behorende buckramband is voor contribuanten verkrijgbaar voor *f* 2.75.

Jaarbericht, Deel III (n°s 9 en 10) 1944-1948. 576 blz., XXXII platen, 97 tekstillustraties, 3 kaarten, 4to.
Het Supplement op deel III zal najaar 1950 verschijnen; tegelijk met het Supplement zal ook een buckram-stempelband verkrijgbaar worden gesteld, om deel III in te binden. Prijs gebonden in buckram-stempelband *f* 50.—, voor contribuanten *f* 30.—. De Jaarberichten 9 en 10 zijn ook los verkrijgbaar voor *f* 15.— respectievelijk *f* 35.— per nummer, voor contribuanten *f* 10.— respectievelijk *f* 15.— per nummer. Het Supplement met index, voorwerk en register zal los verkrijgbaar worden gesteld voor *f* 10.—, voor contribuanten *f* 5.—. De bij dit deel behorende buckramband voor contribuanten voor *f* 2.75.

Serie **Mededeelingen en Verhandelingen**

N° **2**: *Drie Honderd Jaren Egyptologie in Nederland.* Van Heurnius tot Boeser (1620-1935) door Dr W. D. van Wijngaarden, 1935, 4to, 26 blz., 4 photo's en 1 plaat, met uitvoerige bibliographie. Prijs *f* 1.50, voor contribuanten *f* 1.—.

N° **5**: *The Maṣṭaba of Hetep-Her-Akhti. Study on an Egyptian Tomb Chapel in the Museum of antiquities Leiden* by H. Th. Mohr. 1943, 4to, XVI en 104 blz., 2 platen, 54 tekstillustraties. Prijs *f* 17.50, voor contribuanten *f* 10.—.

N° **6**: Overzichten van de Geschiedenis en Opgravingen in het Nabije Oosten I: *rās eš-šamrā* en *minet el-beiḍā'* door Jan P. Lettinga. 1942. 4to. Uitverkocht. Antiquarische exemplaren *f* 5.—.

N° **7**: *Kernmomenten der antieke beschaving en haar moderne beleving.* 1947, 4to, x en 278 blz., 19 platen en 123 tekstillustraties, 2 kaarten. Dit nummer, hetwelk is uitgegeven ter herinnering aan het tienjarig bestaan van het Gezelschap (1933-1943) bevat bijdragen van B. A. van Proosdij, A. de Buck, Th. C. Vriezen, I. L. Seeligmann, A. A. Kampman, F. M. Th. de Liagre Böhl, P. van der Meer O.P., J. H. Kramers, W. van Os en B. H. Stricker. Prijs *f* 20.—, in linnen band *f* 22.50, voor contribuanten resp. *f* 12.50 en *f* 15.—.

N° **8**: *Hommage à la mémoire de l'éminent assyriologue François Thureau-Dangin (1872-1944)* par E. Dhorme. 1946, 4to, 35 pages, 1 portrait en héliogravure. Prijs *f* 3.50, voor contribuanten *f* 2.50.

N° **9**: *The Septuagint Version of Isaiah, A discussion of its Problems* door Prof. Dr I. L. Seeligmann, 1948, 4to., X en 124 blz. Prijs *f* 13.25, voor contribuanten *f* 8.25.

C. **Uitgave** N° **1**: *Textes mathématiques babyloniens,* transcrits et traduits par F. Thureau-Dangin, 1939, 4to, 293 blz. Prijs *f* 25.—, voor contribuanten *f* 20.—.

D. **Overzichten van de geschiedenis en opgravingen in het Nabije Oosten:**
N° I in deze serie is identiek met Mededeelingen en Verhandelingen N° 6; Nos II-IV zijn uitverkocht.

E. **Inleidingen en Verslagen der lezingen** o.a. in Rondschrijven:

C. U. **Ariëns Kappers** (42), H. **Asselberghs** (27), W. **van Bemmelen** (41), C. J. **Bleeker** (145, 158, 178), F. C. M. **Boenders** (60), H. **Bolkestein** (113), F. M. Th. **de Liagre Böhl** (13, 18, 36, 45, 63, 73, 74, 96, 98, 115, 120, 156, 159, 162, 164, 167, 171, 172), A. **de Buck** (11, 17, 30, 40, 53, 56, 71, 78, 87, 104, 119, 146, 147, 149, 152, 155, 161), Th. A. **Busink** (205), A. W. **Bijvanck** (35, 52, 110, 131, 133, 142), Jean **Capart** (85), D. **Cohen** (10, 26, 95), J. **Coppens** (75), Georges **Dossin** (69), A. H. **Edelkoort** (34, 122), B. D. **Eerdmans** (105, 106, 118, 193), C. C. **van Essen** (150, 177), W. H. C. **van Esveld** (196), R. J. **Forbes** (28, 37, 48, 65, 108 130, 143), H. **Frankfort** (6), Johannes **Friedrich** (7, 9), C. J. **Gadd** (66), J. M. **Gerritsen** (23), Einar **Gjerstad** (59), S. R. K. **Glanville** (32, 203), L. H. **Grondijs** (84, 102), J. H. **Holwerda** (93), G. **van Hoorn** (111), Jozef M. A. **Janssen** (72, 157), J. H. **Jongkees** (153, 166), A. A. **Kampman** (31, 46, 50, 61, 92, 202), A. H. **Kan** (198, J. J. **Koopmans** (132), J. H. **Kramers** (22, 44, 64, 77, 114, 168), J. H. **Kroeze** (55), G. **van der Leeuw** (51, 90, 121, 135, 148), J. **de Meyer** (140), H. W. **Obbink** (124), J. **Oderwald** (58), J. P. M. **van der Ploeg** O.P. (67, 94, 109, 154), A. **van Praag** (204), B. A. **van Proosdij** (112, 160, 176), Hermann **Ranke** (20), **A. Roes** (62, 76, 83, 89, 136, 169), A. G. **Roos** (189), J. J. **von Schmid** (100, 129), I. L. **Seeligmann** (81, 183, 185), J. **Simons** S.J. (19, 25, 39, 68, 88, 126), A. **Sizoo** (173), K. **Sprey** (123, 151, 184, 200, 201), W. P. **Theunissen** (107, 127, 128), J. **Vergote** (99, 197), M. J. **Vermaseren** (206), Elisabeth **Visser** (144, 180, 182), J. Ph. **Vogel** (101), Th. C. **Vriezen** 57, 82, 134, 199 203), F. J. **de Waele** (80, 141, 190), H. **Wagenvoort** (91, 97, 163), R. H.**Woltjer** (165), W. D. **van Wijngaarden** (194). Prijs per nummer *f* 0,10 incl. porto voor toezending.

BESTUUR, ORGANISATIE EN STUDIEKRINGEN

SECRETARIAAT EN ADMINISTRATIE: Noordeindsplein 4a, Leiden, tel. 23682.

BELGISCH SECRETARIAAT: Prof. Dr J. VERGOTE, Leo Dartelaan 4, Heverlee-Leuven, tel. 2247.

BUREAU EN BIBLIOTHEEK VAN HET GENOOTSCHAP: Noordeindsplein 4a, Leiden, tel. 23682.

Het Algemeen Secretariaat, Bureau en de Bibliotheek van het Genootschap zijn ondergebracht in het Nederlandsch Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden, Noordeindsplein 4a. Het Bureau is geopend op werkdagen van 8.30-12.30 en 14-17 uur; des Zaterdags van 8.30-12.30 uur. De Bibliotheek van het Instituut is geopend van 9-12.30 en 14-17.30 uur; op aanvraag zo mogelijk ook des avonds.

POSTREKENING: 229501, t.n.v. de secretaris-penningmeester Dr A. A. KAMPMAN te Leiden.

BANKIERS: Amsterdamsche, Rotterdamsche en Twentsche Bank te Leiden.

Kredietbank te Leuven (bankrekening 9980 van Prof. Dr J. VERGOTE te Leuven).

STUDIEKRINGEN IN NEDERLAND:

1933 **Leiden:** voorz. Prof. Dr F. M. TH. DE LIAGRE BÖHL; secr. Dr A. A. KAMPMAN, Noordeindsplein 4a.
1934 **Groningen:** voorz. Prof. Dr TH. C. VRIEZEN; secr. R. FRANKENA, Kraneweg 63 A.
1935 **Nijmegen:** voorz. Prof. Dr J. P. M. VAN DER PLOEG; secr. M. J. VERMASEREN, Stijn Buysstraat 68.
1936 **Amsterdam:** voorz. Prof. Dr M. A. BEEK; secr. C. J. WESSELING, Churchill-laan 83[1].
1936 **'s Gravenhage:** voorz. K. C. A. COLLETTE; secr. Dr W. J. A. VISSER, Doornikschestraat 35.
1936 **Rotterdam:** voorz. Dr F. KOSSMANN, Gemeente-Bibliotheek, Nieuwe Markt 1.
1938 **Utrecht:** voorz. Prof. Dr A. H. EDELKOORT; secr. D. J. HOENS, Hugo de Grootstraat 18 bis.
1939 **Doetinchem:** voorz. J. H. A. VAN HEEK; secr. A. VAN DER STEEG, Dr Hubernoodtstraat 9.
1941 **Enschede:** voorz. H. van HEEK HZN; secr. Mevr. C. F. L. VAN HEEK-VAN HEEK, Oliemolensingel 135.
1942 **Arnhem:** voorz. Dr J. J. KOOPMANS; secr. Mr W. F. LEEMANS, van Ruisdaelstraat 61.
1942 **Breda:** voorz. Dr PH. G. GUNNING; secr.Ds H. COOLSMA, Dreef 7, Princenhage.
1942 **Amersfoort:** voorz. Dr R. VAN DER VELDE, Piersonlaan 20.
1942 **Venlo:** voorz. P. M. NIEUWHOF; secr. H. TH. E. PRÖPPER, Burg. van Rijnsingel 23.
1943 **Zwolle:** voorz. J. H. SYPKENS SMIT, Gelderschedijk B 23, Hattem.
1943 **Heerlen:** voorz. P. Dr TH. BOUWMAN O.F.M.; secr. P. J. REUS, Molenberglaan 83.
1943 **Leeuwarden:** voorz. Prof. Dr C. G. WAGENAAR; secr. E. VEENSTRA, P. J. Troelstraweg 4.
1944 **Eindhoven:** voorz. Prof. Dr C. ZWIKKER; secr. H. A. BALJET, Floralaan 128.
1944 **Zutphen:** voorz. Dr J. J. VAN MANEN secr. Ir J. TH. JOOSTING, De Vrijhof, Almen.
1944 **Alkmaar:** voorz. Dr J. C. KAMERBEEK; secr. Mr G. A. DE LANGE, Breedstraat A[10].
1945 **'s Hertogenbosch:** voorz. Dr W. P. THEUNISSEN; secr. Drs W. MURKOSTER, Stationsweg 8.
1946 **Tiel:** voorz. Dr W. J. SCHOLTE, Stedelijk Gymnasium.
1946 **Haarlem:** voorz. Dr W. H. C. VAN ESVELD; secr. A. HAIJE, Koninginneweg 33.
1946 **Hoorn:** voorz. N. J. SWIERSTRA; secr. C. URBAN, Keern 169A.
1949 **Kampen:** voorz. Prof. B. HOLWERDA; secr. W. VIS, Graafschap 3.
1950 **Dordrecht:** voorz. P. W. VAN HOUTEN; secr. Mevr. J. H. L. VAN FURTH-VAN ANTWERPEN, Grote Kerkbuurt 1.

STUDIEKRINGEN IN BELGIË:

1939 **Leuven:** voorz. Prof. Mag. J. COPPENS; secr. Prof. Dr J. VERGOTE, Leo Dartelaan 4, Heverlee.
1939 **Antwerpen:** voorz. G. SCHMOCK; secr. Mej. I. VERTESSEN, Kreeftstraat 5.
1939 **Brugge:** voorz. Dr J. BUYSSCHAERT; secr. Prof. V. LARIDON, Potterije.
1939 **Luik:** voorz. Prof. G. DOSSIN; secr. Prof. HELENE DANTHINE, Rue du Parc 67.
1946 **Gent:** voorz. Dr A. ZWAENEPOEL; secr. H. VAN LOOY, Papegaaistraat 63.
1947 **Mechelen:** voorz. Dr G. GOOSSENS; secr. Dr A. STOKKAER, Leopoldstraat 47.
1948 **Brussel:** voorz. Prof. Dr P. NASTER; secr. Prof. C. DE WIT, Kattenberg 34, Boschvoorde.

PRINTED IN THE NETHERLANDS — GEDRUKT BIJ E. J. BRILL TE LEIDEN